पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक भीमकान्त पन्थीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका निम्ति तयार पारिएको हो।

१.३ समस्याकथन

नेपाली साहित्यमा प्रसिद्ध नभए पनि विशेष गरी संस्कृत कवितालेखनमा विद्यार्थीकालदेखि नै अग्रसर रहेका पं. भीमकान्त पन्थीले आफ्नो उमेरको उत्तरार्द्धमा संस्कृतमा जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् नामक दुई महाकाव्य लेखे र संस्कृतमा आफ्नो गुणवत्ता प्रदर्शित गरे। उनको जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यले उत्कृष्ट हुनाका कारण २०५७ सालको जयतु संस्कृतम् पुरस्कार एवम् पाणिनि पुरस्कारसमेत प्राप्त गरेको छ। संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा रचित उनका कविताहरू विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा २०५७ सालमा प्रकाशित छन्। यस कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत उनका कविताहरू अत्यन्तै उत्कृष्ट एवम् स्तरीय रहेका छन् भन्ने कुरा विभिन्न विद्वान्हरूले स्वीकार गरेको पाइन्छ। विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा प्रकाशित ‘नेपाली भाषात्मिका पद्यावलिः’ शीर्षकअन्तर्गत प्रकाशित भएका उनका पन्ध्रवटा कविताहरूको आजसम्म कतै केही चर्चा-परिचर्चा भएको देखिँदैन। केही पत्रपत्रिकामा उनको जीवनी र सामान्य चर्चा एवम् संस्मरण प्रकाशित भएका छन् तापनि त्यसबाहेक समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन हालसम्म हुन सकेको छैन। यसर्थ प्रस्तुत शोधपत्र तल लेखिएका समस्यामा केन्द्रित रहेर अध्ययन-विश्लेषण गर्न उन्मुख रहेको छ–

(क) पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनी तथा व्यक्तित्व के-कस्तो रहेको छ?

(ख) उनको सृजनयात्रा के-कस्तो रहेको छ?

(ग) उनको साहित्यसृजना र प्रवृत्तिहरू के-कस्ता रहेका छन्?

(घ) उनको सिर्जनाले प्रदान गरेका साहित्यिक योगदानहरू के-कस्ता रहेका छन्?

यिनै विविध समस्यामा केन्द्रित रही प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ।

१.४ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन्–

(क) भीमकान्त पन्थीको जीवनी र व्यक्तित्व के-कस्तो रहेको छ, पहिल्याउनु।

(ख) उनको सृजनायात्राको खोजी गर्नु।

(ग) उनका साहित्यिक कृति र प्रवृत्तिको निर्धारण गर्नु।

(घ) उनले नेपाली साहित्यमा दिएका योगदानहरूको निक्र्योल गर्नु।

१.५ पूर्वकार्यको समीÔा

भीमकान्त पन्थीको कृतित्वका बारेमा हालसम्म केही लेखकहरूले पत्रपत्रिकामा ँत सामान्य प्रस्तुतीकरण गरेको पाइए पनि उनका सम्बन्धमा समग्र अध्ययन अझै भएको छैन। पत्रपत्रिकामा प्रकाशित ती लेखहरूमा उनको सामान्य परिचय, कृतिसमीÔा र सामान्य विवरण मात्र छन्। आजसम्म उनका बारेमा पत्रपत्रिकामा ँत प्रस्तुत गरिएका केही लेखहरूको विवरण यस प्रकार छ–

(क) कान्तिपुर कोसेली २०५४ साल माघ ११ मा हेमराज पाण्डे ˘अभागी’ ले ˘संस्कृत वाङ्मयका साधक प्रतिभा : पं. भीमकान्त पन्थी’ भन्ने शीर्षकमा पं. भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित प्रशस्त नेपाली तथा संस्कृत भाषाका कविताहरूका अतिरिक्त उनका दुई महाकाव्यहरूको समेत उल्लेख गरेका छन्।[1] उक्त लेखमा उनले दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सुबोध, सरल एवम् सरस र प्रस्तुतिमा मिठासका साथै भाषिक प्रवाहको सुमधुरताले विशेषता पाएका छन् भनेका छन्।

(ख) महेन्1 संस्कृत विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. विष्णुराज आत्रेयले जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य (२०५५) को अग्रभागमा ˘कवि पं. भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति’ शीर्षकमा गम्भीर तथा मिलनसार स्वभाव एवम् विनयशीलताका मूर्ति पं. भीमकान्त पन्थी हाम्रो विद्वत्समाजका मूर्द्धन्य व्यक्तित्व भएकाले लुम्बिनी अञ्चलका प्रातःस्मरणीय विद्वान् संस्कृत कविहरू दधिराम मरासिनी, उमानाथ पन्थी, माधवप्रसाद देवकोटा आदिका यशस्वी पङ्क्तिमा उभिन सक्ने र अहिलेसम्म पनि जिज्ञासुहरूलाई आदेश-उपदेश गरिरहने अनवरत साधनानिरत विद्यावयः परिपक्व चिरजीवी व्यक्तित्व हुन् भनेका छन्।[2]

(ग) वि. सं. २०५५ मङ्सिर १२ गतेको कान्तिपुर दैनिकमा हेमराज ज्ञवालीले ˘महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्मा एक दृष्टि’ शीर्षकमा पं. भीमकान्त पन्थीको

---

१. हेमराज पाण्डे ‘अभागी’, ‘संस्कृत वाङ्मयका साधक प्रतिभा : पं. भीमकान्त पन्थी’, sflGtk'/ sf];]nL, २०५४ माघ ११।

२. विष्णुराज आत्रेय, ‘कवि पं. भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति’, hublDasfj}ejd\, (काठमाडौं : लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५), पृ. ण।

हालै प्रकाशित महाकाव्य रसगङ्गाधरमा पण्डितराज जगन्नाथले ˘मधुरार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्’ भनेर जुन काव्यको लÔण दिएका छन् त्यस्तै महाकाव्य पनि मिस्रीको डल्लोजस्तो जताबाट खाए पनि गुलियो लाग्यो भनेका छन्। साथै सोही लेखमा नै उनले यस महाकाव्यमा ठाउ“-ठाउ“मा प्रयोग गरिएका सूक्तिहरूले सुनमा सुगन्ध थपेका छन्≤ प्रस्तुत महाकाव्यमा देवीभक्ति मूल विषय भएकाले शान्तरसप्रधान भए पनि लडाइ“, प्रेम, दुःख, पीडा आदिका कुरा पनि प्रशस्त छन् भन्दै यसमा वीर, शृङ्गार, करुण आदि रस पनि अङ्गका रूपमा रहेको उल्लेख गरेका छन्। यसरी ज्ञवालीले प्रसाद गुण, वैदर्भी रीति र विभिन्न अलङ्कारहरूबाट अलङ्कृत यो महाकाव्य शास्त्रीय दृष्टिले पनि एउटा राम्रो महाकाव्यको श्रेणीमा पर्ने कुरामा कुनै सन्देह छैन भनेका छन्।[३]

(घ) महेन्I संस्कृत विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. विष्णुराज आत्रेयले जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य (२०५५) को अग्रभागमा ˘कवि पं. भीमकान्त पन्थी : परिचय र काव्ययात्रा’ शीर्षकमा जगदम्बिकावैभवम्को लेखनपछि कवि पं. भीमकान्त पन्थीको स्वतःस्ूर्त र परिष्कृत प्रतिभावैभव त्यसको लगत्तै वि. सं. २०४८ मा पुनः आलोकित हुन पुग्दछ, त्यो हो जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य भन्दै जगदम्बिकाको अनुकम्पाद्वारा जगदीश्वरमा आलोकित हुन पुगेको पं. भीमकान्त पन्थीको कविप्रतिभा अझ बढी कान्तिकान्त भएको छ भनेका छन्।[४]

(ङ) किरण पुस्तकालय, तम्घास, गुल्मीबाट प्रकाशित हाम्रो पुरुषार्थमा ˘नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : जगदीश्वरवैभवम्’ शीर्षकअन्तर्गत शशि पन्थीले पं. भीमकान्त पन्थीको जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यले सम्पूर्ण मानवजातिलाई सन्मार्गमा लाग्नका लागि निर्देशन दिएको छ, विभिन्न छन्दको प्रयोगले काव्य श्रुतिमधुर हुन पुगेको छ, ठाउ“-ठाउ“मा प्रयुक्त सूक्तिहरू पनि स्मरणीय छन् र कविको पहिलो महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् सांसारिक राज्यसुखभोगतिर उन्मुख देखिएकाले प्रवृत्तिमूलक छ भन्दै यो दोस्रो महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् भने सांसारिक सुखभोगबाट विमुख भएको देखिन्छ भनेका छन्।[५]

(च) कान्तिपुर कोसेली, २०५६ साल असार १२ गते शनिबार प्रकाशित पत्रिकामा हेमराज ज्ञवालीले ˘जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य : एक चिनारी’ शीर्षकमा

---

३. हेमराज ज्ञवाली, ‘महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्मा एक दृष्टि’, sflGtk'/ sf];]nL (वर्ष ६, अङ्क २७४, २०५५ मङ्सिर १२ शनिबार)।

४. विष्णुराज आत्रेय, ‘कवि पं. भीमकान्त पन्थी : परिचय र काव्ययात्रा’, hubLZj/j}ejd\, काठमाडौं : लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५, पृ. थ।

५. शशि पन्थी, ‘नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : जगदीश्वरवैभवम्’, xfd|f] k'?iffy{ (वर्ष २६, अङ्क २, २०५६ वैशाख), पृ. १६०।

शान्तरसप्रधान प्रस्तुत महाकाव्यको प्रमुख उद्देश्य पाठकका मनमा भगवद्भक्ति जाग्रत् गरी उद्धार गर्नुजस्तो पवित्र भावना अन्तर्निहित भएकाले ग्रन्थकार पं. भीमकान्त पन्थी सर्वथा प्रशंसाका पात्र हुनेछन् भनेका छन्।[६]

(छ) वि. सं. २०५६ सालमा कान्तिपुर कोसेलीमा ˘जगदम्बिकावैभवम् : एक परिचय’ शीर्षकमा भानुभक्त मरासिनीले यस महाकाव्यले मानवसमुदायलाई जीवनरूपी मार्गमा धर्मको पालना गर्नुपर्ने सन्देश मात्र होइन, अन्यायपूर्वक अर्काको धनसम्पत्ति वा राज्य अपहरण गर्ने दानवीय स्वभाव भएका मानवहरूलाई धर्मको मूल मार्गमा हि“ड्ने प्रेरणा पनि दिएको छ भन्दै संस्कृत भाषामा लेखिएको यस महाकाव्यलाई कविज्यूले नेपाली भाषामा अनुवाद गरिदिएकाले संस्कृत नबुझ्ने पाठकहरूका लागि पनि यो पुस्तक निकै उपयोगी, पठनीय र सङ्ग्रहणीय कृतिका रूपमा देखा परेको बताएका छन्।[७]

(ज) किरण पुस्तकालय, गुल्मीबाट प्रकाशित हाम्रो पुरुषार्थमा भारद्वाजले ˘नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : विविधपद्यावलिः’ शीर्षकमा पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनयात्राको विविधता र चिन्तनको अनेकतालाई प्रतिविम्बन गर्ने संस्कृत र नेपाली भाषामा लेखिएको पद्यमय कृति विविधपद्यावलिः हो भनेका छन्।[८]

(झ) विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहको भूमिकामा डा. वेणीमाधव ढकालले ˘कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलिः : एक समीÔा’ शीर्षकमा जीवनका अनेक मोडमा संस्कृत एवम् नेपाली भाषामा अनेक शीर्षकमा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताको एक स“गालो विविधपद्यावलिः, भगवती त्रिशक्ति जगदम्बिकाको परम ऐश्वर्यको अभिव्यञ्जक संस्कृत महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् र विश्वव्यापी जगदीश्वर विष्णुको महनीय महिमालाई मुटु-मुटुमा सम्प्रेषण गर्ने संस्कृत महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्का रचयिता कवि पन्थी नेपालका एकाधिक महाकाव्य लेख्ने दोस्रा संस्कृत महाकवि हुन् र बुद्ध जन्माउने लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि पनि हुन् भनेका छन्।[९]

(ञ) किरण पुस्तकालय, तम्घास, गुल्मीबाट प्रकाशित हाम्रो पुरुषार्थमा ठाकुर शर्माले ˘जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा विहङ्गम दृष्टि’ शीर्षकमा संस्कृत साहित्यका

---

६. हेमराज ज्ञवाली, ‘जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य : एक चिनारी’, sflGtk'/ sf];]nL (वर्ष ७, अङ्क १२७, २०५६ असार १२ शनिबार)।

७. भानुभक्त मरासिनी, ‘जगदम्बिकावैभवम् : एक परिचय’, sflGtk'/ sf];]nL (२०५६ चैत्र २६ गते शनिबार)।

८. भारद्वाज, ‘नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : विविधपद्यावलिः’ xfd|f] k'?iffy{, (वर्ष २८, अङ्क १, २०५७ कार्तिक), पृ. १२७।

९. वेणीमाधव ढकाल, ‘कवि पं. भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि : एक समीक्षा’, ljljwkBfjlnM, (काठमाडौँ : लेखकका छोराहरू:, २०५७), पृ. ११।

महाकवि कालिदासको झझल्को दिने काव्यकारको शैली महनीय छ र गरिमायुक्त विषयवस्तु समावेश भएको काव्यको रचना पूर्वीय काव्यपरम्पराअनुसार नै गरिएको छ भनेका छन्।[१०]

(ट) किरण पुस्तकालय, गुल्मीबाट प्रकाशित हाम्रो पुरुषार्थमा शेखरनाथ पन्थीले ˘दाजी पं. भीमकान्त पन्थी : एक संस्मरण' शीर्षकमा कवि पं. भीमकान्त पन्थीका काव्यकृतिहरूको साहित्यिक रस, गुण, अलङ्कार, शैली, शिल्प, सारल्य, सौन्दर्य, माधुर्य, महत्ता, उपयोगिता, विशेषता र प्रभावोत्पादकता आदि विषयमा समीÔकहरूबाट अवश्य पनि मूल्याङ्कन हुने नै छ भन्ने आशा राख्न सकिन्छ भनेका छन्।[११]

यीबाहेक उनको नाममा ˘कवि पं. भीमकान्त पन्थी अध्ययन केन्1' नामक संस्था दर्ता गरी उनका बारेमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्नका लागि विधानसमेत पारित गरिएको छ र उनका भाइ नीलाम्बर पन्थीको अध्यÔतामा एक समिति पनि गठन गरिएको छ भन्ने जानकारी पाइएको छ।

उपर्युक्त अध्ययनमा साहित्यिक व्यक्तित्व कवि पं. भीमकान्त पन्थीका बारेमा सामान्य चर्चा र संस्मरण गरिएको पाइए पनि समग्र रूपमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वलाई प्रस्तुत गरिएको पाइ“दैन। उनीजस्ता महाकवि, तीनवटा कृतिका सर्जक र शिÔासेवी व्यक्तित्वबारे बढी खोज, अनुसन्धान र अध्ययन हुनु जरुरी छ। यसर्थ यस शोधपत्रमा उक्त अभावको केही मात्रामा भए पनि पूर्ति गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य

आ□नो विद्यार्थी अवस्थादेखि नै साहित्यिक यात्रामा अग्रसर रहेका कवि पं. भीमकान्त पन्थीका बारेमा पत्रपत्रिकाहरूमा˚त गरिएको सामान्य चर्चा-परिचर्चाबाहेक व्यवस्थित ढङ्गले व्यापक अध्ययन-अनुसन्धान हालसम्म नभएको हु“दा उनको समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा गर्न लागिएको यो अध्ययन-अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण रहनेछ। यस प्रकार गर्न लागिएको उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन उनका बारेमा जानकारी राख्न चाहने सम्पूर्ण व्यक्तिका साथै पूर्वीय परम्परामा नेपालमा लेखिएका कृतिको अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने सबैका लागि निकै उपयोगी र महŒवपूर्ण हुनेछ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

---

१०. ठाकुर शर्मा, 'जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा विहङ्गम दृष्टि', xfd|f] k'?iffy{ (वर्ष ३१, अङ्क २, २०६० वैशाख), पृ. ३६।

११. पं. शेखरनाथ पन्थी, 'दाजी पं. भीमकान्त पन्थी : एक संस्मरण', xfd|f] k'?iffy{ (वर्ष ३२, अङ्क १, २०६१ कार्तिक), पृ. १०२।

साहित्यकार कवि पं. भीमकान्त पन्थी नेपाली एवम् संस्कृत साहित्याकाशका एक स°ल साहित्यकार हुन्। उनका दुई महाकाव्यको सिर्जनाले उनी संस्कृत साहित्यका महाकवि हुन् भने लुम्बिनी अञ्चलका त प्रथम संस्कृत महाकवि हुन्। प्रस्तुत शोधपत्रमा उनका संस्कृत एवम् नेपाली रचनामा सीमित रही उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा अध्ययन गर्दै प्रकाशित कृतिहरूका आधारमा अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ। यही नै यस शोधपत्रको सीमा हो।

१.८ सैद्धान्तिक ढा“चा र शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनविधिका आधारमा गरिएको छ। यसका साथै उनको घरपरिवार एवम् छोराहरूस“ग प्रत्यÔ भेटघाट गरी तथा उनका आ°न्त नातेदारहरूस“ग पनि आवश्यक सोधपुछ गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यसै क्रममा आवश्यकताअनुसार सम्बद्ध Ôत्रका विद्वान्, प्राध्यापक एवम् समालोचकहरूस“ग पनि छल°ल गरी आवश्यक जानकारी लिइएको छ। यसरी सङ्कलित सामग्रीको प्रस्तुतीकरण वस्तुपरक तथा विश्लेषणात्मक विधिले गरिएको छ। जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययनका क्रममा जीवनीपरक समालोचनापद्धतिको उपयोग गरिएको छ भने उनका कृतिहरूको विवेचनाका क्रममा सम्बद्ध साहित्यसिद्धान्तहरूको पनि आधार लिइएको छ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न निम्नलिखित पा“च परिच्छेदहरूमा विभक्त गरिएको छ–

(क) पहिलो परिच्छेद : शोधपत्रको परिचय

(ख) दोस्रो परिच्छेद : साहित्यकार कवि पं. भीमकान्त पन्थीको जीवनी

(ग) तेस्रो परिच्छेद : भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व

(घ) चौथो परिच्छेद : भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूको अध्ययन

(ङ) पा“चौ“ परिच्छेद : उपसंहार

यसरी प्रस्तुत शोधपत्रलाई पा“च परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ। आवश्यकताअनुसार उपर्युक्त प्रत्येक परिच्छेदलाई विविध शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा समेत विभाजित गरिएको छ। यसबाहेक यस शोधपत्रको परिशिष्ट भागमा भीमकान्त पन्थीका अप्रकाशित लेखहरू, प्रमाणपत्रहरू, अभिनन्दनपत्रहरू, उनकै हस्तलिपिहरू र जन्मकुण्डलीसमेत प्रस्तुत गरिएको छ।

दोस्रो परिच्छेद

भीमकान्त पन्थीको जीवनीको अध्ययन

२.१ जन्म र जन्मस्थल

कुनै पनि साहित्यकार (कवि, उपन्यासकार, कथाकार, निबन्धकार, नाटककार आदि लेखकहरू) समाजका अन्य साधारण व्यक्तिहरूभन्दा पृथक् स्वभाव र चरित्र भएका हुन्छन्। उनीहरूको जीवनी पनि अरूको भन्दा पृथक् हुन्छ। यस्ता व्यक्तिहरू अति सामान्य एवम् असजिलो परिस्थितिमा जन्म लिएर पनि समाजका निमित्त केही विशिष्ट सृजनात्मक कार्य गरेर समाजलाई विशेष योगदान दिन समर्थ हुन्छन्। यस्तो कुरा अनेक महापुरुषहरूको जीवनी पढ्दा बुझ्न सकिन्छ।

भीमकान्त पन्थीको जन्म पनि हाम्रो नेपाली समाजको ग्रामीण Ôत्रमा अर्थात् लुम्बिनी अञ्चलको पहाडी जिल्ला गुल्मीको पश्चिमी Ôत्रमा पर्ने धुरकोट जनपद (पुरानो राज्य) अन्तर्गत वाग्ला मौजाको बडाचौर भन्ने गाउ“मा वि. सं. १९७८ वैशाख १४ गते बुधबार वैशाखकृष्ण पञ्चमीका दिन पिता पं. देवीप्रसाद पन्थी र माता नन्दकुमारीका सुपुत्रका रूपमा भएको देखिन्छ। भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसादको जन्म वि. सं. १९२१ मा भएको थियो। उनको उमेर ४५ वर्ष हु“दा तृतीय विवाह गर्नुपर्ने स्थिति आएछ। पं. देवीप्रसादकी प्रथम पत्नी (सानै उमेरमा विवाह गरेकी) भ1शीला नामकी थिइन्। उनीबाट एक छोरा र एक छोरीको जन्म पनि भएको रहेछ। यी दुई सन्तान जन्मिएपछि भ1शीलाको अल्पायुमा नै निधन भएको हु“दा र एक छोरा एकराज पनि (अष्टावक्रजस्तै) शरीर नै बाङ्गोटेढो भएको र धेरै सानो पनि भएको हु“दा यस्तो छोराले के गर्ला र भन्ने नैराश्य भाव उठेकाले देवीप्रसादलाई मनमा शान्ति भएन। यसले गर्दा उनले दोस्रो विवाह गरेछन्। द्वितीय विवाहिता पत्नीबाट पनि एक छोरा र एक छोरीको जन्म भएको रहेछ। यिनले आ□ना छोराछारी जन्मिएपछि पहिलो छोरो एकराजलाई पालनपोषण गर्न मानिनन्, साथै धेरै मुखाले भएकाले पं. देवीप्रसादस“ग मिल्न पनि सकिनन् र आ ूत ँका छोरा डोरनाथ र छोरी झुपादेवीलाई लिएर छुट्टिई भिन्न भएर आ□नो अंश लिई अलग्गै बस्न लागिछन्।

यस्तो परिस्थितिमा जेठीपट्टिबाट जन्मेका एकराज पन्थीलाई पालनपोषण गर्न र आ ूलाई पनि वृद्धावस्थामा सहधर्मिणीको आवश्यकताको अनुभव गरी पं. देवीप्रसादले

नन्दकुमारीस“ग तेस्रो विवाह गरेको बुझिन्छ।[1] यस्तो स्थितिमा पं. देवीप्रसादकी तेस्री पत्नीबाट द्वितीय पुत्रका रूपमा भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको हो। यिनका दाजुको नाम चाहि“ यज्ञमूर्ति हो। यसरी अलि असहज पारिवारिक परिस्थितिमा भीमकान्त पन्थीको जन्म भएको देखिन्छ।

२.२ पुर्खा र वंशपरम्परा

सृष्टिचक्रको परम्परालाई हेर्दा नेपालमा विभिन्न गोत्रप्रवर्तक ऋषिहरूबाट उत्पन्न भएका ब्राम्हणजातिको बसोबास पाइन्छ। यहा“ अनेक ऋषिहरूका वंशपरम्पराबाट विकसित हु“दै आएका अनेक गोत्रका ब्राम्हणहरू बसोबास गर्दै आएका छन्।

पन्थीवंशको ऐतिहासिक जानकारी दि“दै डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी बताउ“छन्– “कलियुग लागेको ३,०४४ वर्षदेखि भारतवर्षमा राजा विक्रमादित्यको शासन चलेको थियो। त्यस समयमा भारतवर्षको उज्जयिनी प्रदेशको मारवाड भन्ने ठाउ“मा सि“गेरी मठको नगिचै ि्Ôप्रा नदीको तीरमा आदिवाराह देवका भक्त, कालीका पूजक याज्ञवल्क्य ऋषिद्वारा प्रतिपादित, शुक्लयजुर्वेदका पाठक एवम् याज्ञवल्क्य ऋषि-प्रणीत ‘याज्ञवल्क्यस्मृति’ (धर्मशास्त्रग्रन्थ) मा बताएअनुसार सनातन धर्मका अनुयायी यज्ञयाग आदि कर्म गराउन कुशल तथा यज्ञसम्पादन गराउने काममा आचार्य भएका भरद्वाज ऋषिको वंशमा जन्मेका हुनाले भारद्वाज गोत्र र तीन प्रवर (आङ्गिरस, बार्हस्पत्य र भारद्वाज) भएका ब्राम्हणहरू बस्थे। तिनै ब्राम्हणहरूको वंशमा कूटस्थ पुरुष प्रजापति ऋषि भए। तिनका छोरा पद्मनाभ ऋषि भए। यिनैका सन्तान कालान्तरमा भारतको उत्तरी खण्डमा पर्ने गढवाल Ôत्रको गङ्गोल भन्ने ठाउ“बाट सुदूर पश्चिम नेपालको बझाङ जिल्लाको सुबेदाबाडा[2] भन्ने गाउ“मा आई बसेछन्। यिनै पद्मनाभका सन्तानहरू राम्रोस“ग वेद पढ्न सक्ने भएकाले सुवेदी थरले प्रसिद्ध भएका हुन्। त्यसको केही पुस्तापछि यसै वंशबाट देवकोटाहरू छुट्टिएका हुन्। त्यसै गरी त्यसको केही पुस्तापछि भारद्वाजगोत्रीय भण्डारी छुट्टिएका हुन्। तिनै भण्डारीहरू डोटी जिल्लाको निरौली गाउ“मा बस्न लागेपछि निरौला थरले प्रसिद्ध भएका छन्। त्यस्तै यस वंशबाट जुम्लाको चौडिल्ला गाउ“मा बस्नेहरू चौलागाईं थरले प्रसिद्ध भएका छन्।[3]

यसै सुवेदीवंशबाट यायावर (धेरै घुम्न मन पराउने) हुनाले पूर्वतिर लागेका गौतम पाध्या नाम गरेका एक जना ब्राम्हण गुल्मी जिल्लाको धुरकोट राज्यअन्तर्गत वाग्ला (हाल वाग्ला गा. वि. स.) मा आई बसेछन्। यिनका सदु पाध्या, शम्भु पाध्या, लक्ष्मण र पोम

---

१. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।
२. आज पनि यस गाउँमा सुवेदीहरूको बसोबास रहेको बुझिन्छ।
३. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

पाध्या (परमानन्द) गरी चार भाइ छोरा भएछन्। यीमध्ये तीन भाइ सदु पाध्या, शम्भु पाध्या र लक्ष्मण पाध्या वाग्लाबाट पनि पूर्वतिर लागेछन्। पोम पाध्या भने वाग्लामा नै बसेछन्। तिनै पोम पाध्याका सन्तानहरू पन्थी थरले प्रसिद्ध छन् भने वाग्लाबाट पूर्वतिर लागेकाहरू चाहि“ वाग्ले थरले प्रसिद्ध छन्।

पोम पाध्याका सन्तान गुल्मीका वाग्ला, धुरकोट, दा1ा, बर्दबास, भिरकटेरी, गौराखर्क, नेटाखर्क, तल्ला बडाचौर, धरमपानी, लाहा“टा तथा अर्घाखा“चीका माझकोट, केरुङ्गा, चिदिका, अडगुरी, बामरुक एवम् पाल्पाको चिदिपानी, लमजुङ अनि काठमाडौ“मा समेत ैलिएका छन्। वाग्ले थरबाट प्रसिद्ध भएकाहरू स्याङ्जा, बागलुङ, धुल्लू-थनथाप, तनहू“-बन्दीपुर तथा गोरखादेखि काठमाडौ“ र त्यसभन्दा पनि पूर्वतिर ैलिएका छन्। वाग्लामा बसोबास गरेका पोम पाध्याको वंशमा उनीदेखि सत्र पुस्तापछिका ज्योतिषी पं. भरत पन्थी अठारौ“ पुस्ता भए। उनका छोरा पं. दत्तात्रेय पन्थी उन्नाइसौ“ भए। उनका छोरा पं. देवीप्रसाद पन्थी बीसौ“ भए र उनकी तेस्री पत्नीबाट जन्मेका छ भाइ छोरामध्ये दोस्रो पुत्रका रूपमा जन्मिएका भीमकान्त पन्थी एक्काइसौ“ पुस्ताका हुन् जो कूटस्थ मूल पुरुष (प्रजापति) देखि अठतीसौ“ पुस्तामा रहेका छन्।[४]

पन्थी थरको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने कुरा किटान गरेर बताउन सकि“दैन तापनि यस सम्बन्धमा केही किंवदन्ती (जनश्रुति) प्रचलित छन्। Ôत्रीय दृष्टिले सामान्यतः दÔिणत˚ लागेकालाई दÔिणपन्थी र उत्तरतिर लागेकालाई उत्तरपन्थी भनी भन्न सकिन्छ। त्यस्तै पोम पाध्याका सन्तानलाई पोमपन्थी " पोमथी " पमथी " पनथी गर्दै पन्थी भनिएको हुन सक्छ।

त्यस्तै अर्को भनाइ के पनि पाइन्छ भने भारद्वाजगोत्रीय सुवेदी थरकी एक महिला माइतीबाट घर ˚कँदा बाटामा सुत्केरी भइछन्। बाटालाई संस्कृतमा ‘पथिन्’ भनिन्छ र यसबाट ‘पन्था’ शब्द पनि व्युत्पन्न हुन्छ। यही ‘पन्था’ मा जन्मिएको त्यस बालकलाई ‘पन्थी’ भनियो र पछि उसका कुलपरिवारलाई नै पन्थी भन्न थालियो। यसैबाट पन्थी थर रहन गएको हो। यी दुईमध्ये कुन चाहि“ जनश्रुति ठीक हो भन्ने कुरा भविष्यको अनुसन्धानबाट मात्र निर्क्योल होला।

हाल पन्थीहरू नेपालका जुनसुकै ठाउ“मा बसोबास गरेका भए पनि वाग्लाबाटै ैलिएका हुन्। निज भीमकान्त पनि त्यही“ जन्मिएका पन्थी हुन्। उनको वंशक्रमलाई आरेखमा यसरी देखाउन सकिन्छ–

१. भरत पन्थी
(वाग्ला)
च

---

४. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

२. दत्तात्रेय पन्थी
(हाल गुल्मीको वाग्लाबाट बडाचौर, बे“सीमा बसाइ“ सरेका)
च
३. देवीप्रसाद पन्थी
(वि. सं. १९२१–२००८)
च

च च च
(जेठी श्रीमतीबाट) (माहिली श्रीमतीबाट) (कान्छी श्रीमतीबाट)
एकराज डोरनाथ च
च च च च च च
यज्ञमूर्ति भीमकान्त पन्थी ँणाधर पन्थी देवकीनन्दन पन्थी नीलाम्बर पन्थी शेखरनाथ पन्थी

पन्थीहरूको पुर्ख्यौली बसोबासमा प्रमुख मानिएको वाग्लाबाट बसाइ“सराइ गरेका कतिपय पन्थीहरूले आँलाई वाग्ले भनेर पनि चिनाउ“दै आएका छन्। यही वाग्लाको बडाचौरनिवासी पन्थीहरूको कुलमा भरतको जन्म भयो। यी प्रसिद्ध ज्योतिषी थिए। यिनका पुत्र दत्तात्रेय पनि ज्योतिषशास्त्रमा ज्यादै निपुण र ख्यातिप्राप्त व्यक्ति थिए। उनी धर्ममा कट्टर थिए। प्राप्त जानकारीअनुसार उनी पूरा प्रातःकाल स्नान, सन्ध्या, पूजा, तर्पण, बलि, वैश्वदेव, स्तोत्रपाठ आदि अनेक धार्मिक विधिविधानमा नै बिताउने गर्दथे। त्यसपछि उनले भोजनको समयमा भान्साकोठामा प्रवेश गर्दा पनि उफ्रेर अर्थात् दुवै गोडाले एकै पटक भान्सा कुल्चने गर्दथे। यसरी भान्साको ढिकमुनि र ढिकमाथिको Ôणिक सम्पर्कले पवित्रतामा दाग नलागोस् भन्ने अभिप्रायले उनले यस्तो नियम बनाएका थिए। तर दुःखलाग्दो कुरा के देखिन्छ भने सो नियमको पालन गर्दा स्वयम् उनकै टाउको दलिनमा ठोक्किएर कहिलेकाही“ त उनलाई ठूला-ठूला घाउ पनि लाग्ने गर्दथे। यसैले उनको तालुमा धेरै दागहरू थिए।

दत्तात्रेयको धार्मिक कट्टरताको बयान गर्दा अर्को पनि उल्लेखनीय कुरा के छ भने धूमपानका उनी अत्यन्तै विरोधी थिए। उनको नजिकमा कसैले धूमपान गरिरहेको छ भने कि उसलाई त्यहा“बाट हटाउ“थे कि आँ“ सो ठाउ“ छोडेर हि“ड्दथे। धूमपान गरेको मानिसस“ग कुराकानी गर्नुपर्ने आवश्यकता परेमा उसलाई मुख कुल्ला गरी सँा गर्न लगाउ“थे। यदि त्यसो नगरेमा उनी उसस“ग बोलचाल नै गर्दैनथे।

दत्तात्रेयका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा पैदा भएका देवीप्रसाद अत्यन्तै धार्मिक हु“दाहु“दै पनि अति कठोर चाहि“ थिएनन्। उनी व्यावहारिक रूपमा अति मिलनसार र सज्जन व्यक्तित्वका धनी थिए। ज्योतिषीको कुलमा जन्मिएकाले कुलानुकूल अध्ययन गरी उनी पनि ज्योतिषविद्यामा निपुण थिए। त्यसैले उनी आनो जमानाका प्रसिद्ध ज्योतिषी बनेका थिए। यसबाट मात्र सन्तुष्ट हुन नसकेका देवीप्रसादले व्याकरण र श्रीमद्भागवतको समेत अध्ययन गरी आँलाई समाजमा एक विशिष्ट पौराणिक पण्डितका रूपमा समेत परिचित गराएका थिए। पुराणवाचनमा उनी अति प्रसिद्ध थिए। उनको पुराणवाचन सुन्नकै लागि

मात्रै भए पनि धेरै टाढा-टाढाका गाउ“बाट मानिसहरू आउने गर्दथे र त्यहा“ ठूलो भीड लाग्ने गर्दथ्यो। उनको पुराणवाचनको कलालाई श्रोताहरू मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दथे। धेरै मानिसहरूलाई त पं. देवीप्रसादको खास नाम पनि थाहा थिएन र उनी ‘बडाचौरे पण्डित’ भन्ने नामबाट प्रसिद्ध थिए।[५]

पण्डित देवीप्रसादको अर्को एउटा पनि उल्लेखनीय विशेषता देखिन्छ। एक्काइस वर्षको उमेरसम्म चराचुरुङ्गीको सिकार गर्ने र खाने देवीप्रसादमा एक्कासि ज्ञान खुल्यो र उनलाई आ°ले पाप गरेको बोध भयो। क्रमशः उनमा कसैको पनि ज्यान मार्न हु“दैन भन्ने कुराको आत्मबोध भयो। त्यसपछि उनले आ□ना सिकार खेल्ने साधन गुलेली र मटचाङ्ग्रालाई आगो लगाएर जलाइदिए। त्यस दिनदेखि उनले आ□नो जीवनमा कहिल्यै मासु खाएनन् र कहिलेकाही“ गर्ने धूमपानलाई पनि त्याग गरिदिए। साथै उनले आ□ना सबै छोराहरूलाई एक्काइस वर्षसम्म मासु खान र धूमपान गर्न नदिने प्रतिज्ञा पनि गरे। यसैबाट उनले आ°ले एक्काइस वर्षसम्म गरेको पाप नष्ट हुने महसुस गरेका थिए। सो प्रतिज्ञामा उनी स°ल पनि भएका थिए। उनले छोराहरूरू एक्काइस वर्ष पुगेपछि उनीहरूलाई मासु र चुरोट खान स्वतन्त्र भयौ भनी सुनाएका थिए।[६]

यिनै पण्डित देवीप्रसादका तीनओटी श्रीमतीहरू र आठ भाइ छोराहरू थिए। जेठीपट्टिका छोराको नाम एकराज पन्थी थियो। उनी ज्यादै सज्जन पण्डित थिए र उनको जीवनशैली ज्यादै सरल थियो। उनले खेतीपातीबाट नै जीविका चलाएका थिए, यद्यपि यजमानीबाट पनि उनी निकै ठूलो आमदानी गर्दथे। उनी अत्यन्तै निरोगी थिए, °लस्वरूप उनी ९६ वर्षको दीर्घ जीवन बा“चेका थिए। उनका दुई श्रीमतीहरू थिए, तर दुवैबाट जन्मिएका छोराछोरी धेरै समय बा“च्न सकेनन्। त्यसैले उनका उत्तराधिकारी कोही छैनन्। पं. देवीप्रसादकी जेठी श्रीमतीबाट भूमादेवी नामकी एउटी छोरी पनि थिइन्। उनी भीमकान्तकी सबभन्दा जेठी दिदी हुन्। उनका धेरै सन्तान जन्मिए पनि हाल दुई भाइ छोराहरू मात्र जीवित छन्।[७]

पण्डित देवीप्रसादकी माहिली श्रीमतीबाट पनि एक छोरा र एक छोरी जन्मेका थिए। छोराको नाम डोरनाथ र छोरीको नाम झुपादेवी थियो। छोरी झुपा बालविधवाका रूपमा लामो जीवनयापन गरेर परलोक भइन्। डोरनाथले भने सुबेदार भएर झापा र विराटनगरमा जागिर खाएका थिए। उनका तीन भाइ छोराहरू आज पनि जीवित छन्।

५. इन्दिरा शर्मा, gLnfDa/ kGyLsf] hLjgL, JolQmTj / s[ltTjsf] cWoog, त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०६०, पृ. ७।

६. इन्दिरा शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ८।

७. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

उनीहरू तौलिहवामा बस्दछन्। डोरनाथको मृत्यु भने ६५ वर्षको उमेरमा २०३० सालमा भएको थियो।[८]

पण्डित देवीप्रसादकी कान्छी पत्नीबाट धेरै छोराछोरी जन्मे पनि पा“च भाइ छोरा र एउटी छोरी मात्र जीवित रहन सके। उनका सबभन्दा जेठा छोराको त बीस वर्षको उमेरमा विद्यार्थी-जीवनमै मृत्यु भएको थियो। उनकी श्रीमती बालविधवाका रूपमा भक्तिनी भएर अद्वैतवेदान्त सुन्दासुन्दै र त्यसैमा अभ्यास गर्दागर्दै रिडी Ôत्रमा आ□नो आठ दशकको उमेर पार गरेपछि ब्रऽमलीन भएकी थिइन्। अरू पछिसम्म बा“च्नेहरूको विवरण यस प्रकार छ।

देवीप्रसादकी कान्छी श्रीमतीत˚का सन्तानमध्ये माहिला भीमकान्त पन्थी (शोधनायक) हुन्। उनीपछिका भाइ ˚णाधर पन्थी हुन्। उनको अध्ययन थोरै भए पनि उनी घरव्यवहारमा निकै कुशल थिए। उनका तीन छोरा र तीन छोरी छन्। उनको देहावसान २०६० सालको मङ्सिरमा भएको थियो। उनले आ˚ जन्मेको ठाउ“ वाग्ला-बडाचौरमा नै आ□नो जीवन बिताएका थिए। भीमकान्तका ˚णाधरपछिका अर्का भाइ देवकीनन्दन हुन्। हाल उनको बसोबास कपिलवस्तुको तौलिहवामा छ। उनका पनि तीन छोरा र चार छोरी छन्। देवकीनन्दनको शैÔक योग्यता सामान्य कर्मकाण्ड मात्र हो। यही कर्मकाण्डबाट उनले आ□नो जीविका चलाउन र छोराहरूलाई शिÔादीÔा दिन सकेका हुन्। उनीपछिका अर्का भाइ नीलाम्बर पन्थी हुन्। यिनले वेदान्तदर्शनमा आचार्य तथा नेपाली विषयमा एम. ए. सम्म पढेका थिए। उनी साहित्यकार एवम् राजनीतिज्ञ पनि हुन्। उनका दुई छोरा र दुई छोरी छन्।

नीलाम्बरपछिका र सबभन्दा कान्छा भाइ शेखरनाथ पन्थी हुन्। उनले शास्त्री उत्तीर्ण गरेका छन्। उनी सुरुमा गाउ“कै स्कुलमा र पछि तौलिहवाको संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा समेत गरी ३८ वर्षसम्म अध्यापनसेवा गरी हाल सेवानिवृत्त जीवन बिताइरहेका छन्। उनका दुई भाइ छोराहरू छन्। शेखरनाथ तौलिहवामा एक प्रतिष्ठित विद्वान्का रूपमा परिचित छन्। त्यसैले पुराणवाचनका लागि टाढा-टाढादेखि उनलाई नै बोलाउ“छन्। उनले श्रीमद्भागवत कथालाई समग्र रूपमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर एउटा महŒवपूर्ण ग्रन्थ श्रीमद्भागवत-चन्द्रिकाको प्रकाशन गरेका छन्। उनका विभिन्न ˚टकर कविताहरू पनि प्रकाशित भएका छन्।[९] यीबाहेक भीमकान्त पन्थीका एउटी दिदी र एउटी बहिनी पनि छन्। भीमकान्तकी जेठी दिदीको नाम डिलाकुमारी हो। यिनको विवाह प्युठान जिल्लाको लुङ गाउ“निवासी पं. जागेश्वर रिजालस“ग भएको थियो। उनी एकमात्र छोरीलाई जन्म दिएर

८. ऐ.।

९. **भेषराज पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

आफ्नो यौवनावस्थामै परलोक भइन्। उनीपछिकी अर्की बहिनीको नाम भीमकुमारी हो। उनको विवाह गुल्मीको अर्खाबाङ गाउँनिवासी धनेश्वर अर्यालसँग भएको थियो। उनको मृत्यु २०५७ सालमा भएको थियो। भीमकुमारीका सात भाइ छोरा र दुई बहिनी छोरीहरू छन् र उनीहरू सबै आ-आफ्नो पेसामा संलग्न छन्।[१०]

२.३ नामकरण

हाम्रो समाजमा गरिने संस्कारकर्महरूभित्रै नामकर्म पनि आउँछ। नामकर्म भनेको गर्भस्थ बालक पृथिवीमा जन्मेपछि ऊ जन्मिएको समयअनुसार ज्योतिषशास्त्रबाट उसको जन्मसमयको नक्षत्र जुराएर जुन नक्षत्रको जुन पाउ रहेको हुन्छ सोही पाउको अक्षरबाट नाम राख्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय विधिअनुसार एघारौँ दिनमा (सूतक समाप्त भएपछि) नामकर्म गरिन्छ। बालकको नामकर्म उसका पिताले गरिदिने संस्कार हो।

उपर्युक्त मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीको जन्म वि. सं. १९७८ वैशाख १४ गते बुधबारका दिन वैशाखकृष्ण पञ्चमी तिथिमा भएको र सो दिन मूल नक्षत्र परेको र मूल नक्षत्रको चौथो पाउमा उनको जन्म भएकाले त्यही अक्षरबाट उनका पिता पं. देवीप्रसादले आफ्नो माहिलो छोराको नाम भीमकान्त राखिदिएका थिए।[११] धर्मशास्त्रीय आधारमा विचार गर्दा यसरी राखिने नाम शुभसूचक, वंशपरम्पराबोधक र सार्थक हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता छ। तदनुसार विचार गर्दा पनि उनको नामशब्दको अर्थ हुन आउँछ– 'भीम' (भयङ्कर) र 'कान्त' (मनोहर) अर्थात् डरलाग्दो भएर पनि सुन्दर। यस नामअनुसार पनि उनको शरीर बाहिरबाट हेर्दा ठूलो आकारप्रकारको थियो। अन्य मानिसहरू उनीसँग डराउने भएकाले र उनले विद्या आर्जन गरेपछि उनमा विकसित दया-दाक्षिण्य आदि गुणगौरवले गर्दा उनको नाम सार्थक हुन गएको थियो। उनका जीवनभरिका क्रियाकलाप र साहित्यिक योगदानले पनि उनको नाम सार्थक बनाएको स्वत:सिद्ध छ। यसको सङ्केत उनकै जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको बाह्रौँ सर्गमा पनि भएको छ।[१२]

२.४ बाल्यकाल

पं. भीमकान्त पन्थीको पालनपोषण आफ्ना मातापिताको काखमा सहज ढङ्गले नै भएको थियो तापनि उनको बाल्यकाल कसरी बितेको थियो भनेर बताउन सक्ने मानिस अहिले हाम्रा अगाडि कोही नभेटिने हुँदा उनको प्रकाशित 'आत्मजीवनी' कविताअनुसार उनकै शब्दमा यसरी राख्न सकिन्छ–

---

१०. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

११. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

१२. भीमकान्त पन्थी, hublDasfj}ejd\, (काठमाडौँ : लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५), पृ. १०१।

“पन्नगा (पनाहा) नदीमा बगिरहने पानीका ठूला-ठूला लहरबाट उठेका छचल्काहरूलाई हेर्ने निरुद्योगी बालकझैँ“ यही आ॑ जन्मेको गाउ“ बडाचौरमा मेरो बाल्यजीवन बित्यो। हरियो घा“सले टम्म भरिएको सम्म परेको चौतारी पनि भएको राम्रो चउरमा पिप्पलको रूखमुनि केटाकेटी अवस्थादेखि खेलिरहने गोठालाको जस्तै मेरो शरीर पनि त्यही चउरमा गाई चराउ“दाचराउ“दै बूढो भइसक्यो।”[१३]

यसै गरी भीमकान्त पन्थीका सहोदर भाइ नीलाम्बर पन्थीले व्यक्त गरेको विचारबाट पनि उनको बाल्यकालको केही झलक पाउन सकिन्छ जुन यस प्रकार छ–

“हाम्रो पिताजीका आठ भाइ छोराहरूमध्ये दाजी भीमकान्त सबभन्दा योग्य हुनुहुन्थ्यो। उहा“ले आ□नो योग्यताको प्रदर्शन त सानै उमेरदेखि गर्न थाल्नुभएका अनेक उदाहरणहरू छन्। हुने बिरुवाको चिल्लो पात भनेझैँ“ दाजु भीमकान्त जब जन्मेर आमाको काखमा खेल्न थाल्नुभयो, आमाले भन्नुभएको थियो– सानैदेखि ऊ यति ओजनदार भयो, उसलाई उचालेर हि“ड्न त मलाई मुस्किलै पर्दथ्यो र काखमा राख्दा पनि त्यस्तै हुन्थ्यो। उसको ज्यू-डाल देखेर छिमेकीहरू पनि घुटुघुटु थुक निल्दथे र भन्थे छोरो जन्मनु त यस्तो पो हो‘।”[१४]

यी माथिका भनाइहरूबाट पनि उनको बाल्यकाल उनकै जन्मस्थल बडाचौरमा नै रमाइलोस“ग आ□नै माता र पिताका साथ बितेको थियो भन्न सकिन्छ।

२.५ चूडाकर्म एवम् उपनयनसंस्कार

बालक जन्मेको पहिलो वर्षभित्र अथवा तेस्रो वर्षभित्र अथवा पा“चौ“ वर्षभित्र बिजोडा वर्षमा चूडाकर्मसंस्कार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीका पिता पं. देवीप्रसादले आ□नो छोराको चूडाकर्मसंस्कार उनकै जन्मस्थल बडाचौरमा गरिदिएका थिए। चूडाकर्मसंस्कारमा गर्भस्थ शरीरमा उम्रिएका केशहरूलाई विधिपूर्वक काट्ने र शिखा राख्ने काम गरिन्छ। यी सबै काम विधिपूर्वक भए पनि भीमकान्तको चूडाकर्म कति वर्षमा गरियो भन्ने कुरा थाहा हुन सकेन।

उपनयन भनेको वेद पढ्ने अधिकारप्राप्तिका लागि विधिपूर्वक गरिने संस्कार हो। उपनयन शब्दको अर्थ पनि गुरुको नजिकमा जानु अर्थात् वेद पढ्नाका लागि गुरुस“ग जानु भन्ने हुन्छ। उपनयनसंस्कारमा बालकलाई विधिपूर्वक कौपीन धारण गराई जनै लगाइदिएर वैदिक ब्र्ह्मगायत्री सुनाउने गरिन्छ, अनि मात्र विभिन्न नियम अर्थात् अनुशासनमा रही

---

१३. **भीमकान्त पन्थी, ‘आत्मजीवनी’,** xfd|f] k'?iffy{ **(वर्ष ३०, अङ्क १, २०५९ कार्तिक), श्लोक १–२, पृ. २४।**

१४. **नीलाम्बर पन्थी, ‘दाजी भीमकान्त : मेरो सम्झनामा’,** xfd|f] k'?iffy{ **(वर्ष २९, अङ्क २, २०५९ वैशाख), पृ. ३९।**

गुरुस“ग बसेर वेद पढ्ने अधिकार प्राप्त भएको मानिन्छ। त्यसैले यसको नाम यज्ञोपवीत धारण वा व्रतबन्ध पनि भन्ने गरिन्छ। उक्त मान्यताअनुसार भीमकान्त पन्थीको आठ वर्षको उमेरमा आ□नै घरमा उनका पिता पण्डित देवीप्रसाद पन्थीले शास्त्रीय विधिअनुसार उपनयनसंस्कार सम्पन्न गराई उनलाई वेदवेदाङ्ग पढाउनमा प्रवृत्त गराएका थिए।[15]

२.६ शिÔादीÔा

पं. देवीप्रसादको घरमा पढ्नाका लागि विद्यार्थीहरू जम्मा हुने गर्दथे। यसरी उनीकहा“ आउने विद्यार्थीहरूमध्ये टाढा-टाढाबाट खर्च बोकेर त्यही“ डेरा गरी बस्नेहरू पनि हुन्थे। त्यतिखेर गाउ“घरमा विद्यालयको सुविधा नभएकाले पनि यस्तो चलन ब्रा≈मणसमाजमा थियो। यसलाई त्यस बेला ॅआ“गने पाठशाला’ भनिन्थ्यो। यसैअनुरूप घरकै आ“गने पाठशालामा भीमकान्तले पिता देवीप्रसादबाट नै अÔरारम्भ एवम् प्रारम्भिक शिÔा प्राप्त गरेका थिए। उनले १५ वर्षको उमेरसम्म घरमै बसी चण्डी, रुŒ, लघुकौमुदी, अमरकोश र रघुवंशसम्म पढेका थिए। वि. सं. १९८८ मा उनका २० वर्षीय दाजु यज्ञमूर्तिको अध्ययनकै क्रममा मृत्यु भएपछि उनका पिता पं. देवीप्रसादले पुत्रशोकबाट दुःखी भएर कुनै पनि छोरालाई नपढाउने विचार गरेका थिए। आ□ना पिताको यस्तो अठोट देखेपछि भीमकान्त पन्थीले आ□नो पढ्ने इच्छालाई पितास“ग सिधै व्यक्त गर्न नसकेर घरको भित्तामा ॅमेरो धेरै पढ्ने मन छ, मलाई अरू ठाउ“मा पढ्न पठाउनोस्’ भनी लिखित अनुरोध गरेका थिए। ँलस्वरूप छोराको धेरै पढ्ने इच्छालाई बुझ्ेर पं. देवीप्रसादले वि. सं. १९९३ मा उनलाई पढ्नाका लागि तौलिहवा पठाए। भीमकान्त पन्थी सानैदेखिका प्रतिभाशाली छात्र थिए। प्रतिभाशाली र मिहिनेती भएकै कारण तौलिहवामा तीन-चार महिनासम्म पढ्दा त्यहा“का तौलेश्वर संस्कृत प्रधान पाठशालाका प्रधानाध्यापक पं. रश्मिराज अर्यालको सल्लाहबमोजिम उनी अध्ययनार्थ १९९३ सालमा काठमाडौ“ आए र रानीपोखरीस्थित संस्कृत प्रधान पाठशालामा भर्ना भएर पढ्न थाले। त्यहा“ पं. हेमनाथ घिमिरेस“ग मध्यकौमुदी र कोशकाव्यादि पढेर तीन वर्षपछि १९९६ सालमा प्रथमा परीÔा दिई सर्वप्रथम भएर उत्तीर्ण भए।[16] प्रथमा परीÔा उत्तीर्ण गरेपछि पं. लोकनाथ ढकालस“ग उनले न्याय विषय लिई मध्यमा प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन गरे। यसपछि घरायसी कारणले गर्दा उनले काठमाडौ“ छोड्नुपर्‍यो। घरमा बस्दा पनि भीमकान्तले बाहिरबाट पढ्न आएका विद्यार्थीहरूलाई पढाइदिने र आ□ना सतीर्थ्यहरूलाई कवितात्मक चिठी लेखेर पठाउने गर्थे। आ□नो अझ्ै बढी पढ्ने इच्छा भएकाले वि. सं. १९९७ मा अर्थात् एक

---

१५. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

१६. विष्णुराज आत्रेय, ‘कवि पं. भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति’, hublDasfj}ejd\, (काठमाडौं : लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५), पृ. द।

वर्षपछि घरमा कसैलाई थाहै नदिई उनी अर्घाखा“चीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढ्न गए। उक्त पाठशालामा पं. दधिराम मरासिनी हेड गुरु थिए भने अर्का गुरु पं. टङ्कनाथ पराजुली थिए।[१७]

खिदिम गएपछि भीमकान्तले प्रारम्भदेखि नै सिद्धान्तकौमुदी प्रथम खण्डको पाठ पनि सुन्ने अदादि प्रकरणदेखि द्वितीय खण्डको पाठ पनि सुन्ने र दुवै खण्डका विद्यार्थी साथीहरूलाई पाठ लगाइदिने काम गर्न थाले। उनको त्यो Ômता देखेपछि त्यहा“का गुरुहरूमा ठूलो प्रभाव परेछ। अरू विद्यार्थीले चार वर्षमा अध्ययन गर्ने सिद्धान्तकौमुदी उनले दुई वर्षमै समाप्त गरेर अब व्याकरणमध्यमा दिने भए भनी गुरुहरू ज्यादै प्रसन्न भएका थिए।[१८]

खिदिममा पढ्ने क्रममा भीमकान्तलाई ज्वरो आई बिरामी परे। गुरुहरूले दुई जना विद्यार्थीलाई उनको घरसम्म पठाई उनी बिरामी भएको खबर गरे। तदनुसार पं. देवीप्रसादले छोरालाई घर ल्याउन भनी मानिस पठाएकाले डोकामा बोकेर घर ल्याए। १४ महिनासम्म बिरामी भई सन्चो भएपछि उनी ँरि खिदिम नै ँर्किए। त्यसपछि व्याकरण विषय छाडेर साहित्य लिई एकै वर्षमा सम्पूर्ण मध्यमा परीÔा दिएर प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भए।[१९]

मध्यमा परीÔा उत्तीर्ण गरेपछि भीमकान्तले केही वर्ष आ□नै घरमा र केही वर्ष पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा २००६ सालमा प्युठानको लुङ भन्ने ठाउ“मा बसेर धेरै विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, कोश, काव्य आदि पढाए। यस अवधिमा उनले विद्यार्थीहरूलाई पढाउ“दै र आ ँले पनि स्वाध्याय गर्दै रहे। यसरी गरिएको स्वाध्ययनपछि शास्त्री परीÔा दिने विचारले २०१० सालमा उनी बनारस पुगे। यसरी आ□नै घरमा बत्तीलाई साÔी राखी पुस्तकलाई गुरु मानेर गरिएको स्वाध्ययनकै भरमा २०११ सालमा शास्त्री परीÔा दिए र द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण भए।

यसै प्रसङ्गमा उनकै भाइ शेखरनाथ पन्थीले भनेका छन्– “दाजीले घरबाट मैले पनि शास्त्री परीÔा दिने विचार गरेको छु, वाराणसी केन्द्र गराई मेरो पनि आवेदनपत्र भरिदिनू भनी पत्र लेख्नुभएको हुनाले हामीले वाराणसी केन्द्र गराई शास्त्री प्रथम खण्डको आवेदन लगाइदियौं“। दाजी पं. भीमकान्त परीÔाको समयभन्दा एक महिनापहिले वाराणसी पुग्नुभयो। परीÔा दिएर घर ँर्किनुभयो। प्रथम खण्डमा उत्तीर्ण हुनुभयो। पुनः द्वितीय खण्डको आवेदनपत्र दाजी भीमकान्तका लागि एक प्रति दिनुहोस् भनी राजकीय

---

१७. **शेखरनाथ पन्थी, 'दाजी पं. भीमकान्त पन्थी : एक संस्मरण'**, xfd|f] k'?iffy{ (**वर्ष ३२, अङ्क १, २०६१ कार्तिक**), पृ. १०३।

१८. ऐ.।

१९. ऐ., पृ. १०४।

संस्कृत महाविद्यालयका प्रधानाचार्य पं. सोमनाथ सिग्देलज्यूस“ग भने“। गुरुज्यूले मलाई आवेदनपत्र दि“दै भन्नुभयो– ‘हैन, तिम्रा दाजुले गुरु 1oणाचार्यको मूर्ति स्थापना गरी एकलव्यले जस्तै अध्ययन गर्छन् कि क्या हो?’ यसरी यो वर्ष पनि घरमै बसेर पुस्तकलाई गुरु मान्दै बत्तीलाई साÔी राखेर पढ्नुभयो। परीÔा दिनका लागि मात्र वाराणसी जानुभयो। परीÔा दिएर °र्कनुभयो र सहजतासाथ द्वितीय खण्डमा पनि उत्तीर्ण हुनुभयो।”[२०]

उक्त भनाइबाट पनि भीमकान्त पन्थी प्रतिभाशाली, मिहिनेती र उनको शैÔिक योग्यता खारिएको पुष्टि हुन्छ। भीमकान्तले त्यसै ग° गरेर या हा“सखेल गरेर समय बिताउने काम कहिल्यै गरेनन्। कुनै न कुनै पुस्तक लिएर त्यसैमा अध्ययनरत रहने उनको बानी थियो। शास्त्री परीÔा उत्तीर्ण गरेपछि पनि घरैमा बसेर धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वेदान्त आदि शास्त्रहरूको स्वाध्ययन गर्दै आ°ूस“ग पढ्न आउने विद्यार्थीलाई संस्कृत व्याकरण, कोश, काव्य आदि पढाउने गर्दथे। भीमकान्त पन्थीस“ग पढेका उनैका भाइ तथा छोरा-भतिजाहरूका साथै अन्य कतिपय विद्यार्थी पनि उच्च शिÔा लिन अग्रसर एवम् त्यसमा स°ल भएका अनेकौ“ उदाहरण छन्।

२.७ विवाह, सन्तान र दाम्पत्य जीवन

हाम्रो ग्रामीण समाजमा आजभन्दा चार दशकअघिसम्म बालविवाह गरिदिने प्रचलन थियो। भीमकान्त पन्थीका पिता धेरै वृद्ध भइसकेका र १० वर्ष पुगिसकेको छोराको विवाह गरिदिनुपर्छ भन्ने सामाजिक धारणाले गर्दा पनि १९९१ सालमा १३ वर्ष लाग्नासाथ उनको चन्1कान्त उपाध्याय अर्ज्यालकी छोरी स्थानेश्वरीदेवीस“ग प्रथम विवाहसंस्कार सम्पन्न भएको थियो।[२१] परन्तु १९९३ सालदेखि उनी आ्ना पिताजीको सल्लाहअनुसार घर छोडेर पढ्नाका लागि परदेश लागेको समयमा १९९५ सालमा धेरै दिनसम्म बिरामी भएर तात्कालिक परिस्थितिमा औषधोपचार हुन नसक्दा उनकी प्रथम विवाहिता पत्नीको दुःखद निधन हुन गयो। पुनश्च उनले आ्ना पिताको विशेष आग्रहमा र बन्धुजनको सि°ारिसमा १९९७ सालमा अरौ“दी गाउ“का गौरीशङ्कर उपाध्यायकी छोरी गङ्गादेवीस“ग दोस्रो विवाह गरे। समयको गतिअनुसार गङ्गादेवीबाट सन्तानलाभ हुन नसकेको कारणले गर्दा उनलाई तेस्रो विवाह गर्नुपर्ने बाध्यता पैदा भयो र वि. सं. २००४ वैशाखमा उनले अमरभूमि गाउ“का पं. खेमराज अर्ज्यालकी छोरी नीलमायादेवीस“ग विवाह गर्ने तयारीमा लाग्दा धर्मशास्त्रअनुसार तेस्रो विवाह गर्न निषेध गरिएको हु“दा विधिपूर्वक अर्क (एक प्रकारको वनस्पतिस“ग) विवाह गरी नीलमायादेवीस“ग चौथो विवाह गरेका थिए। यसपछि

२०. शेखरनाथ पन्थी, पूर्ववत्., पृ. १०८।
२१. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारी।

मात्र नीलमायाको कोखबाट भीमकान्तका पा“च भाइ छोरा र दुई बहिनी छोरीको जन्म भएको थियो। पछि गङ्गादेवीबाट पनि एउटी छोरी जन्मेकी थिइन्।[२२]

भीमकान्त पन्थीका पा“च भाइ छोराहरूमध्ये सबभन्दा जेठा डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी हुन्। उच्च शिÔाप्राप्त लक्ष्मीकान्त त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत अमृत क्याम्पसमा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन्। हाल उनी सहप्राध्यापक भइसकेका छन्। द्वितीय पुत्र सूर्यकान्त पन्थी हुन्। यी पनि उच्च शिÔा एम. ए. प्राप्त छन्। हाल यिनी सरकारी सेवाअन्तर्गत उपसचिव पदमा कार्यरत छन्। तृतीय पुत्र चन्1कान्त पन्थी हुन्। यिनले राजनीतिशास्त्रमा एम. ए. गरेका छन् र यी त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, गुल्मीमा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन्। चौथो पुत्र विष्णुकान्त पन्थी हुन्। यिनले नेपाली विषयमा एम. ए. र एम. एड. पनि गरेका छन्। यिनी पनि रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, गुल्मीमा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन्। पं. भीमकान्त पन्थीका कान्छा छोराको नाम कृष्णकान्त पन्थी हो। यिनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट रसायनशास्त्र विषयमा उच्च शिÔा (एम. एससी.) लिएका छन् र भक्तपुरको एस. ओ. एस. बालग्राममा अध्यापनकार्यमा संलग्न छन्। यी हाल विद्यावारिधि अध्ययनका लागि अमेरिका गएका छन्।

भीमकान्त पन्थीका तीन छोरीहरूमध्ये सबभन्दा जेठी छोरी गेहलक्ष्मी साÔर छिन् र आ□नो गृहकार्यमा संलग्न रही छोराहरूलाई पढाउन स°ल भएकी छन्। माहिली छोरी विजया एस. एल. सी. सम्मको शिÔा लिएर आ□नो विवाहित जीवन चलाउ“दै छोराछोरीहरूलाई पढाउ“दै छिन्। कान्छी छोरी कमलाले एम. एड. गरेकी छन्। यिनले आ□नो पारिवारिक जीवन सञ्चालन गर्दै त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त ब्रिलियन्ट बहुमुखी क्याम्पस, चाबहिलमा अध्यापनकार्य गर्दै आएकी छन्। यसरी भीमकान्त पन्थीको पुर्ख्यौलीका साथै वंशपरम्परा पनि पठित, शिÔित, उच्च शिÔाप्राप्त एवम् सामाजिक सेवामा अग्रसर रहिआएका देखिन्छन्।

१३ वर्षको उमेरमा नै स्थानेश्वरीदेवीस“ग वैवाहिक जीवनमा आबद्ध भएका भीमकान्त पन्थीले उनलाई घरमै छाडेर काठमाडौ“ पढ्नाका लागि बस्दा आ□नी श्रीमतीलाई सम्झेर लेखेको एक श्लोक यस प्रकार छ–

बिचरी कुररी चरीसरी म नहू“दा घरमा ति सुन्दरी
मनमा अति घोर पिर् परी मइलाई समझी घरी-घरी।
रु“दि हुन् बिलना गरी-गरी ति नयन् सुन्दर आ“सुले भरी
घुमछू मनमा नली हरी म निठुरी परदेश मन्परी॥१॥[२३]

---

२२. ऐ.।

२३. **भीमकान्त पन्थी**, ljljwkBfjlnM, **(काठमाडौं : लेखकका छोराहरू, २०५७)**, पृ. १४९।

उपर्युक्त कविताबाट नै भीमकान्तको श्रीमतीप्रतिको मायामोह प्रस्ट हुन्छ, तर पन्थीले १७ वर्षको उमेरमा नै प्रथम विवाहिता प्रिय पत्नी स्थानेश्वरीलाई गुमाएका थिए।

भीमकान्तले १९९७ सालमा गङ्गादेवीस“ग दोस्रो विवाह गरे पनि सन्तानलाभ हुन नसकेकाले २००४ सालमा नीलमायादेवीस“ग तेस्रो विवाह गरेका थिए। यी दुवै श्रीमतीहरूस“ग उनको निकै राम्रो सम्बन्ध थियो। दुवै श्रीमतीहरू परिवारमा असाध्यै मिलेर बस्थे। पछि भीमकान्त काठमाडौ“ आउ“दा र आ□नो जन्मस्थल बडाचौर ँर्किदा दुवै श्रीमतीहरूलाई पालैपालो आ ूँस“ग ल्याउने र लैजाने गर्थे। यसै क्रममा उनले २०४८ सालमा माहिली श्रीमती पनि गुमाएका थिए। कान्छी श्रीमती नीलमायादेवी चाहि“ अहिले पनि आ□ना छोराहरूका साथ बस्दै आएकी छन्।[२४]

२.८ पारिवारिक पृष्ठभूमि, पारिवारिक वियोग र घरव्यवहार

भीमकान्त पन्थीको पारिवारिक पृष्ठभूमिका बारेमा कतिपय कुराहरू माथि ‘जन्म र जन्मस्थान’ शीर्षकअन्तर्गत नै उल्लेख गरिसकिएको छ। यिनीहरूको मुख्य पेसा कृषि वा खेतीपाती नै थियो। खेती र पशुपालन गर्नाका साथै उनका पुर्खाले र स्वयम् उनले पनि यजमानी गर्नु, गाउ“का युवाहरूलाई मन्त्रदान दिनु, घरमा पढ्न आउनेहरूलाई पढाउनु, धर्मशास्त्रसम्बन्धी जिज्ञासा राख्नेहरूको समस्या समाधान गरिदिनुका साथै ज्योतिष विषयमा पनि सोध्न आउनेलाई आ ूँले जानेसम्मका कुराहरू बताइदिनेजस्ता कार्यहरू गर्ने गर्दथे। यस्ता कार्यहरूले गर्दा गाउ“का धेरैजसो मानिसहरू उनका चेला थिए। कतिले पढेर, कतिले मन्त्र सुनेर अनि कतिले दुवै किसिमले पन्थीहरूलाई गुरु मान्दथे। त्यस बेलाका गुरुहरू गाउ“लेहरूबाट अति नै सम्मानित हुन्थे। त्यो पनि एक-दुई गाउ“मा मात्र होइन, धेरै गाउ“का गाउ“लेहरूबाट उनका पुर्खाहरू र स्वयम् उनी पनि सम्मानित थिए।

भीमकान्त पन्थीको विद्यार्थी अवस्थामा नै प्रथम विवाहिता पत्नी स्थानेश्वरीको निधन भएको थियो। यसले गर्दा उनले काठमाडौ“मा पढ्दापढ्दै छोडेर घरमा आई आ□ना वृद्ध घएका पिताको सहयोग कार्यमा लाग्नुपर्‍यो। यस्तो स्थितिमा रहेर पनि अर्घाखा“चीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा गएर उनले पढ्न लागे। त्यहा“बाट मध्यमासम्म पढेपछि ँरि घरैमा ँर्किएर वृद्ध पिताको सहयोग गर्ने कार्यमा जुट्नुपर्‍यो। उता उनी घरमा आ□ना भाइहरूलाई पढाउने कार्यमा पनि लाग्नुपर्‍यो। यस बेला उनी प्युठानको लुङ भन्ने ठाउ“मा बसेर विद्यार्थीहरूलाई पढाउने काम गरे। करिब २ वर्ष पुग्दा-नपुग्दै उनी वृद्ध भएका पिताको सेवा गर्न ँरि घर ँर्किए। ‘पुत्रस्य परमो धर्मः पितृसेवासमो नहि’ भन्ने ज्ञान पाएका पन्थी अब प्युठान छोडेर घरैमा बस्न लागे। पिताजीको सेवा गर्दागर्दै २००८

---

२४. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

सालमा ८८ वर्षको उमेर हु“दा उनका पिताको पनि देहान्त भयो।[२५] यसरी आफ्नो अध्ययनलाई कहिले छोड्दै र कहिले मोड्दै अगाडि बढेका भीमकान्त पन्थी पिताको निधन भएपछि पनि घरैमा स्वाध्ययन गरी पुनः उच्च शिक्षाका लागि बनारस गई शास्त्री परीक्षा पूरा गरेका थिए।

यस समयमा भीमकान्त पन्थीले आफ्ना भाइहरूलाई पढाउने कामलाई पनि ठूलो महत्त्व दिए र पढ्ने उमेरका दुई भाइ (नीलाम्बर पन्थी र शेखरनाथ पन्थी) लाई एकैसाथ पढ्न पठाए। यसले गर्दा आफूले घरव्यवहार पनि हेर्नुपर्ने भयो र उनले आफ्ना पिताले गरिआएको काम अध्यापन, यजमानी, कर्मकाण्ड, पुराणवाचन आदि पनि चलाउनुपर्ने स्थिति आयो। यता पढ्न गएका भाइहरूमध्ये नीलाम्बर पन्थी तात्कालिक नेपालको राजनीतिमा लागे र २०१५ सालको आम चुनावमा गुल्मीको ९० नम्बर क्षेत्रबाट प्रतिनिधिसभाका लागि उम्मेदवार भई अत्यधिक मत ल्याएर विजयी पनि भए। यस घटनाले भीमकान्त पन्थीको घरपरिवारमा उत्कर्ष देखा पर्‍यो। यस्तै स्थितिमा २०१७ साल पुस १ गतेपछिका घटनाक्रमले फेरि अपकर्ष ल्याएकाले खुसीको वातावरण धेरै समयसम्म रहेन। यस बेला नीलाम्बर पन्थीलाई करिब ६ वर्ष र शेखरनाथ पन्थीलाई करिब ८ महिना तत्कालीन सरकारले जेलमा थुनेकाले भीमकान्त पन्थीलाई घरायसी काममा लाग्नुपर्‍यो। अन्य दुई भाइ (फणाधर पन्थी र देवकीनन्दन पन्थी) पनि यस बेला भयभीत भएर भारतको असमतिर लागी समय बिताउनुपर्‍यो। उपर्युक्त घटनाहरूले पनि भीमकान्तको मनमा प्रसाद र विषाद दुवै ल्याए र पारिवारिक बोझ पनि थपियो।

उपर्युक्त घटना भएको केही समयपछि सबै भाइहरू छुटीभिन्न भएर बस्नुपर्ने स्थिति आयो। त्यतिखेर भीमकान्तका छोराहरू पनि सानै थिए, तर पनि विद्याका प्रेमी भीमकान्तले सानै उमेरमा छोराहरूलाई पढाउनका लागि परदेश पठाए र आफूले घरगृहस्थीको जिम्मेवारी चलाउन थाले। यसैबीच २०३२ सालमा उनकी माता नन्दकुमारीको पनि ८२ वर्षको उमेरमा निधन भयो।[२६] यसरी उनले आफ्नो ८० वर्ष लामो जीवनयात्रामा दाजु यज्ञमूर्ति पन्थी, दुई श्रीमतीहरू र मातापितास“गको वियोग बेहोर्नुपरेको थियो।

२.९ बसोबास

भीमकान्त पन्थीको जन्म गुल्मीको वाग्ला (हाल वाग्ला गा. वि. स.) अन्तर्गत बडाचौर भन्ने ठाउ“मा भएको थियो र उनको जीवनको धेरैजसो समय त्यही ठाउ“मा नै बितेको थियो। उनले आफ्नो बाल्यकाल (१५ वर्षसम्मको उमेर) आफ्ना मातापिताका साथ सोही गाउ“मा नै बिताए। त्यसपछि घरव्यवहारमा भाइहरूबाट मातापितालाई

[२५]. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**
[२६]. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

सहयोग मिल्ने सम्भ्ही उनी १६ वर्षको उमेरमा पढ्नाका लागि तौलिहवा गए। त्यहा“ केही समयसम्म पढेर त्यहा“का प्रधानाध्यापक पं. रश्मिराज अर्ज्यालको सल्लाहबमोजिम उनी त्यतैबाट काठमाडौ“ आए।

काठमाडौ“स्थित रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा वि. सं. १९९३ देखि १९९६ सम्म पढेर आ नो घरायसी कारणले गर्दा भीमकान्त पुनः घर ˚र्किए। आ नो अभ्क बढी पढ्ने इच्छा भएकाले घर छोडी उनी पुनः अर्घाखा“चीको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई वि. सं. १९९७ देखि २००० सालसम्म पढेपछि २००१ सालमा बनारसको क्विन्स कलेजबाट मध्यमा परीÔा दिई उत्तीर्ण गरे। यसपछि आ ना पिताको धेरै वृद्धावस्था भएकाले घरव्यवहारमै लागी लगभग १० वर्षको अवधि गाउ“ Ôत्रमै बिताए। १० वर्षपछि उनी पुनः शास्त्री परीÔा दिन काशी पुगे र २०११ सालमा उनले द्वितीय श्रेणीमा शास्त्री (संस्कृतत˚ स्नातक तह) गरे।

गार्हस्थ्य जीवनमा सानै उमेरदेखि आ ना बाबु-आमालाई सहयोग पु¥याउने सुशील र कोमल मनस्थितिका भीमकान्त पन्थीको तेत्तीस वर्ष लामो अवधि अनेकौ“ सङ्घर्ष र समस्यास“ग लड्दै-भिड्दै बित्यो। आ नो औपचारिक अध्ययन पूरा गरेपछि उनी आ नै जन्मस्थलमा ˚र्किए पनि अध्यापनका लागि आग्रह र अनुरोध गरेमा उनी यदाकदा अन्यत्र पनि गएका उदाहरणहरू पाइन्छन्। यसै क्रममा उनी पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा प्युठानको लुङ भन्ने गाउ“मा गई त्यहा“ केही वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरी पुनः आ नै घर ˚र्किएका थिए।

२०३३ सालमा तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू पं. जूननाथ पण्डितको आग्रहमा भीमकान्त काठमाडौ“ आए र त्यहा“को पाशुपत Ôत्रअन्तर्गत वनकालीनमा सञ्चालित वेदविद्याश्रममा २०३३ सालदेखि सुपरीÔक पदमा नियुक्त भई २ वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरी पुनः आ नो घर बडाचौर नै ˚र्किए। २०४० सालमा उनका गुणग्राहीहरूले गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद बा“सकोटाको स्मृतिमा नवस्थापित संस्कृत विद्यालयमा प्रधानाचार्यका रूपमा बसिदिनका लागि आमन्त्रण गरेकाले उनी ˚रि काठमडौ“ आई उक्त विद्यालयमा १२ वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरे। त्यसपछि केही रुग्णताका कारण २०५३ साल वैशाखदेखि त्यहा“ अध्यापन गर्न छोडी उनी पुनः आ नो घर बडाचौरमा नै ˚र्किए।

यसरी कहिले अध्ययन त कहिले अध्यापनका क्रममा भीमकान्तले नेपालका विभिन्न ठाउ“ र भारतको बनारसमा समेत थुप्रै वर्षहरू बिताएको पाइन्छ।

२.१० पेसा-व्यवसाय

साधारणतया गाउ“घरमा बसोबास गर्ने मानिसहरू कुनै न कुनै पेसामा संलग्न रहेकै हुन्छन्। कुनै पेसा वा व्यवसाय नगरी जीविकोपार्जन पनि सहज हु“दैन। शोधनायक

भीमकान्तका पिता पं. देवीप्रसादको गाउ“घरमा अत्यन्तै राम्रो मर्यादा, प्रतिष्ठा र सम्मान थियो। उनले गाउ“घरमा परिआएका बेला धर्मशास्त्रीय प्रश्नहरूको निर्णय दिने र शङ्का समाधान गरिदिने काम गर्थे। ज्योतिषसम्बन्धी विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासुहरूलाई पनि यथोचित उत्तर दिएर शान्त पार्ने Ômता उनीस“ग थियो। गाउ“घरमा मानिसहरूले धार्मिक एवम् कर्मकाण्डसम्बन्धी कामका लागि आमन्त्रण गर्दा त्यहा“ गएर त्यस्ता कर्महरू सम्पादन गरिदिने र श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरू सुन्न चाहने यजमानका घरमा त्यस्ता पुराणहरू अत्यन्तै सहजतासाथ र नियमपूर्वक पाठ गर्ने र कथा सुनाउने काम पनि गर्थे। बाबु-बाजेले गर्दै आएका यस्ता कामहरूको अनुकरण भीमकान्त पन्थीले पनि गर्नुपर्ने र पितालाई सहयोग पुर्‍याउन यथासम्भव संलग्न रहनुपर्ने स्थिति हु“दा उनी पनि यस्तै व्यवसायमा लागे। त्यस्तै आ नो गाउ“घर र छरछिमेकका गाउ“बाट पढ्नका लागि घरमा आएका विद्यार्थीहरूलाई वेदवेदाङ्ग एवम् कोश-काव्यहरू पढाउने काम पनि यिनले गर्दै आए। यस प्रकार उनको पारिवारिक पेसागत पृष्ठभूमि अध्ययन, अध्यापन र पौरोहित्य नै थियो। परम्परागत कृषि र पशुपालन व्यवसायका साथै उपर्युक्त कर्महरू गरेर नै भीमकान्तले आ नो जीविकोपार्जन गरेको देखिन्छ। यीमध्ये पनि निकै लामो अवधिसम्म यिनले शिÔण पेसा अ“गालेको देखिन्छ।

२.११ सृजनाका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव

भीमकान्तका पिता पं. देवीप्रसादले दैनिक पूजापाठ गरी समय बिताउने हु“दा बिहान-बेलुका आ ना पिताको मुखबाट सुन्न पाएका संस्कृत छन्दोबद्ध स्तोत्र र कविताहरू नै भीमकान्तको साहित्यसृजनाका लागि प्रथम प्रेरकतŒव रहेको देखिन्छ भने दोस्रो उनका पिता पं. देवीप्रसादले पनि ुर्सदका बेला कहिलेकाही“ संस्कृत र नेपाली दुवै भाषामा स्ुट रचना गर्ने हु“दा आ ना पिताबाटै उनलाई लेखनका लागि प्रेरणा मिलेको पनि देखिन्छ। देवीप्रसादका रचनामध्ये एउटा संस्कृत श्लोक यस्तो छ–

तमः कुजौ सन्ततिगौ कलत्रे
सितेन्दुजौ शीतकरः सुरेज्यः।
सौरिः शिखी लाभगतौ मृतेद्रर्कः
कीटाङ्गजन्मा द्विज एकराजः॥

यो कविता पं. देवीप्रसादले आ ना जेठा छोरा एकराजको जन्मकुण्डलीका विषयमा लेखेको कविता हो।[२७]

देवीप्रसादको एउटा नेपाली कविता चाहि“ यस्तो छ–

---

[२७]. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

श्रीईश्वरी भगवती सब जन्की माई
वाग्ला छ मन्दिर खडा जसको बनाई
रÔा गरून् भगवती दिन-दिन् मलाई
हे देवी माइ⁄ मनले म भजु“ कलाई।

आ्ना पिता पं. देवीप्रसादका यस्ता संस्कृत र नेपाली रचनाहरूले पनि भीमकान्तलाई साहित्यसृजनाका लागि प्रेरणा मिलेको हुन सक्छ। यसपछि उनी काठमाडौ“ पढ्न आएका बेला रानीपोखरी पाठशालामा अध्यापनरत साहित्य विषयका गुरु कालिदास पराजुलीको सान्निध्यले गर्दा पनि भीमकान्तमा तुरुन्त कविता लेख्न सक्ने Ôमताको विकास भएको प्रमाणका रूपमा वि. सं. १९९४–९५ तिरै कÔामा पढ्दापढ्दै उनले रचना गरेको पहिलो कविताका पङ्क्ति उदाहरणार्थ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ–

किं भोक्तुमिच्छसि ˚लं बहुशीतलाढ्यं
नास्पातिं संज्ञकमिदं त्वमुदारचेताः।
युक्तं न तच्च जठरे क्वथितान्नहीने
देहेद्रपि कार्श्यबहुलाद्धदसे नु कच्चित्॥[२८]

भीमकान्तले प्रथमा (हालको कÔा ८) तहमा पढ्दा आ ̄ बिदामा घर आएको बेला साथी पं. काशीश्वर पाण्डेलाई उसै बेला संस्कृतमा लेखेको पद्यात्मक चिठी यस प्रकार छ–

प्रेम्णा प्रियस्य प्रपदं प्रमदाप्रपीड्यं
प्रत्यÔवत्प्रतिदिनं ध्रियते प्रभाते।
प्रेड्य⁄ प्रभो⁄ प्रभवता भवतापि प्रेष्यं
प्रोल्लिख्य प्रौढपदिकं प्रतिपत्सु पत्रम्⁄

भीमकान्तले २०२० सालमा नेपालीमा ˘आयो साउन’ शीर्षकको कविता लेखेका थिए। यो प्रकाशित भने छैन र यसको पूरा अंश पनि ˚ला परेको छैन। तर यसको एउटा उपलब्ध अंश यस प्रकार छ–

आयो साउन जल बर्साउन
पृथ्वी रसाउन, नदी सर्साउन
दुःखी तर्साउन, सुखी हर्षाउन
धान ˚र्साउन, मकै भर्साउन।

---

२८. भीमकान्त पन्थी, ljljwkBfjlnM, पूर्ववत्, पृ. १०३।

यसरी घरमा बसेका बेला, कहिले वर्षामा बा“दर हेर्न बसेका बेला, कहिले भै“सी चराउन गएका बेलामा पनि उनी कविता लेख्थे।

एक समयको कुरा हो, प्युठानको प्रसिद्ध माडी भन्ने ठूलो नदीमा पुल बनाउने व्यवस्था भएछ। त्यहा“का धनीमानी एवम् अग्रगण्य मानिसहरू जम्मा भएर पुल बनाउने बन्दोबस्तमा लागेछन्। यसै क्रममा एउटा टोली चन्दा उठाउनका लागि अन्य जिल्लातिर लागेछन्। त्यो टोली घुम्दै-घुम्दै भीमकान्तको घरमा पनि आइपुगेछ। उनीहरूस“ग यथोचित कुराकानी गरी तथा प्युठानतिरको सबै हालखबर बुझेर उनले तुरुन्तै एउटा कविता लेखेर दिएछन्। सो कविता लगेर उनीहरूले त्यहा“ (प्युठानमा) जान्ने पण्डितलाई बोलाई पढ्न लगाएछन्। सो सुनेर उनीहरू अत्यन्त खुसी भएछन्। उक्त कविता ॅअभिनन्दनपत्रम्’ शीर्षकमा विविधपद्यावलिःमा प्रकाशित छ।[२९]

भीमकान्त पन्थी पूर्वीय दर्शनपरम्परा र सांस्कृतिक आदर्शहरूबाट प्रभावित कवि हुन्। पूर्वीय दर्शन, इतिहास, संस्कृति र आदर्शवादी संस्कारले उनका रचनामा प्रमुख भूमिका खेलेको पाइन्छ। उनी कतिपय समकालीन कवि तथा तिनका साहित्यिक कृतिबाट पनि प्रेरित र प्रभावित भएको पाइन्छ। यो कुरा उनका रचना र आत्मस्वीकृतिबाट पनि स्पष्ट हुन्छ। यसरी भीमकान्त पन्थीको साहित्यिक सृजनामा उनकै पिता, गुरुहरू, विभिन्न विद्वान् एवम् समकालीन स्रष्टाहरू, जीवनका विभिन्न परिवेश तथा घटनाहरू प्रेरक प्रसङ्गका रूपमा रहेको देखिन्छ।

२.१२ रुचि, स्वभाव र सत्सङ्ग

भीमकान्त पन्थीको रुचि ज्यादाजसो स्वाध्ययन गर्नुमा नै थियो। उनी अनेक विषयका अध्येता भएकाले अलिकति ुर्सद भयो कि पुस्तक लिएर बसिहाल्थे र त्यसमा तन्मय भएर अध्ययन गर्थे। विशेष गरी निर्णयसिन्धुलगायतका धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरू हेर्ने गर्थे। यसका अतिरिक्त वेदान्तदर्शनमा उनको अत्यन्त अभिरुचि थियो। विभिन्न उपनिषद्वाक्यहरू तथा वेदान्त पञ्चदशी उनलाई कण्ठस्थ थिए। पौराणिक ग्रन्थहरूमा श्रीमद्भागवत महापुराण एवम् देवीभागवत महापुराण उनका अध्ययनका विषय थिए।[३०]

कवितालेखन पनि भीमकान्तको रुचिको विषय थियो। उनी विभिन्न विषय र भावका कविताहरू सहजतासाथ तुरुन्तै लेख्न सक्थे। यतिसम्म कि आ□ना सतीर्थ्य मित्रहरूलाई सम्झेर संस्कृत पद्यमा नै पत्राचार गरेका कवितात्मक पत्रहरू उनकै विविधपद्यावलिःमा प्रकाशित छन्। नित्य स्नान, पूजापाठ, तर्पण र बलिवैश्वदेव पनि उनका रुचिका विषय हुन्।

---

२९. **भीमकान्त पन्थी**, ljljwkBfjlnM, **पूर्ववत्**, पृ. ४१।

३०. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

भीमकान्तको स्वभाव अत्यन्त साधु र सरल थियो। उनले कसैलाई पनि कष्ट दिने अथवा कटु वचन बोल्ने कहिल्यै गरेनन्। सानो छ"दा पितामाताको आज्ञापालन गर्ने र ठूलो भएपछि भाइबन्धुको सल्लाह लिएर काम गर्ने उनको स्वभाव थियो। आ␣नो नित्य कर्मकाण्ड गर्नमा र सदाचार पालन गर्नमा उनी सधैँ" तत्पर रहन्थे। मधुर बोली हुनाले सबैले उनलाई रुचाउ"थे। उनी अर्कालाई मन नपर्ने कुरा कहिल्यै बोल्दैनथे। थोरै बोल्ने बानी भएकाले सोधेको कुराको मात्र जवा˚ दिने उनको स्वभाव थियो। उनलाई सबैले ˘माहिला पण्डित' भन्थे। उनी कसैको लहैलहैमा बग्दैनथे र धर्मशास्त्रीय स्थापना-सिद्धान्तलाई मान्यता दिन्थे। उनी व्यावहारिक रूपमा सबैस"ग मिजासिलो र मिलनसार देखिए पनि कसैले धर्मशास्त्रीय सिद्धान्त वा मान्यताविपरीत कुरा उठायो भने नकारात्मक जवा˚ दिन्थे र कडा रूपमा प्रस्तुत हुन्थे।[३१]

भीमकान्त पन्थी पन्थी कृषक परिवारमा जन्मेकाले पनि होला खेतीपातीमा पनि उनको असाध्यै रुचि थियो। यसका साथै उनी अध्ययन-अध्यापन गर्न पनि निकै रुचाउ"थे। विद्वान् तथा साधु-सन्तहरूस"ग सङ्गत गर्न, प्रवचन सुन्न र सुनाउन तथा साहित्यिक गोष्ठीहरूमा सहभागी बन्न पनि उनी असाध्यै मन पराउ"थे। उनको सङ्गत विभिन्न विद्वान्, साहित्यकार तथा गुरुहरू पं. हेमनाथ घिमिरे, पं. लोकनाथ ढकाल, पं. दधिराम मरासिनी, पं. टङ्कनाथ पराजुली, पं. कालिदास पराजुली, पं. भोलानाथ पराजुली आदिस"ग थियो।

२.१३ मान-सम्मान तथा अभिनन्दन र पुरस्कार

आदर्श शिÔक, सनातन संस्कृतिका संवाहक, प्रेरणापुरुष, जीवनको आठौँ" दशकमा दुईवटा संस्कृत महाकाव्यहरू लेखेर राष्ट्रको गौरव वृद्धि गर्ने कवि भीमकान्त पन्थीको योगदानलाई हृदयङ्गम गरी विभिन्न संस्थाहरूले उनलाई पुरस्कृत गरेका छन्।

श्री दधिराम मरासिनी स्मृति प्रतिष्ठानले उनलाई विशिष्ट प्रतिभा सम्मान, २०५३ द्वारा सम्मानित गरेको छ। त्यस्तै भूतपूर्व छात्रसमूह, नेपाल वेदविद्याश्रम, काठमाडौँ"ले अभिनन्दनपत्र, २०५४ बाट सम्मानित गरेको छ। त्यस्तै सोमसरला वेदविद्याश्रम परिवार, काठमाडौँ"ले उनलाई अभिनन्दनपत्र, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ। यसै गरी विश्व हिन्दू महासङ्घ, नेपाल राष्ट्रिय समिति, काठमाडौँ"ले उनलाई पाणिनि पुरस्कारसहित अभिनन्दनपत्र, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ। त्यस्तै जयतु संस्कृतम्, काठमाडौँ"ले उनलाई जयतु संस्कृतम् पुरस्कार, २०५६ बाट सम्मानित गरेको छ। यसै गरी पन्थी सेवा

[३१]. **टीकाराम पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

समाज, काठमाडौं“ले उनलाई अभिनन्दनपत्र, २०५७ बाट सम्मानित गरेको छ। यी सबै परिशिष्टमा प्रस्तुत छन्।

२.१४ तीर्थयात्रा र जीवनको अन्तिम प्रहर

भीमकान्त पन्थीले २००८ सालमा आ□ना पिताको निधन भएपछि उनको और्ध्वदैहिक कर्म एवम् बरखी समाप्त गरेपछि अर्को वर्ष तीर्थश्राद्धका निम्ति बनारस, गया र प्रयाग (इलाहाबाद) को तीर्थयात्रा गरे। त्यसपछि २०१४ सालमा मुक्तिनाथको दर्शनका लागि मुस्ताङ गए। २०१८ सालमा घरमै श्रीमद्भागवत सप्ताह लगाई पुराण श्रवण गरे। पछि २०३२ सालमा उनकी आमाको पनि निधन भएकाले और्ध्वदैहिक कर्म र बरखी सिध्याएर पुनः तीर्थयात्राका निम्ति काशी, गया र प्रयाग गए। यसपछि ँरि २०४८ सालमा आ□ना भाइहरूका साथ जगन्नाथधाम र रामेश्वरधामको तीर्थयात्रा गरे। २०५१ सालमा छोराहरूस“ग द्वारकाधामको यात्रा गरे। पछि २०५४ सालमा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्त पन्थीलाई लिएर उत्तराखण्डका चार धाम (यमुनोत्तरी, गङ्गोत्तरी, केदारनाथ र बÎीनाथ) को यात्रा गरे। यसै वर्ष काठमाडौं“मा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्तकै घरमा सपरिवार श्रीमद्देवीभागवत यज्ञ गरी सो पुराण श्रवण गरे।[३२] ँरि २०५६ सालमा काठमाडौं“मा नै श्रीमद्भागवत महापुराण (सप्ताह) यज्ञ गरी विधिवत् श्रवण गर। यसरी उनले आ□नो शक्ति र Ôमताअनुसार जीवनमा विभिन्न तीर्थयात्रा एवम् पुराणश्रवण समय-समयमा गरेका थिए।

भीमकान्त पन्थीको जीवन भन्नु नै अध्ययन र अध्यापनको पर्याय थियो। कहिल्यै पनि उनी अध्ययन र अध्यापनबाट टाढा रहेनन्। २०५३ सालसम्म त उनी गौरीघाटमा सञ्चालित वेदविद्याश्रमको प्रधानाचार्यकै रूपमा सक्रिय थिए। यसपछि भने उनको उमेर ७५ वर्ष पुगिसकेको हु“दा जेठा छोराले ‘अब यस्तो कठिन वृत्ति छोडेर घरमै बस्नुपर्छ’ भन्ने आग्रह गरेको हु“दा र नसासम्बन्धी रोगले पनि आक्रान्त भएकाले सो काम छोडेर काठमाडौं“स्थित घरमा जेठा छोरा लक्ष्मीकान्त पन्थी र बुहारीका साथ बस्न थाले। यसबीचमा उनी केही समय गुल्मी जाने र आउने पनि गर्थे, तर २०५६ सालदेखि धेरै नै बिरामी भएकाले काठमाडौं“मा नै रहेर औषधोपचार गर्ने र जीवनका अन्तिम प्रहरहरू बिताउने गर्न थाले।

२.१५ देहावसान

भीमकान्त पन्थीको आन्तरिक इच्छा काठमाडौं“मा नै मर्न पाइयोस् भन्ने थियो। उनले इच्छा गरेजस्तै २०५८ साल असोज २ गते मङ्गलबारका दिन ८० वर्ष ५ महिनाको

[३२]. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

उमेरमा काठमाडौ“मै उनको देहावसान भयो। उनको देहावसानको विषयमा राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरू क्रमशः कान्तिपुर, राजधानी, हिमालय टाइम्स र गोरखापत्रले असोज ४ गतेदेखि १८ गतेसम्मका विभिन्न मितिहरूमा शोकसमाचार एवम् समवेदनासन्देशहरू प्रकाशित गर्दै शोक प्रकट गरेका थिए भने ‘जयतु संस्कृतम्’ ले असोज १९ गते सम्पन्न वार्षिक साधारणसभा एवम् पुरस्कार वितरण समारोहमा एक मिनेट मौन धारण गरी शोकप्रस्तावसमेत पारित गरेको थियो। घरमा आएर समवेदना प्रकट गर्नेहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य थियो जसमा बन्धुबान्धव, नाताकुटुम्ब, इष्टमित्र, आ°न्त एवम् कवि-लेखक तथा पत्रकारहरू पनि थिए।[३३]

२.१६ जीवनदर्शन

भीमकान्त पन्थीको जीवनदर्शन पूर्वीय संस्कृत र परम्पराबाट प्रभावित थियो। उनी आत्मज्ञानबिना जीवन अस°ल हुन्छ भन्ने ठान्थे। आत्मज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु र सबैको आत्मालाई चिन्न सक्नु नै जीवनको सर्वोत्कृष्ट उपलब्धि हो भन्ने उनको आदर्श थियो। उनी मूलतः पूर्वीय दर्शनप्रति आस्थावान् व्यक्ति थिए। उनलाई आ□नो देश, आ□नो जाति र आ□ना आदर्शप्रति अगाध आस्था थियो। उनी मानवमात्रको कल्याणका लागि काम गर्नुपर्छ भन्ने विचार राख्थे। उनका जीवनजगत्सम्बन्धी उपर्युक्त धारणा र दृष्टिकोणलाई हेर्दा उनी मूलतः एक आदर्शवादी व्यक्तित्वका रूपमा देखा पर्दछन्।

भीमकान्त पन्थी एक आदर्शवादी व्यक्तित्व थिए। उनका आदर्शवादी विचार व्यक्त गर्ने एउटा महŒवपूर्ण कविता विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा ‘वैराग्यम्’ शीर्षकमा प्रकाशित छ–

भीतिं चेद्भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर
मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय।
कान्तां चिन्तयसे वृथाद्रनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया-
न्तःसारस्थितिशून्यतुच्छविषयेद्रनास्यां सदैवाचर॥ (श्लोक ६)

(अर्थ– संसारसागरदेखि पारि पुग्न भगवान् श्रीकृष्णको आराधना मात्र निर्विकल्प उपाय हो। त्यसैले भगवान् कृष्णका पाउको सम्झना गर। विशुद्ध साहित्यको सृजनाद्वारा आत्मदर्शनको पथमा अग्रसर हुन र गराउनका लागि सारस्वत साधना नभइनहुने विषय हो। त्यसैले वाणीको आराधना गर। कलत्रचिन्ताले दुःखी भएर बा“च्नुभन्दा संसारलाई नै मोहनी लगाएर व्यामोहमा पुऱ्याउने ईश्वरको मायालाई वशमा तुल्याउने विषयमा चिन्तन गर्नु सर्वोत्तम पुरुषार्थ हो। त्यसैले हरि भगवान्को मायालाई चिन्तन गर। परिणाममा ताप दिने

---

३३. नवराज कट्टेल, ‘कवि पं. भीमकान्त : एक परिचय’, xfd|f] k'?iffy{, (वर्ष २९, अङ्क १, २०५८ कार्तिक), पृ. ३९।

सारशून्य विनश्वर र प्रतिपल परिवर्तनशील विषयप्रति वितृष्णा जगाई आत्मदर्शनको राजमार्गमा अग्रसर हुनु नै मानवजीवनको सर्वोत्तम उपलब्धि हो। त्यसैले यस्ता भित्री सार केही नभएका तुच्छ विषयहरूमा आस्था नगर।)

भीमकान्तले एउटै कवितामा ँत यति महŒवपूर्ण जीवनदर्शनको उपदेश गरेका छन् र यस कविताका चारै पाउका पहिला अÔरहरूद्वारा कविले आ॒नो नामका अÔरहरूको सङ्केत पनि गर्दै आदर्श विचार एवम् जीवनदर्शनलाई प्रस्तुत गरेका छन्।

तेस्रो परिच्छेद

भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्वको अध्ययन

३.१ वैयक्तिक विशेषता एवम् स्वभाव

शारीरिक व्यक्तित्वका दृष्टिले भीमकान्त पन्थी बाटुलो अनुहार भएका, एकदम अग्ला, ठूलो जीउ र भु“डी लागेका, लामा-लामा जु“गा पालेका, लामा हात र लामा गोडा भएका अनि मोटो शरीर र गहु“गोरो वर्णका थिए।[१] उनी सदैव कम बोल्ने र धेरै नहा“स्ने हु“दा गम्भीर देखिन्थे। उनको अनुहार हेर्दा नै उनी निश्छल, स्वाभिमानी तथा सरल देखिन्थे। उनको विनम्र, उपकारी तथा स्वाभिमानी व्यक्तित्व अनुहारबाटै झल्किन्थ्यो। चौडा निधार, सलक्क परेको नाक र ठूला-ठूला कानबाट पनि उनको भ1 व्यक्तित्वको बाहिरी पहिचान हुन्थ्यो।[२]

भीमकान्त पन्थीलाई नेपाली भाषा, धर्म र संस्कृतिप्रति ज्यादै आस्था थियो। नेपाली रीतिरिवाजमा उनी निकै रमाउ“थे। उनी सधै“ सेतो टोपी, दौरा, धोती र कपडाका जुत्ता मात्र लगाउ“थे। उनले लगाउने लुगा प्रायः सेता मात्रै हुने गर्थे। उनी कुनै प्रकारको रङ्गीन अथवा बुट्टा भरिएका कपडाहरू लगाउने गर्दैनथे।[३] उनी निकै कम बोल्ने गर्दथे। अरूले सोधेको प्रश्नको जवा° मात्र दिन्थे। आ⬚नो सम्पर्कमा आउने हरेक व्यक्तिस“ग विनम्रतापूर्वक बोल्नु र आत्मीय व्यवहार गर्नु उनको विशेषता नै थियो। उनी आ⬚ना कारणले अरूलाई कहिल्यै दुःख दिन चाह“दैनथे। उनी घरपरिवारमा पनि आ⬚ना कारणले दुःख होला भन्ने कुरामा सचेत रहन्थे, तर पनि उनको कम बोल्ने स्वभावले गर्दा मानिसहरू उनीस“ग आवश्यकताभन्दा बढी बोल्न डराउ“थे।[४]

डा. वेणीमाधव ढकालले भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा “कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावलिः’ एक समीÔा” शीर्षकको भूमिका लेखेका छन् र सो भूमिकामा उनले भनेका छन्–

“भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्व करुणाकोमल र शान्त छ। उहा“ ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी मनीषी हुनुहुन्छ। उहा“ शास्त्रानुशीलन, उपासना र रचनात्मक गतिविधिहरूमा लागिरहने अध्ययनप्रिय एकान्तसेवी साधक हुनुहुन्छ। उहा“ सदा शास्त्र, ईश्वर एवम् आत्माको मनन गर्ने मुनि तथा शास्त्र र स्वानुभूतिको आ“खाले कुनै पनि क्रियाको दूरगामी

---

१. भेषराज पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।
२. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।
३. ऐ.।
४. भेषराज पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

परिणामको आकलन गर्ने ऋषि पनि हुनुहुन्छ। उहा“ सनातन संस्कृतिअनुसारको वेशभूषाका पÔपाती राष्ट्रवादी र स्वस्थ एवम् सुखी समाजको संरचनाका हिमायती प्रेरणाका स्तम्भपुरुष पनि हुनुहुन्छ।

“मम दृशोर्वचसोद्रपि च गोचरे
परकलत्रधनानि न यन्त्वथ।
परकलत्रधनेषु च हृद्दृशा-
विति वरं जगदीश्वरमर्थये॥

(ॅअनेकविधप्रार्थना’, श्लोक २५, पृ. ९)

“यस कवितामा कविको नैतिकतासम्बन्धी अवधारणा ज्यादै अनुकरणीय रहेको छ। कुनै अवस्थामा पनि मन, वचन र कर्मबाट परस्त्री र परधनमा आसक्ति नहोस् भनेर ईश्वरस“ग प्रार्थना गर्ने कवि पन्थी शुक्लमन, शुक्लवचन र शुक्लकर्मद्वारा जीवनयापन गर्ने कलाका पÔपाती विद्वान् हुनुहुन्छ।

“उहा“ राष्ट्रका कुना-कुनामा सत्शिÔा र वैदिक शिÔाको व्याप्ति देख्न चाहनुहुन्छ। उहा“का कवितामा ॅशिÔा अभ्युदय र निःश्रेयस् दुवै दृष्टिबाट उपयोगी हुनुपर्छ’ भन्ने चिन्तन व्यक्त भएको छ। भौतिक प्राप्तिको आनन्द Ôणिक र आध्यात्मिक प्राप्तिको आनन्द अनन्तकालिक हुने कुरा बताएर उहा“ सबैलाई सत्कर्म र उपासनाद्वारा ज्ञानमार्गमा अग्रसर हुन अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ। कवि पन्थी स्वयम् बिनासत्कर्म, बिनाआराधना र बिनाउपासना अद्वैत वेदान्तको व्याख्यामा रमाउने कोरा वेदान्ती नभई संस्कारद्वारा मानसमलप्रÔालन गरी त्यसमा उच्च गुणहरूको आधान गरेपछि सत्कर्म र सदुपासनाद्वारा अद्वैत मार्गको अवलम्बन गर्ने सोपानक्रमारोही साधक हुनुहुन्छ। भक्तिमार्गको महनीयता र मुक्तिमार्गको पावनतामा समान आस्था राख्ने कवि पन्थी भगवान्का ज्ञानी भक्त हुनुहुन्छ भने अद्वैत ब्रम्हमतŒवका अनन्य साधक एवम् चिन्तक हुनुहुन्छ।”[५]

यस प्रकार उक्त लेखबाट पनि पन्थीको वैयक्तिक विशेषता एवम् स्वभावको केही झलक पाउन सकिन्छ।

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

३.२.१ सदाचारी, नैतिक एवम् आदर्शवादी पण्डित व्यक्तित्व

पं. भीमकान्त पन्थी धर्ममा आस्था राख्ने आस्तिक व्यक्ति थिए। उनले आ्ना पिता पं. देवीप्रसाद दिवङ्गत भएको एक वर्षपछि आ्ना बाबु-बाजेले गर्दै आएका कर्महरू (पाञ्चायन देवपूजा, नित्यतर्पण, बलिवैश्वदेव, नित्यश्राद्ध आदि) प्रारम्भ गरेका थिए। खाने

[५]. **वेणीमाधव ढकाल, “कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावलिः’ एक समीक्षा”, (काठमाडौँ : लेखकका छोराहरू, २०५७), पृ. ८।**

कुरामा कोदो, भटमास, गहत, मसुरो, भान्टा, जम्बीर, चिचिन्डो, कुभिन्डो आदि धर्मशास्त्रले अशुद्ध मानेका वस्तुहरूको त्याग धेरै पहिले नै गरेका थिए। २०३२ सालमा उनकी आमा दिवङ्गत भएपछि त उनी स्वेटर, कुर्ता, सुरुवाल इत्यादि आधुनिक वेशभूषाको समेत परित्याग गरेर केवल धोती, कौपीन, भोटो, मयलपोस मात्र लगाउने र दोसल्ला ओढ्ने गर्दथे। टा“क लगाउने स्वेटर (शिरबाट छिराउने होइन) भने लगाउ“थे।[६] भोजन गर्दा कसैस“ग नबोल्ने, एकभागी (एक पटक दिएको भोजन सकेर उठ्ने, ँरि थप गरी नखाने), भोजनको समयमा कसैले पनि छुन नहुने, एक पटक प्रयोग गरेको धोती नधोएसम्म पुनः प्रयोग नगर्ने, छालाका जुत्ता प्रयोग नगर्ने, ढाकाटोपी र भादगाउ“ले कालो टोपी नलगाउने, सेतो कपडाको टोपी मात्र लगाउने, भोटा-मयलपोस पनि रङ्गी-बिरङ्गी कपडा नलगाउने र स्वयम्पाक्य (आ̥ले र आ̥नी श्रीमतीले बनाएको पाक्य मात्र) भोजन गर्ने गर्दथे।[७] भोजनमा उनलाई घिउ निकै मन पर्थ्यो।[८] साथै चतुर्मासका एकादशीहरूमा भने ̥लाहार गर्ने, त्यस्तै भीष्मपञ्चकभर ̥लाहार गर्ने, श्रीरामनवमी, श्रीकृष्णजन्माष्टमी, महाष्टमी, महाशिवरात्रिजस्ता व्रतहरू विधिपूर्वक उपवास गरी सम्पन्न गर्ने गर्थे।[९]

भीमकान्तको आजभोलिका मानिसले झै“ चिया पिउने बानी कहिल्यै थिएन। चिया त उनी खा“दै खा“दैनथे। चियापत्ती एक पटक उसिनेर प्याक गरी बजारमा आउने हुनाले त्यसलाई उनी जुठो वस्तु मान्दथे। त्यसै गरी उनी अहिले बजारमा पाइने चिउरा पनि कहिल्यै खा“दैनथे। त्यसलाई पनि उनी एक पटक धान उसिनेर मिलमा कुटेको हुनाले जुठो भन्ने ठान्दथे। उनी विभिन्न परिकारका मिठाईहरू पनि खा“दैनथे, तर पेडा र बर्ँी भने शुद्ध दूधबाट बनाइएको हुनाले खान्थे। साथै बिहान सूर्योदय भएपछि आ̥ना नित्यकर्म एवम् पूजापाठ गरिसकेर बेलुका सूर्यास्त नहुन्जेल एक छाक मात्र खाने गर्थे। त्यसै गरी बेलुका सूर्यास्त भएपछि आ̥नो नित्यकर्म एवम् पूजापाठ गरिसकेर रातमा पनि एक छाक मात्र (राति बाह्र बजेभन्दा पहिले नै) खाने गर्थे। तीर्थयात्रा गर्दा पनि सधै“भरि एक छाक मात्र खाने उनको नियम थियो।[१०] यस प्रकार खाने-पिउने कुरामा उनी ज्यादै कट्टर थिए।

गाउ“घरमा कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयको जानकारी राख्ने व्यक्तिको आवश्यकता हुन्थ्यो। भीमकान्त पन्थी कर्मकाण्डज्ञाता भएकाले धेरै मानिसहरू यस विषयमा सोधपुछ गर्न र जानकारी लिनाका लागि उनीसमÔ आउ“थे। उनले विभिन्न स्थानमा साना एवम् ठूला यज्ञयाग, पूजापाठ, सप्ताह पुराण, लक्ष्यहोम एवम् धान्यपर्वतदान गराएका थिए। यस

---

६. शेखरनाथ पन्थी, ‘दाजी पं. भीमकान्त पन्थी : एक संस्मरण’, xfd|f] k'?iffy{ (वर्ष ३२, अङ्क १, २०६१ कार्तिक), पृ. १२०।
७. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।
८. मायादेवी पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।
९. शेखरनाथ पन्थी, पूर्ववत्, पृ. १२०।
१०. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

विषयमा उनका छिमेकी जिल्लाहरूमा समेत उनको नाम चलेको थियो। यस्ता काम सम्पन्न गरिदिनका निम्ति उनलाई गुल्मीलगायत बागलुङदेखि लिएर दाङसम्मका मानिसहरू घरमा आउने र उनलाई लिएर जाने अनि आ╚नो यज्ञसम्पादन गरेपछि दÔणासहित बिदा गर्ने गर्दथे।

गाउ“घरमा शास्त्र जान्ने र शास्त्रसम्मत निर्णय दिन सक्ने व्यक्तिको साहै्र खा“चो हुन्छ र यस्ता व्यक्ति पाउन दुर्लभ नै हुन्छ। भीमकान्त पन्थी अनेकविध शास्त्रहरूको ज्ञान राख्थे। विशेष गरी धर्मशास्त्रसम्बन्धी जिज्ञासाहरू लिएर टाढा-टाढाबाट उनीस“ग सोध्नका लागि मानिसहरू आउ“थे। यस्ता जिज्ञासुहरूलाई धर्मशास्त्रीय निर्णय दिने र चित्त बुझाउने काम उनी सधै“ गर्थे। यो उनको कुलपरम्परा नै थियो। उनका पिताजीस“ग पनि यसै गरी मान्छेहरू सोध्न आउ“थे। यो कुलपरम्परालाई उनले अझ विशेष रूपमा अगाडि बढाएका थिए। यस विषयमा उनलाई अभिमान भने कत्ति पनि थिएन। यो कुरा उनले लेखेको निम्न कविताांशबाट पनि स्पष्ट हुन्छ–

शब्द-व्याकरणं मया न रटितं दृष्टं न च ज्योतिषं
मीमांसा-श्रुति-साङ्ख्य-तर्क-कणभुग्वाचां न नाम श्रुतम्।
धर्मार्थौशनसादि तन्त्रमपि नाधीतं न काव्यं स्मृतं
सन्देहे मयि विश्वसन्ति कतिचिन्मन्ये विचित्रं जगत्॥

(ॅअनेकविधप्रार्थना’, श्लोक १६, पृ. ८)

प्रस्तुत श्लोकको मूल भाव के हो भने शब्दशास्त्र अर्थात् व्याकरण मैले राम्रोस“ग जानेको छैन, ज्योतिष पनि मलाई आउ“दैन, मीमांसाशास्त्र, वेदवेदान्त, साङ्ख्यदर्शन, तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्रहरूको त नाम पनि सुनेको छैन, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र र नीतिशास्त्रहरू पनि पढेको छैन, काव्यशास्त्र त झन् जान्दिन“, तैपनि सन्देह भएको बेलामा कतिपय मानिसहरू मस“ग सोध्न आउ“छन् र मैले भनेको कुरामा विश्वास गर्छन्, संसार पनि विचित्रकै छ।

यो उनको विनम्रताको अभिव्यक्ति हो तापनि उनले माथि उल्लेख गरेका सबै विषयहरू जानेका थिए। भीमकान्त पन्थी श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरू भनिरहन्थे। श्रोतासमूहले उनको कथावाचनशैली ज्यादै मन पराउ“थे, किनभने उनले जुन पुराण भन्न लागेका हुन्छन् त्यसै पुराणमा लेखिएका ज्ञानकथाहरू श्रोताहरूसमÔ यथार्थ रूपमा बोध गराउने प्रवचन गर्दा या पुराण पाठ गर्दा नआत्तिने र श्रोताहरूका कर्णपुटमा पर्ने गरी पाठ गर्ने उनको बानी थियो।[११]

---

११. **शेखरनाथ पन्थी, पूर्ववत्, पृ. ११९।**

श्रीमद्भागवतभित्रका विषयवस्तुलाई छाडेर बाहिरी दन्त्यकथाहरू अथवा पुराणान्तरका कथाप्रसङ्ग जोडेर श्रोताहरूलाई ह“साउने र त्यस्तै दाया“-बाया“तिर बसेका कथाश्रोता, स्त्रीजन वा पुरुषजनत˚ हेरेर हा“स्ने बानी उनमा थिएन। उनको अनुपस्थितिमा अरू पण्डितहरूबाट कथा सुन्नुपर्दा श्रोताहरू ˘यी त नक्कली पण्डित पो रहेछन्, बाहिरी कुरा गरेर ह“साएका छन्≤ कथा त पण्डित भीमकान्तबाटै सुन्नुपर्दछ’ भन्दथे।[१२] पुराणहरू भन्दा उनी भक्तिरसमा डुबुल्की मार्थे। श्रीरामवनगमन, सतीशरीरत्याग, जडभरतोपाख्यान, हरिश्चनोपाख्यान, कृतद्युति-उपाख्यान, वसुदेवकारागृहवास, कृष्णमथुरागमन इत्यादि प्रसङ्गमा पाठ गर्दागर्दै भावविन्वल भएर उनको मुटुमा भक्कानो पर्थ्यो र त्यतिखेर अरू श्रोताका आ“खाबाट पनि आ“सु बर्सन्थ्यो।[१३]

एक पटकको कुरा हो– भीमकान्त पन्थी काठमाडौ“को वनकाली वेदविद्याश्रमबाट मीनपचासको अवकाशमा घर गएको अवसरमा गुल्मीकै हुल भन्ने गाउ“का एक सज्जनले उनीबाट श्रीमद्भागवत कथा श्रवण गर्ने विचार गरेछन्। उनले दिनको किटान पनि गरिदिएछन्। त्यसपछि सप्ताह सुरु हुनुभन्दा पा“च दिनपहिले उनलाई काठमाडौ“ ˚र्किनुपर्ने भएछ। सो कुरा अवगत गराउ“दा ती सज्जन धेरै दिनसम्म ज्यादै दुःखित भएका थिए रे।[१४]

यस्ता प्रसङ्गहरूबाट पण्डित भीमकान्तप्रति श्रोताहरूको निकै ठूलो श्रद्धा थियो भन्ने बुझिन्छ। यसरी कथा भन्नका लागि उनलाई टाढा-टाढादेखि मानिसहरूले बोलाउने गर्थे। उनले काठमाडौ“मा पनि कान्तिपुर समाचारपत्रका संस्थापक हेमराज ज्ञवालीको घरमा श्रीमद्भागवत पुराण भनेका थिए। यस्तै क्रियाकलापका कारणबाट उनी समाजमा पुराणवाचक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित र सम्मानित भएका थिए।

गाउ“घरमा ज्योतिषशास्त्र जानेका मानिसहरूको पनि खोजी भइरहन्छ। यद्यपि ज्योतिषशास्त्र अत्यन्त गम्भीर एवम् कठिन विषय हो। यसका तीन स्कन्ध (सिद्धान्त, संहिता र होराविषय) का ज्ञाता एउटै मानिस पाउन अत्यन्तै गाह्रो र दुर्लभ हुन्छ। तथापि मुहूर्तसम्बन्धी एवम् ˚लित विषयमा जिज्ञासाहरू लिएर धेरै मानिसहरू भीमकान्तस“ग सोध्न भनेर घरमा नै आउ“थे। भीमकान्त उनीहरूले सोधेका प्रश्नहरूको यथोचित उत्तर दिने र जन्मकुण्डली हेरेर ˚लादेश गर्ने गर्थे। ज्योतिषशास्त्रको परम्परा उनका बाबु-बाजेका पालादेखि नै चलिआएको थियो। जन्मपत्र हेरी ˚लादेश गर्ने छरछिमेकी गाउ“का ज्योतिषहरू पनि आ˚ूले नजानेका प्रश्नहरू सोध्न उनीस“ग नै आउ“थे र आ˚नो जिज्ञासा पूरा गरेर जान्थे।[१५] यसबाट उनको ज्योतिषी व्यक्तित्व पनि स्थापित भएको थियो।

---

१२. शेखरनाथ पन्थी, पूर्ववत्, पृ. ११९।

१३. ऐ.।

१४. ऐ.।

१५. लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।

३.२.२ बहुमुखी साहित्यकार व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीको प्रमुख व्यक्तित्व भनेकै सिर्जनशील व्यक्तित्व हो। आ□नो विद्यार्थी जीवनदेखि नै उनले सिर्जनामा रुचि लिन थालेको देखिन्छ। उनको जीवनकालमा रचिएका विभिन्न कविताहरू (जुन विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा प्रकाशित छन्), दुईवटा महाकाव्यहरू, एउटा कथा, केही समालोचना र केही ुँटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका छन्। यिनै कृतिहरूका माध्यमबाट उनले नेपाली र संस्कृत साहित्यको श्रीवृद्धि गर्नमा योगदान पुऱ्याएका हुन्।

भीमकान्त पन्थी बहुमुखी साहित्यकार हुन्। उनले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन्। पद्यतर्॰ उनले नेपालीमा केही ुँटकर कविता र धेरै संस्कृत कविताहरू लेखेका छन्। उनले संस्कृतमै दुईवटा महाकाव्य पनि लेखेका छन्, अनि पछि आँ“ले ती महाकाव्यहरूको नेपाली गद्यमा अनुवादसमेत गरेका छन्। यसै गरी गद्यतर्॰ समालोचना, आत्मजीवनी (संस्कृत पद्यमा) र कथा प्रस्तुत गरेका छन्। उनको बहुमुखी साहित्यिक व्यक्तित्वका प्रमुख पाटाहरू यस प्रकार छन्–

२०६० सालमा प्रकाशित दधिराम मरासिनी स्मृतिग्रन्थ भन्ने पुस्तकमा भीमकान्त पन्थीले ‘योगसाधक प्रकाण्ड विद्वान् दधिराम मरासिनी’ शीर्षकमा समालोचनात्मक लेख लेखेका छन्। उक्त पुस्तकको संस्मरण खण्डमा प्रकाशित सो लेखबाट उनमा समालोचकीय व्यक्तित्व भएको सङ्केत मिल्दछ।

भीमकान्त पन्थीले आ□नो साहित्यिक यात्रामा केवल एउटा मात्र कथा लेखेका छन्। ‘सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य’ शीर्षकको उक्त कथा पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित कथा हो। यसरी एउटा मात्र कथा लेखेर पनि उनले आ□नो कथाकार व्यक्तित्वको छनक दिएका छन्।

भीमकान्त पन्थी नेपाली र संस्कृतका कविका रूपमा सुपरिचित छन्। उनले नेपाली र संस्कृतमा अनेक ुँटकर कविताहरू एवम् दुईवटा महाकाव्य पनि लेखेका छन्। आ□नो विद्यार्थी अवस्थादेखि नै कवितासिर्जनामा रुचि राख्न थालेका कवि भीमकान्त पन्थीको पहिलो प्रकाशित कविता ‘शालग्रामशिलाष्टकम्’ शीर्षकको संस्कृत भाषामा रचना गरेको कविता हो जुन त्रिभुवन विश्वविद्यालय, संस्कृत अध्ययन संस्थानबाट प्रकाशित हैमवती पत्रिकाको दोस्रो अङ्कमा प्रकाशित छ। भीमकान्त पन्थी प्रारम्भमा अध्ययनार्थ काठमाडौं“ आएका बेला वि. सं. १९९३ देखि १९९६ सम्मको अवधि उनको कवितासाधनाको पनि प्रारम्भिक अवधि थियो। यस अवधिमा सिर्जना गरिएका रोचक समस्यापूर्तिहरूबाटै उनको

सृजनयात्राको श्रीगणेश भएको मान्नुपर्दछ।[१६] यसै गरी वि. सं. १९९७ देखि २००० सालको अवधिमा हरिहर संस्कृत पाठशालाका हेड गुरु पं. दधिराम मरासिनीको सान्निध्यमा रही उनीबाट प्रोत्साहित भएर भीमकान्तले केही कविता रचना गरेका छन्। यिनमा ॅकाशीवर्णनम्' जस्ता कविता प्रमुख छन्। त्यस्तै प्युठानको लुङ गाउ“मा बसेको बेला त्यहा“ स्थित देवीस्थान किनारको माडी नदीमा पुल हाल्ने विषयलाई लिएर रचना गरिएको ॅअभिनन्दनपत्रम्' शीर्षक कविताले पन्थीको काव्यप्रतिभा क्रमिक रूपमा अघि बढ्दै आएको देखाउ“छ। यसै क्रममा २००० सालदेखि २००९ सालसम्मको अन्तरालमा लेखिएका कवितामा उनका ॅशालग्रामशिलाष्टकम्' र ॅसरस्वतीस्तोत्रम्' कविता अत्यन्त सुन्दर मानिन्छन्।

कवि भीमकान्त पन्थीका संस्कृत र नेपालीमा रचित ुँटकर कविताहरूको परिशीलनबाट उनमा देवी-देवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, सांस्कृतिक मान्यताप्रति श्रद्धा, मानवाचार, जीवनशैलीप्रतिको चिन्ता, शिÔाप्रेम, देशप्रेम, निःस्वार्थ भाव, लोकहितको कामनालगायतका भाव/विचार व्यक्त भएका छन् र उनमा कवितात्मक संरचनाकौशल, आशुकवित्व आदि गुण र ज्ञान भएको पनि सहजै बुझ्न सकिन्छ।

यसरी संस्कृत र नेपालीमा रचित ुँटकर कविताहरूबाट मात्र चिनि“दै आएका कवि भीमकान्त पन्थीको सिद्धहस्त लेखनीले २०४७ सालमा आएर संस्कृतको उत्कृष्ट काव्यकृति जगदम्बिकावैभवम् दिएको छ। गौरीघाटको संस्कृत विद्यालयमा बसी गुह्येश्वरीको आराधनास“गै जन्मेको यस काव्यले नेपालको संस्कृत साहित्यको परम्परामा अर्को एउटा नया“ आयाम थपिदिएको छ।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको लेखनपछि लगत्तै २०४८ सालमा कवि पन्थीको अर्को महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् देखा पऱ्यो। यी दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सरल एवम् रोचक छ। यसरी छात्रावस्थादेखि नै ुँटकर कवितारचनामा संलग्न कवि भीमकान्त पन्थीको सिद्धहस्त र परिपक्व लेखनीबाट दुईवटा महाकाव्यले आकार पाएका छन्। यसरी थुप्रै संस्कृत र नेपाली भाषामा रचित ुँटकर कविता र दुईवटा महाकाव्यकृतिका माध्यमबाट भीमकान्त पन्थी नेपाली र संस्कृत साहित्यका स°ल कवि व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुन पुगेका छन्।

३.२.३ शिÔक/अध्यापक व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीका घरमा उनका पिताजीकै समयदेखि अलि टाढा-टाढाका (डेरा गरी बस्नुपर्ने स्थिति भएका) विद्यार्थीहरू आएर बस्ने र पढ्ने गर्थे। यस परम्परालाई उनले पनि

---

[१६]. **विष्णुराज आत्रेय, 'कवि पं. भीमकान्त पन्थी : कृतिकार र कृति'**, hublDasfj}ejd\, (**काठमाडौं : लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५**), पृ. घ।

यथावत् चालू राखे। यसरी पढ्न आउनेहरू गुल्मीको धुरकोट, मरभुङलगायत प्युठानसम्मका पनि हुन्थे। तीमध्ये धेरैले उनीस“ग पढेर परीÔाको तयारीसमेत गरेपछि बनारस जाने र पूर्वमध्यमा वा उत्तरमध्यमा दिने, त्यसपछि पनि उनीस“ग आएर कर्मकाण्ड भनू“ या यजमानी विषय सिकेर तदनुसार जीवननिर्वाह गर्ने गर्थे।

भीमकान्तस“ग पढेका केही व्युत्पन्न विद्यार्थीहरूमा उनकै सहोदर भाइ नीलाम्बर पन्थी (वेदान्ताचार्य, नेपालीमा एम. ए. पूरा गरेका र राजनीतिमा लागेर प्रतिनिधिसभा एवम् राष्ट्रिय सभाका सदस्यसमेत भएका) र शेखरनाथ पन्थी (उनीस“गै पढेर त्यसै पृष्ठभूमिमा काठमाडौ“ आई एकै पटक सम्पूर्ण मध्यमा परीÔा दिई उत्तीर्ण भएका र पछि शास्त्री उत्तीर्ण गरी आचार्य प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन गरी ˚र्किएर गाउ“मा सरकारी विद्यालयको आजीवन शिÔक बनी निवृत्त) पर्दछन्। शेखरनाथले भीमकान्तकै शैलीमा कथावाचन गर्छन् र श्रीमद्भागवतको अति सुन्दर एवम् सङ्Ôिप्त अनुवाद गरी श्रीमद्भागवतचन्िका नामको ग्रन्थ प्रकाशन पनि गराएका छन्। त्यसै गरी आ▯ना पा“चै भाइ छोराहरूलाई पनि उनले आ˚“ पढाएर अगाडि बढाए र निजहरू पनि उच्च शिÔा लिएर विश्वविद्यालय एवम् सरकारी सेवामा कार्यरत छन्। त्यसै गरी भीमकान्त वृद्धावस्थामा पुगेका बखत पनि उनको अध्यापनकुशलतालाई ध्यानमा राखी उनलाई तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू जूननाथ पण्डितद्वारा काठमाडौ“मा २०३३ सालमा झिकाइयो र पाशुपत Ôेत्रस्थित वनकाली वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ नियुक्त गरियो। त्यहा“ उनले दुई वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरे। पछि २०४० सालमा उनलाई गौरीघाटमा नवस्थापित वेदविद्याश्रममा अध्यापनार्थ राखियो। त्यहा“ भीमकान्त पन्थीले बाह्र वर्षसम्म संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति एवम् कोश, काव्य, नीतिशास्त्र तथा सदाचार शिÔण गरे।[१७] त्यसपछि केही अस्वस्थताका कारण २०५३ साल वैशाखदेखि यो अध्यापनकार्य पनि छोडी उनी पुनः आ▯नो घर बडाचौरमै ˚र्किए। यसरी जीवनको उत्तरार्द्धयात्रामा पनि उनले धेरै विद्यार्थीहरूलाई विद्या प्रदान गरे। यीमध्ये कतिपय प्रमुख विद्यार्थीहरू जस्तै नवराज कट्टेल र हीरामणि तिमिल्सिना (उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ), प्रेमप्रसाद चौलागाईं (उपप्राध्यापक, त्रिचन्द्र क्याम्पस), केशवप्रसाद अधिकारी (प्रधानाध्यापक, नेपाल संस्कृत वेदविद्याश्रम, वनकाली) आदि हाल काठमाडौ“का विभिन्न क्याम्पसहरूमा अध्यापनकार्य गर्दै छन्।[१८]

यसरी भीमकान्त पन्थी कहिले औपचारिक तथा कहिले अनौपचारिक रूपमा शिÔणकार्यमा निरन्तर सक्रिय भइरहे। यसकै परिणामस्वरूप उनी एक कुशल शिÔक बन्न पुगे। विद्यार्थीले राम्ररी नबुझेसम्म उनी झर्को नमानी दोहोर्‍याई-तेहेर्‍याई सिकाउ“थे।

---

१७. **विष्णुराज आत्रेय, पूर्ववत्, पृ. प।**

१८. **लक्ष्मीकान्त पन्थीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार।**

उनलाई पढाउने समयमा कहिल्यै रिस उठ्दैनथ्यो। भीमकान्त केवल विद्यार्थीका मात्र गुरु नभई उनका परिचित सबैका लागि गुरु थिए। आवश्यक परेका बखत जोकोहीलाई पनि आ ूले जानेका कुराहरू सिकाउन सक्ने Ômताका कारणले उनले गुरुको गौरव प्राप्त गरेका हुन्।

३.२.४ कृषक व्यक्तित्व

हाम्रो देश कृषिप्रधान हो र यहा"का मानिसहरूको मुख्य पेसा कृषि नै हो। भीमकान्त पन्थी पनि कृषि एवम् गोपालनजस्ता विषयमा कुशल थिए। कुन जग्गामा वा कुन खेतमा कुन समयमा कस्तो बालीनाली लगाउनुपर्छ, तिनलाई कसरी हुर्काउनुपर्छ र कसरी मलजल गरी ँसल तयार पार्नुपर्छ भन्ने कुराको उनलाई राम्रो ज्ञान थियो। यस विषयमा उनको विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित ‘मेरो खेत’ शीर्षकको कविता नै पर्याप्त छ।

त्यसै गरी कृषिव्यवसाय, घरगृहस्थी, खेतबारी र त्यहा" रह"दा गरिने गोपालन इत्यादि विषयप्रसङ्गलाई बुझाउने र बताउने अर्को कविता ‘स्थानपरिचय’ शीर्षकमा विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित छ। यस कवितामा उनको बस्ती भएको अत्यन्त सुन्दर, सजिलो, दाउरा-पानी-घा"सपात इत्यादिका लागि सहज, गाईबस्तु चराउनका लागि सुविधापूर्ण एवम् नगिचै नदी भएकाले पनि खेतकुलो, रोपाइ" इत्यादि गर्न सजिलो हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ। साथै गाई-भै"सी चराउन चौरमा गएका बेलामा पनि बटुवा, यात्री एवम् विद्वान्हरूका साथ शास्त्रको चर्चासमेत भइरहने कुरा उनले सो कवितामा उल्लेख गरेका छन्। यसका साथै धानखेती, अन्नपात राम्रो भएकाले र गोठमा दूध दिने गाई-भै"सी पनि भएकाले त्यहा" रहन-बस्न ज्यादै सुविधा भएको कुरा पनि उक्त कविताका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। यी प्रसङ्गहरूबाट उनको कृषक व्यक्तित्वको झलक पनि पाइन्छ।

३.२.५ सांस्कृतिक व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थीले जीवनभर आर्जन गरेको धर्म, कर्म एवम् कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयको ज्ञान र प्रयोगपद्धति, पाठपूजा, रहनसहन एवम् वेशभूषाले पनि उनको सांस्कृतिक व्यक्तित्वको परिचय सहजतापूर्वक दिएको पाइन्छ। आजीवन स्वधर्म र स्वसंस्कृतिको संरÔणकै लागि सदाचारमा रहेका पण्डित भीमकान्त पन्थीका संस्कृत भाषामा लिखित महाकाव्यका विषयवस्तु एवम् विविधपद्यावलि:मा प्रकाशित अनेक कविताहरू (प्रायः सबैजसो) ले स्वधर्मकर्मको संरÔणमा नै विशेषतः बल पुऱ्याएका छन्। यस तथ्यलाई पुष्टि गर्न उनका कवितालाई अघि सार्न सकिन्छ। जस्तै ‘विधिसङ्Ôप’ शीर्षकको कवितामा ‘धर्मशास्त्रीय आचारविचारमा रहेर अनुशासित जीवनवृत्ति चलाउनू र अन्त्यमा अद्वैतब्र≈मतŒवको चिन्तन गरी भगवान् हरिलाई मनमा धारण गर्दै मोÔमार्गतँ लाग्नू’

भन्ने उपदेश छोराहरूका निमित्त गरिएको छ। यो कविता अत्यन्त उत्कृष्ट शैलीमा स्वधर्मकर्म एवम् वर्णाश्रम संस्कृतिको अनुगमनमा जोड दिएर लेखिएको छ।

यसै गरी पण्डित भीमकान्त पन्थीको सांस्कृतिक व्यक्तित्व, मान्यता, मर्यादा र भावनालाई प्रस्तुत गर्ने अर्को एक कविता ॅवनकालीनवेदविद्याश्रमवर्णनम्' भन्ने शीर्षकमा विविधपद्यावलिःमा प्रकाशित छ। यसमा उनले बाञ्य रूपमा काठमाडौ“को वनकालीस्थित वेदविद्याश्रमको वर्णन गरेको भए पनि भित्री रूपमा यस कवितामा सनातन धर्म, संस्कृति, शिÔा, वर्णाश्रमव्यवस्था र वैदिक विद्याको प्रचार होस् भन्ने सांस्कृतिक मान्यता प्रस्तुत छ। यसले पनि उनको परम्परागत आदर्श र सांस्कृतिक व्यक्तित्वलाई स्पष्ट रूपमा अगाडि सारेको छ।

३.२.६ अनुवादक व्यक्तित्व

अनुवाद गर्नु भनेको अत्यन्तै कठिन कार्य हो। भीमकान्त पन्थी यस्तो कठिन कार्यतिर पनि प्रवृत्त भएको देखिन्छ। त्यसैले भीमकान्त पन्थीमा पनि अनुवादक व्यक्तित्व अझ प्रभावशाली रहेको देखिन्छ। यो कुरा उनका कृतिहरूले पनि बताइरहेकै छन्। उनले श्रीमद्देवीभागवतीय कथावस्तुलाई आधार बनाई मौलिक संस्कृत महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् नामको बाह्र सर्गात्मक महाकाव्यको रचना गरेका छन्। साथै उनले त्यसको नेपाली गद्यमा अनुवाद पनि प्रस्तुत गरेका छन्। यसै गरी उनले श्रीमद्भागवतीय कथावस्तुलाई आधार बनाई संस्कृत भाषामा आठ सर्गात्मक जगदीश्वरवैभवम् नामको महाकाव्य पनि रचना गरेका छन्। साथै उनले त्यसको नेपाली गद्यमा पनि अनुवाद प्रस्तुत गरेका छन्। यी दुवै महाकाव्य उनको अनुवादकलाका ज्वलन्त प्रमाण हुन्।

यीबाहेक विविधपद्यावलिःको अन्त्यमा रहेका पा“चवटा नेपाली कविताहरू पनि उनको अनुवादकलाका नमुना हुन्। ती कविताका संस्कृत-मूल कुन-कुन हुन् भन्ने कुरा पनि कविले उक्त पृष्ठकै पादटिप्पणीमा प्रस्तुत गरेका छन्। यी कविताहरूका साथै हाम्रो पुरुषार्थ पत्रिकामा प्रकाशित ॅआत्मजीवनी' भन्ने कविताबाट पनि उनको अनुवादकलाको परिचय पाइन्छ। यी सबै तथ्यहरूबाट भीमकान्त पन्थीमा अनुवादकीय व्यक्तित्व पनि परिष्कृत र परिमार्जित रहेको देखिन्छ।

३.२.७ वैद्य/चिकित्सक व्यक्तित्व

हुन त भीमकान्त पन्थीले आयुर्वेद वा चिकित्सा विषयमा कुनै शिÔा वा तालिम लिएका थिएनन् तर गाउ“घरमा भनेको समयमा औषधोपचार हुन नसक्ने भएकाले उनले आफ्नो Ôमता एवम् युक्ति, बुद्धि र विचारले अघि सरेर बेला-बेलामा बिरामीको ज्यान बचाएका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्। यस विषयमा एउटा घटना उल्लेखनीय छ जो यस प्रकार छ– वि. सं. २००१ सालको कुरा हो, उनकै श्रीमती गङ्गादेवीलाई प्रसववेदना

भएछ। साथमा रहेका गाउ“ले सु“डेनीहरूले बालक बाहिर निस्कन नसक्ने स्थिति भएको बताएपछि उनी आ“ले अत्यन्त कुशलतापूर्वक र सहजताका साथ बच्चा प्रसव गराएका थिए। यसरी प्रसव भएपछि बच्चा केही दिन बा“चेर गए पनि पत्नीले भने दीर्घ जीवन पाएकी थिइन्।[१९]

यसै गरी २०१५ साल माघ महिनाको कुरो हो, आ नै घरमा एउटा माली गाई बियाउन लाग्दा बाच्छाका अघिल्ला दुवै खुर बाहिर निस्किएको अवस्थामा बाह्र घण्टासम्म पर्खंदा पनि गाईले बाच्छो ाल्न सकेनछ। यस्तो स्थितिमा अत्यन्त धैर्यपूर्वक आ“ अघि सरेर उनी बाच्छो निकाल्न र गाईलाई बचाउन स ल भएका थिए। पछि सो बाच्छो महादेवलाई होस् भनी बसाहा रूपमा समर्पण गरेका थिए।[२०]

यस्ता घटनाले उनको चिकित्सक व्यक्तित्वलाई स्पष्ट पार्छन्। व्यक्तिको अस्वस्थताको अवस्थामा तत्काल निर्णय गर्न सक्ने Ôमता र साहसले मात्र पनि उनमा वैद्य वा चिकित्सक व्यक्तित्वको झलक पाइन्छ। यस्ता कुराहरू उनले पढेर भन्दा पनि व्यवहारमा परेर सिके-जानेका थिए। ‘आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद् यथोचितम्’ भन्ने भनाइको अर्थ बुझेर उनी तदनुकूल काम गर्न सक्थे र त्यसो गर्न सक्ने बौद्धिक र व्यावहारिक Ôमता पनि उनमा थियो।

३.२.८ योगसाधक तथा आत्मचिन्तक व्यक्तित्व

भीमकान्त पन्थी बिहानै उठेर केही बेरसम्म योगसाधना र आत्मचिन्तन गर्ने गर्थे र प्रातःकालिक स्नान, ध्यान, जप र पूजापाठमा समय बिताउने गर्थे। यसका साथै उनी पातञ्जलयोगसूत्रअनुसार अष्टाङ्गयोग (आसन, प्राणायाम, मुाभ्यास, प्रत्याहार, सत्कर्म, ध्यान, धारण र समाधि) पनि गर्ने गर्थे भन्ने कुरा उनका परिवारजनबाट बुझिएको छ। कवि पन्थीका विविधपद्यावलिःमा प्रकाशित कविताका केही पदावलीहरूबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ। जस्तै ‘भक्तिविषय’ शीर्षकअन्तर्गत रचना गरिएको कविताको बाह्रौं“ श्लोकमा ‘योगोद्रप्यस्थिरमानसं न सहते’ भन्ने पदावली र ‘भक्तिगरिमा’ शीर्षक कविताको नवौं“ श्लोकमा प्रयुक्त ‘योगादयो दुष्कराः’ भन्ने पदावलीबाट उनी योगसाधना गर्ने गर्थे भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ।

भीमकान्त पन्थी बिहानै उठेर केही बेरसम्म योगसाधनाका साथै आत्मचिन्तन पनि गर्ने गर्थे। यस कुराको उल्लेख ‘स्थानपरिचय’ कवितामा त यसरी गरेका छन्–

उत्थायासून्नियम्याहरहरुषसि यो ब्र≈मचिन्तां विधत्ते

१९. **विष्णुराज आत्रेय, पूर्ववत्।**
२०. **ऐ.।**

प्रातः सत्कर्मभिः स्वैरनुमतिविहितैर्व्येति यस्यैकयामः।

मध्याऽह्ने शास्त्रचिन्ताजनकृतवचनप्रश्नशङ्कासमाधिः

सायं सन्ध्यादिचर्या तदनु च शयनं को न तादृक् सुखी स्यात्॥ (श्लोक ९)

यस्तै उपदेश उनले ‘विधिसङ्Ôप’ कवितामा छोराहरूका लागि पनि गरेका छन्–

प्राणान् सूर्याचन्‍द्रयोः शोधयेथाः

कञ्चित्कालं कुम्भके रोधयेथाः।

नाडी मूलात्तालुगां साधयेथा

जीवन्मुक्तोद्रतीत्य लोकं रमेथाः॥ (श्लोक ११)

आत्मचिन्तनका विषयमा पनि उनी लागिरहन्थे। नित्यप्रति उपनिषद्हरूको अध्ययन, मनन र चिन्तनले उनलाई यस विषयमा एकोहोरो नै बनाएको थियो। यस कुरालाई उनको ‘वैराग्यम्’ शीर्षकको कविताले प्रस्ट पारेको छ–

भीतिं चेद्भवसागराद् वितनुषे कृष्णाङ्घ्रिपद्मं स्मर

मन्दत्वं कवितासु ते यदि मतेर्वाणीं समाराधय।

कान्तां चिन्तयसे वृथाद्रनुदिवसं मायां हरेश्चिन्तया-

न्तःसारस्थितिशून्यतुच्छविषयेद्रनास्थां सदैवाचर॥ (श्लोक ६)

यस्तै ‘चिन्ताविषय’ कवितामा पनि उनले विभिन्न किसिमका चिन्ताहरू जस्तै अवस्थाचिन्ता, आजीवन चिन्ता, वार्षिक चिन्ता, दैनिक चिन्ता यस्ता खालका सबै चिन्ताहरूलाई छोडेर आत्मचिन्तन गर्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ।

३.२.९ निष्कर्ष

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा विविध व्यक्तित्वका धनी पन्थीले नेपाली साहित्यजगत्लाई ठूलो ऋण लगाएका छन् र नेपाली साहित्यप्रति रुचि राख्ने पाठकहरूका आ“खामा परिचित हुन पुगेका छन्। बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी पन्थीको साहित्यिक व्यक्तित्व नै अन्य व्यक्तित्वको तुलनामा प्रबल देखा पर्दछ। यही साहित्यिक व्यक्तित्वको प्रतिच्छविका रूपमा अन्य व्यक्तित्व देखा परेको कुरा उनको बहुमुखी व्यक्तित्वको अध्ययनबाट स्पष्ट जानकारी हुन आउ“छ। बोलेर भन्दा काम गरेर देखाउने उनको स्वभावले या उनको परिश्रमी र अध्ययनशील स्वभावका कारणले या प्रतिभाकै कारणले गर्दा नै आ्नो जीवनभर रचित कविताहरूको एक सङ्ग्रह विविधपद्यावलिः, त्यस्तै जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम्जस्ता दुईवटा महाकाव्य दिएर नेपाली साहित्यलाई धनी तुल्याउनुका साथै लुम्बिनी अञ्चलका प्रथम संस्कृत महाकवि बन्न स°ल भएका छन्।

कवि पन्थीको साहित्यकार व्यक्तित्वका साथसाथै अन्य व्यक्तित्व पनि उदाहरणीय रहेका छन्। उनले आ नो छिमेकी गाउ“ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई पनि एक ठाउ“मा जम्मा गरी अनौपचारिक एवम् अवैतनिक रूपमा केही वर्षसम्म पढाए। २०१६ सालमा आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था हुन थालेपछि यस प्रकार संस्कृतको पठनपाठन हराउ“दै जान थाल्यो र उनले पनि त्यसरी पढाउन छोडे। उनले पढाउन सुरु गरेका स्थानहरूमा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हु“दै केही वर्षपहिले नै माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भइसकेका छन्। यस प्रकारको अध्यापनकार्यले उनको शिÔक वा अध्यापक व्यक्तित्वलाई प्रस्ट पार्दछ।

गाउ“घरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो। श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेको मानिस नै आवश्यक पर्ने हु“दा गाउ“लेहरूलगायत छिमेकी जिल्लाहरूबाट पनि उनलाई नै बोलाउने गरिन्थ्यो। यस्तो पुराणवाचन गर्ने काम होस् वा ठूला-ठूला धान्याचल, लÔहोम आदि महायज्ञहरूमा होस्, उनले धेरै ठाउ“मा प्रमुख आचार्य भएर काम पनि गरेका थिए। यस प्रकारका कार्यले उनको पण्डित व्यक्तित्वलाई प्रस्ट पार्दछन्।

धेरै वर्षसम्म विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवम् ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासुजनलाई शास्त्रअनुसार उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिनु पनि उनको दिनचर्या भनू“ या कर्तव्य नै थियो। उनी आ ूले जे बोल्यो त्यही गर्ने र जे गर्‍यो त्यही बोल्ने स्वभावका हु“दा धर्मशास्त्रसम्बन्धी प्रश्न लिएर मानिसहरू टाढा-टाढादेखि उनीस“ग सोध्न आउने गर्थे। यस प्रकारका कार्यले उनको धर्मशास्त्री एवम् ज्योतिष व्यक्तित्वलाई पनि प्रस्ट पार्दछ। यस प्रकार उनी बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी थिए भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ।

चौथो परिच्छेद

भीमकान्त पन्थीको कृतित्वको अध्ययन

४.१ पृष्ठभूमि

भीमकान्त पन्थी नेपाली तथा संस्कृत साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन्। वि. सं. १९९३ देखि १९९६ सालसम्म काठमाडौँको रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा पढ्न बस्दा लेखेका विभिन्न नेपाली तथा संस्कृत ुटकर कविताहरूबाट उनको साहित्ययात्रा सुरु भएको हो। यसै क्रममा उक्त संस्कृत पाठशालामा अध्ययनरत रहँदा १९९६ सालमा रचना गरेको पहिलो कविता यस प्रकार छ–

ई छात्रवर्ग घरको सब सौख्य छाडी
आई यहाँ बसि पढी अनि ँर् पछाडि।
जान्छन् ति पास भइ आ□नु कमाई नाम
उद्योग योग महिमा बुझ्न यो तमाम॥

यस्ता थुप्रै नेपाली ुटकर श्लोकहरूबाट आ□नो साहित्ययात्रा सुरु गरेका पन्थीको संस्कृत भाषामा रचित पहिलो कविता चाहिँ यस प्रकार छ–

किं भोक्तुमिच्छसि ँलं बहुशीतलाढ्यं
ँनास्पाति’ संज्ञकमिदं त्वमुदारचेताः।
युक्तं न तच्च जठरे क्वथितान्नहीने
देहेद्रपि कार्श्यबहुलाद्धदसे नु कच्चित्॥

यो संस्कृत ुटकर कविता पनि कवि पन्थीको नेपाली पहिलो ुटकर कवितापछि वि. सं. १९९६ सालकै रचना हो। यस्ता विभिन्न नेपाली र संस्कृत भाषाका ुटकर श्लोकहरूबाट आ□नो साहित्ययात्रा सुरु गरेका कवि पन्थीको प्रथम प्रकाशित कविता भने वि. सं. २००९ सालमा रचना गरिएको ँशालग्रामशिलाष्टकम्’ भन्ने संस्कृत कविता हो। यो कविता २०३२ साल विजयादशमीमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत संस्कृत अध्ययन संस्थान, काठमाडौँबाट प्रकाशित हैमवती (प्रथम वर्ष, द्वितीय अङ्क, पृ. ९६) मा प्रकाशित छ। उनको नेपाली भाषातँको प्रथम प्रकाशित कविता चाहिँ ँहाम्रो देश’ हो। यो कविता हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष २४, अङ्क २, २०५४ वैशाख, पृ. ४९) मा प्रकाशित छ। यसै गरी उनको प्रकाशित दोस्रो नेपाली कविता ँसमागम’ हो। यो कविता पनि हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष २५, अङ्क २, २०५५ वैशाख, पृ. ८७) मा प्रकाशित छ। यसरी ुटकर श्लोकबाट आ□नो

साहित्ययात्रा सुरु गरेका कवि पन्थीको लेखनका हिसाबले अन्तिम कविता ँवेदान्ततŒव’ हो जुन कविले २०५६ सालमा रचना गरेका थिए। यो कविता २०५७ सालमा प्रकाशित विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ। यसपछि प्रकाशनका हिसाबले कविको अन्तिम कविता ँआत्मजीवनी’ हो। यो कविता कविले संस्कृत भाषामा लेखेका छन् र पछि आँ“ले नेपाली गद्यमा अनुवादसमेत गरेका छन्। यो कविता महेन्1 संस्कृत विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित ऋतम्भरा (वर्ष ५, अङ्क ८, २०५८ वसन्तपञ्चमी, पृ. ११२) मा प्रकाशित छ। उनको मरणोपरान्त प्रकाशित कविता पनि यही नै हो। जीवनको उत्तरार्द्धमा रचना गरेको उक्त कविताको चौबीसौ“ श्लोकमा कविले आ नो उमेर असी वर्ष पुगिसकेको कुराको खुलासा पनि गरेका छन्। यस प्रकार कवि पन्थीले वि. सं. १९९६ देखि २०५६ सालसम्म रचना गरेका ुटकर कविताहरूको एउटा सङ्ग्रह विविधपद्यावलिः हो जुन २०५७ सालमा प्रकाशित भइसकेको छ। यस कवितासङ्ग्रहमा कविका जीवनभर रचना गरेका कविताहरू सबै सङ्कलित छन्, तर उनले रचना गरेको ँआत्मजीवनी’ भन्ने कविता उक्त कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नभई पहिलो पटक ऋतम्भरा (२०५८) र दोस्रो पटक हाम्रो पुरुषार्थ (२०५९) मा प्रकाशित छ।

कवितासाधनामा वि. सं. १९९६ देखि कलम चलाउ“दै आएका कवि पन्थीले २०४७ र २०४८ सालमा रचना गरेका क्रमशः जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् नामक दुई महाकाव्यहरू पनि संस्कृत भाषामै छन्। यी महाकाव्यहरूलाई कविले सुरुमा संस्कृत भाषामा लेखे पनि पछि नेपाली गद्यमा आँ“ले अनुवादसमेत गरेका छन्। पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएका यी महाकाव्यहरू २०५५ सालमा प्रकाशित भएका छन्। यसरी कवितासृजनामा लामो समय बिताएका पन्थीले पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित ँसुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य’ शीर्षकको एउटा मात्र कथा लेखेका छन्। यो कथा हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष २६, अङ्क २, २०५६ वैशाख, पृ. १२६) मा प्रकाशित छ। त्यस्तै पन्थीले ँयोगसाधक प्रकाण्ड विद्वान् दधिराम मरासिनी’ शीर्षकमा समालोचनात्मक लेख लेखेका छन्। यो लेख २०६० सालमा प्रकातिश दधिराम मरासिनी स्मृतिग्रन्थ भन्ने पुस्तकको संस्मरण खण्डमा प्रकाशित छ।

यसरी उनका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न लेख-रचनाबाहेक उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू हालसम्म जम्मा तीनवटा देखिएका छन्। यस परिच्छेदमा उनका प्रकाशित सम्पूर्ण कृतिहरूको र विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न लेख-रचनाहरूको क्रमशः अध्ययन गरिएको छ।

४.२ ँजगदम्बिकावैभवम्’ महाकाव्यको परिचयात्मक अध्ययन

४.२.१ लेखन, प्रकाशन र रूपान्तरणसन्दर्भ

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य कवि भीमकान्त पन्थीको प्रथम प्रकाशित महाकाव्य हो। कवि पन्थीद्वारा २०४७ सालमा लिखित यो महाकाव्य २०५५ सालमा कविकै ज्येष्ठ पुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीद्वारा प्रकाशित भएको थियो। त्यसको एक वर्षपछि नै २०५६ सालमा यसको द्वितीय संस्करण प्रकाशित भएको थियो। संस्कृतमा रचित उक्त महाकाव्यको पछि नेपाली गद्य भाषामा अनुवाद पनि कवि स्वयम्ले गरेका छन्। छायानुवादशैलीलाई अ“गालेर अनुवाद गरिएको उक्त महाकाव्यको एउटा श्लोक यस प्रकार छ–

पूर्व प्राथमिकीं नमामि ददतं शिÔां स्वतातं ततः
सद्वैयाकरणं प्रसन्नवदनं श्रीहेमनाथं गुरुम्।
तर्काध्यापनबोधनेद्रतिकुशलं श्रीलोकनाथं तथा
वन्देद्रहं पठितः स्मरामि सततं श्रीटङ्कनाथं परम्॥

(प्रथम सर्ग, श्लोक ३/४)

(पहिले आ ूलाई प्राथमिक शिÔा दिनुहुने आ ना पितालाई प्रणाम गर्दछु, अनि ह“सिलो मुख भएका व्याकरणशास्त्र जान्ने गुरु श्रीहेमनाथ घिमिरेलाई, त्यस्तै तर्कशास्त्र पढाउन र बुझाउन सिपालु गुरु श्रीलोकनाथ ढकाललाई प्रणाम गर्दछु। अनि मैले पढेका अर्का गुरु श्रीटङ्कनाथ पराजुलीलाई पनि बराबर सम्झन्छु र प्रणाम गर्दछु।)

४.२.२ शीर्षकविधान

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा भगवती जगदम्बिकादेवीलाई कथानायिका बनाइएको छ। यस महाकाव्यमा भगवती जगदम्बिकाको कृपाप्रसादले राज्यच्युत भएका निस्सहाय राजकुमार सुदर्शनको अभ्युदय एवम् राज्यप्राप्तिसमेत भएको देखाएर कविले यस महाकाव्यलाई प्रवृत्तिमूलक बनाएका छन्। अर्को कुरा कवि भीमकान्त पन्थीले भगवती जगदम्बिका (जो स्वयम् प्रकृतिस्वरूपिणी जगन्माता हुन्) को चरित्रलाई काव्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेर मातृमहिमाको महŒवलाई अघि सारेका छन्। ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी’ भन्ने सूक्तिमय कथनबाट अभिप्रेरित भई मातृमहिमा बताउनु काव्यकार भीमकान्त पन्थीको विशेष उद्देश्य रहेको छ।

कालिदास, भारवि, माघ, श्रीहर्ष, Ôमेन्द्र आदि संस्कृतका कविहरूले पौराणिक कथालाई स्रोत बनाएर मानवावतार रामचन्द्र, श्रीकृष्ण आदिलाई तथा इतिहासप्रसिद्ध राजा-महाराजाहरूलाई नायक बनाएर महाकाव्यहरू लेखेका छन्, किनभने मानवचरित्रलाई आधार बनाएर प्रबन्धकाव्य लेख्न सजिलो हुन्छ। रामचरित, कृष्णचरित आदि महाकाव्यहरू संस्कृतमा र संस्कृतमूलक आर्यभाषाहरूमा सयौ“को सङ्ख्यामा लेखिएका छन्, तर

देवनायकत्व अथवा देवीनायकत्वलाई आश्रय गरेर लेखिएको महाकाव्य संस्कृत तथा आर्यभाषाहरूमा प्रायः भेटि“दैन।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यकी नायिका जगज्जननी मूल प्रकृति, संसारकी निर्मात्री, संरÔका र संहारिका हुन्। विश्वब्र¾माण्डकी यस प्रकारकी सञ्चालिका जगज्जननी परमेश्वरी देवीको अनौठो चरित्रलाई लिएर रचिएको यो महाकाव्य अत्यन्त मनोरम, आकर्षक र नवीन छ। निश्चयपूर्वक के भन्न सकिन्छ भने मानव-पुरुषलाई नायक बनाइएको प्रबन्धात्मक काव्यरचना सजिलो हुन्छ, तर देव या देवीलाई नायक बनाइएको काव्यरचना दुष्कर हुन्छ। यसभन्दा पुराना संस्कृत काव्यहरूमा महाकवि कालिदासको कुमारम्भव काव्य मात्र देवनायकत्वमा आश्रित छ। अतः कवि भीमकान्तको जगदीश्वरीलाई प्रमुख चरित्र बनाइएको यो जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य सृजनाका दृष्टिले ऐतिहासिक सन्दर्भमा उत्कृष्ट र नवीनतम काव्य हो।

उपर्युक्त उद्देश्यहरूलाई ध्यानमा राखेर तिनलाई एकसाथ प्रस्तुत गर्न कवि भीमकान्त पन्थीले यस महाकाव्यको शीर्षक जगदम्बिकावैभवम् राखेका छन्। काव्यको यस शीर्षकभित्र कविका माथि उल्लिखित उद्देश्यहरू (जगदम्बिका भगवतीको महिमा, सामर्थ्य एवम् (मातृमहिमासमेत) एकैसाथ समाहित भएका छन्। यी सबै कुरालाई विचार गर्दा जगदम्बिकावैभवम् भन्ने यस महाकाव्यको शीर्षक अत्यन्त उपयुक्त र सार्थकसमेत हुन गएको देखिन्छ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तुलाई विचार गर्दा पाठकहरूका मनमा झट्ट राजकुमार सुदर्शनको उन्नति, प्रगति, गुमेको राज्यप्राप्ति आदि अभ्युदय भएकाले यस महाकाव्यको नाम ‘सुदर्शनोदय’ राखिएको भए यसको शीर्षक सार्थक हुन्थ्यो भन्नेजस्तो पनि लाग्न सक्छ, किन्तु सूक्ष्म दृष्टिले विचार गर्दा राजकुमार सुदर्शनको अभ्युदय हुनुमा पनि भगवती जगदम्बिकाको बीजमन्त्र जपको प्रभाव रहेको र शशिकलास“ग विवाह गर्ने कार्यमा र गुमेको राज्य पुनः प्राप्त गराउने क्रममा भगवती जगदम्बिकाकै विशेष आशीर्वाद उल्लेखनीय रहेकाले पनि यस महाकाव्यको नाम जगदम्बिकावैभवम् रहनु अत्यन्तै उपयुक्त एवम् सार्थक हुन गएको छ।

अर्को कुरा पुराणशास्त्रहरूमा ‘हे जगदम्बिके⁄ जगत्मा भएका सम्पूर्ण विद्याहरू एवम् सम्पूर्ण स्त्रीहरू पनि हजुरकै स्वरूप हुन्’[१] भन्ने भनाइ रहेको र कवि पन्थीको

---

१. **विद्याः समस्तास्तव देवी भेदा-**
स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु।
त्वयैकया पूरितमम्बयैतत्
का ते स्तुतिः स्तव्यपरापरोक्तिः॥

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको उपसंहारको श्लोक २८ मा वर्णन गरिएको ‘हे भगवती/ हजुर नै मेरी जन्मदात्री र प्राणदात्री हुनुहुन्छ’ भन्ने भनाइले पनि जगदम्बिका भगवतीको महिमा गाउनु भनेको मातृमहिमा गाउनु हो भन्ने अर्थ पनि स्वतः सिद्ध हुन आउ“छ। तसर्थ जगदम्बिका भगवतीको महिमा एवम् मातृमहिमासमेत एकैसाथ प्रस्तुत गरिएको उक्त महाकाव्यको शीर्षकविधान सार्थक बन्न पुगेको छ।

४.२.३ संरचना तथा विषयवस्तु

कुनै पनि कृतिको संरचनात्मक अध्ययन गर्न थाल्दा हाम्रा अगाडि त्यसका आन्तरिक र बाऱ्य संरचना देखा पर्दछन्। आन्तरिक संरचनाले कथानकसम्बन्ध, भाव, रस, अलङ्कार आदि पÔलाई समेट्दछ भने बाऱ्य संरचनाले पूर्णकाय, विश्राम, उपविश्रामदेखि पङ्क्तिसम्मका साथै भाषाशैलीसम्मको आ□नो अध्ययनप्रक्रियालाई विस्तार गर्दछ।

महाकाव्यका सन्दर्भमा प्रस्तुत काव्यको अध्ययन गर्दा यसका प्रबन्ध वा सर्गविधान, भाषाशैली, रससंयोजन आदि पÔको अध्ययन गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ। जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा जम्मा बाह्र सर्ग छन् र यो ५६८ श्लोकमा पूर्ण भएको छ। यस महाकाव्यमा वंशस्थ, अनुष्टुप्, उपजाति, वसन्ततिलका, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, पृथिवी, 1तविलम्बित आदि छन्दहरूको प्रयोग भएको छ।

संस्कृत महाकाव्यमा आठभन्दा बढी सर्गहरू हुनुपर्ने नियम छ। तदनुसार यसमा बाह्र सर्ग छन्। त्यस्तै प्रत्येक सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गर्ने र भावी सर्गको कथा सूचित गर्नुपर्ने नियम पनि यसमा परिपालित छ। यस महाकाव्यमा शिल्पपÔभन्दा भावपÔ नै उज्ज्वल छ। यसमा भक्तिभाव नै सरल मधुर वाणीद्वारा अभिव्यक्त छ। यसमा कतै पनि क्लिष्टता र दुर्बोध्यता छैन।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा शान्तरस (भक्तिभाव) अङ्गी रस छ भने शृङ्गार, करुण र वीरसमेत गरी तीनवटा रस अङ्गरसका रूपमा रहेका छन्। यसमा शान्तरस सर्वत्र प्रवाहित छ, अन्य तीनवटा रस कतै-कतै पाइन्छन्। यसमा कीर्तनरूप भक्ति मुखरित छ र भक्तिभाव प्रबल छ।

महाकाव्यमा आठभन्दा बढी सर्ग हुनुपर्दछ भन्ने पूर्वीय मान्यताअनुसार यो जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य बाह्र सर्गमा संरचित छ। उक्त बाह्र सर्गहरूको विषयवस्तु सङ्Ôपमा यस प्रकार छ–

– मार्कण्डेयपुराणअन्तर्गत दुर्गासप्तशती, अध्याय ११, श्लोक ६

प्रथम सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ७९ श्लोकहरू छन्। यसअन्तर्गत पहिलो श्लोकमा कवि भीमकान्त पन्थीले मङ्गलाचरण गरी महाकाव्यको आरम्भ गरेका छन्। यसमा कविले परब्रह्मप्रति नमन गरेका छन्। त्यस्तै द्वितीय श्लोकमा पनि परब्रह्मरूप ईश्वरलाई तथा तेस्रो र चौथो श्लोकमा पहिले आ˚लाई प्राथमिक शिÔा दिने आ⁄ना पिता, गुरु श्रीहेमनाथ घिमिरे, गुरु श्रीलोकनाथ ढकाल, गुरु श्रीटङ्कनाथ पराजुली, गुरु श्रीदधिराम मरासिनीलाई प्रणाम गर्दछु र यी सबै गुरुहरूको हृदयमा उदाएको दयाले गर्दा मन्द बुद्धि भएको मजस्तो मानिसको मति विद्याभ्यासमा लाग्यो र त्यसबाट काव्यरचनामा धृष्टता गर्ने सामर्थ्य पनि पैदा भयो भन्दै तिनको सम्झना गरिएको छ।

श्लोक ५ देखि प्रस्तुत महाकाव्यको विषयवस्तुको उठान भएको छ। विशाल भारतवर्षको माझमा कोशल नाम गरेको देश छ। त्यो देशमा अयोध्या भन्ने नाम गरेको एउटा सहर छ जुन सूर्यवंशी राजाहरूको राजधानी हो। श्लोक ६ देखि ११ सम्म उक्त राजधानीको वर्णन गरिएको छ। श्लोक १२ मा त्यस नगरीमा सूर्यवंशमा पुष्यमित्र नाम गरेका राजा भएको सन्दर्भ प्रस्तुत छ। त्यसपछि उनैका छोरा ध्रुवसन्धि राजाको राज्यको वर्णन र उनको विवाह क्रमशः कलिङ्ग देशका राजा वीरसेनकी छोरी मनोरमास“ग र त्यसपछि उज्जयिनी देशका राजा युजाजित्की छोरी लीलावतीस“ग भएको वर्णन गरिएको छ। ती दुईवटी रानीहरूमध्ये जेठी रानी मनोरमाबाट सुदर्शन नाम पुत्र र कान्छी रानी लीलावतीबाट शत्रुजित् नाम पुत्र पैदा भएको वर्णन गरिएको छ। श्लोक ५५ देखि ५९ सम्म राजा सेनासहित सिकार खेल्ने इच्छाले वनमा गएको र सिंहको आक्रमणबाट उनको मृत्यु भएको कुराको वर्णन छ।

श्लोक ६० देखि ६२ सम्म राजाको देहान्त भएको खबरले पूरै देशभरि शोक प्रवाहित भएको सन्दर्भ वर्णन गरिएको छ। श्लोक ६३ देखि ७९ सम्म वीरसेनले सुदर्शनलाई र युधाजित्ले शत्रुजित्लाई राजा बनाउनुपर्नेमा विवाद सिर्जना गरी युद्ध गर्न लागेको कुराको वर्णन गरिएको छ। यस प्रकार मङ्गलाचरणबाट सुरु भई दुई राजाको बीचको सङ्ग्राममा पुगेर प्रथम सर्ग समाप्त भएको छ।

द्वितीय सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ४१ श्लोकहरू रहेका छन्। यसमा खास गरी राज्यासनका निमित्त युद्धको वर्णन, युद्धमा युधाजित्बाट राजा वीरसेनको मृत्यु भएपछि रानी मनोरमा पुत्र सुदर्शनसहित मन्त्री विदल्लका साथ भरद्वाज ऋषिको आश्रममा पुगेकी र पुत्रसहितकी रानीलाई भरद्वाज मुनिले आश्रय दिएको र सुदर्शनलाई तिम्रा पिताको राज्य पाउनेछौ भनी आशीर्वाद दिएको सन्दर्भ समेटिएको छ।

तृतीय सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ४५ श्लोकहरू रहेका छन्। यस सर्गमा युधाजित्ले शत्रुजित्लाई राजा बनाई आ⁄नो नगरमा ˚र्किएको, गुप्तचरहरूबाट मनोरमा र सुदर्शन भरद्वाज मुनिको आश्रममा भएको कुरा थाहा पाई सुदर्शनलाई मार्नका निमित्त त्यहा“

पुगेको, रानी मनोरमाले छोरा सुदर्शनलाई बचाउनका निमित्त ऋषिसामु बिलौना गरेको र भरद्वाज ऋषि र युधाजित्का बीच वादविवाद भएको कुराको वर्णन गरिएको छ।

चतुर्थ सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ५६ श्लोकहरू छन्। यसमा राजा युधाजित् मन्त्रीहरूको सल्लाहबमोजिम ऋषिस“ग Ôमा मागेर ˚र्किएको, सुदर्शनले जगदम्बिकादेवीको स्वरूप देखेको, जगदम्बिकाले उनलाई धनु, तीखा बाण, ठोक्रा र कवच दिएको, काशीनरेश सुबाहुकी छोरी शशिकलाले सुदर्शनलाई नदेखेकी भए पनि मनले पति वरण गरिसकेकी र जगदम्बिकादेवीले पनि उनलाई ‘सुदर्शन तिम्रा पति हुनेछन्’ भनेर सपनामा भनेको कुराको वर्णन छ। यसै सर्गमा भरद्वाज ऋषिको आश्रमका एक ब्रा≈मणले शशिकलास“ग सुदर्शनको वर्णन गरेको कुराको पनि प्रसङ्ग छ।

पञ्चम सर्ग– यसमा ३८ श्लोकहरू छन्। यस सर्गअन्तर्गत ब्रा≈मणद्वारा सुदर्शनको वर्णन सुनेकी शशिकलाको अवस्थाको बयान, सुबाहु राजाले छोरी शशिकलाको विवाहका निमित्त विभिन्न देशका राजपुत्रहरूलाई निमन्त्रणा दिएको वर्णन र छोरीले सुदर्शनबाहेक अरूलाई पति नमान्ने कुरा रानीस“ग बताएको वर्णन छ।

षष्ठ सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ४६ श्लोकहरू छन्। यस सर्गमा रानीले छोरीको कुरा राजास“ग भनेपछि राजा खिन्न भएका, शशिकलाले आ‍नो मनको कुरा एक जना बाहुनमा˚त सुदर्शनसमÔ पठाएको, बाहुनको कुरा सुनेपछि आमा मनोरमासहित सुदर्शन सुबाहु राजाको दरबारमा आएको सन्दर्भ उल्लिखित छ। त्यहा“ युधाजित् राजाले शशिकलाले सुदर्शनलाई वरण गरिन् भने उनलाई मारेर जबर्जस्ती शत्रुजित्स“ग विवाह गराइदिने कुरा गरेको र युधाजित्को कुरास“ग केरल देशका राजाले असन्तुष्टि देखाउ“दा युधाजित् केरल देशका राजास“ग रिसाएको कुराको वर्णन छ।

सप्तम सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ४१ श्लोकहरू छन्। यसमा युधाजित् र केरलका राजाबीच भनाभन भएको, युधाजित्को कुरा सुनेर अरू राजाहरूले सुदर्शनलाई एकान्तमा बोलाएर सम्झाएको, सुदर्शनले आ˚लाई जगदम्बाले प्रेरणा दिएको र शत्रुता गर्नेलाई भवानीले दण्ड दिने कुरा गर्दै देवीको वर्णन गरेको, राजा सुबाहुले छोरीलाई मन परेको राजपुत्र वरण गर भन्दा छोरीले नमानेका कारण राजा चिन्तित भएको जस्ता कुराको वर्णन छ।

अष्टम सर्ग– यसमा ४१ श्लोकहरू छन्। यस सर्गमा छोरीका कारण सुबाहु राजा अरू राजाहरूस“ग डराएको, युधाजित्ले राजालाई धम्क्याएको, युधाजित्स“ग डराई राजाले रानीलाई छोरीलाई सम्झाउन पठाएको तर छोरीले नमानेको कुराको वर्णन छ।

नवम सर्ग– यसमा ४८ श्लोकहरू छन्। यस सर्गमा राजा सुबाहुले अनेक तरहले छोरीलाई सम्झाउ“दा नमानेपछि छोरी र राजपुत्र सुदर्शनबीच सुटुक्क विवाह गराइदिएको,

विवाह सम्पन्न भएको थाहा पाएर अरू राजाहरू रिसाएको र रिसाएका राजाहरू सुदर्शनलाई मार्नका निमित्त बाटो छेकेर बसेको आदि कुराको वर्णन छ।

दशम सर्ग– यस सर्गमा ४७ श्लोकहरू छन्। यसमा राजा सुबाहु सुदर्शनको रÔाका निम्ति स“गै गएको, सुबाहु र युधाजित्बीच लडाइ“ भएको र त्यसै बेला सिंहमा चढेकी जगदम्बिका प्रकट भई युधाजित् र शत्रुजित्लाई आ□ना तीखा बाण प्रहार गरेर मारेको कुराको वर्णन छ। आ□ना शत्रुहरूको मृत्यु भएपछि सुबाहु र सुदर्शनले देवीको जयजयकार मनाएको र देवीले सुबाहुलाई ‘तिमीलाई इच्छा लागेको वर माग’ भनेको सन्दर्भ समेटिएको छ।

एकादश सर्ग– यसमा ५६ श्लोकहरू छन्। यस सर्गअन्तर्गत सुबाहु राजाले अनेक तरहले देवीको स्तुतिपूर्वक वर्णन गरेको, सुदर्शनलाई अयोध्या गई राज्य गर भनी वरदान दिएर देवी अन्तर्ध्यान भएको कुराको वर्णन छ। यसै सर्गमा अरू राजाहरूले देवीका बारेमा सोधेको र सुदर्शनले सबै कुरा बताएको प्रसङ्ग छ। यसपछि सुदर्शन भरद्वाज ऋषिको आश्रममा पुगेर सबैस“ग बिदा भई अयोध्यामा गएर दरबारमा प्रवेश गरेको कुराको वर्णन छ।

द्वादश सर्ग– यस सर्गअन्तर्गत ३० श्लोकहरू छन्। यी ३० श्लोकहरूमध्ये २७ देखि ३० लाई उपसंहार भनिएको छ। यस सर्गमा राजा सुदर्शनले शत्रुजित्की आमालाई अनेक तरहले सम्झाएका छन्। उनले अयोध्यामा राम्रो मन्दिर बनाई देवी जगदम्बिकाको प्रतिष्ठा गरेको जस्ता कुराहरूको वर्णन यस सर्गमा गरिएको छ भने २७ देखि ३० श्लोक वा उपसंहारअन्तर्गतको सत्ताइसौ“ श्लोकमा शास्त्रमा बताइएको एक वर्षमा पर्ने शरद् आदि चार नवरात्रमा यिनै वेदले र शास्त्रले बताएको रीतिले मानिसहरूले पूजा, जगदम्बिकाको उपासना र आराधना गर्नुपर्छ र परिणाममा कल्याण हुनेछ भनिएको छ। यसै गरी अट्ठाइसौ“ श्लोकमा “हे भगवती⁄ हजुर नै मेरी जन्मदात्री र प्राणदात्री हुनुहुन्छ। त्यसै कारण अहिले मलाई सद्बुद्धि र सद्विद्या दिनुहोस् र मेरो मनलाई पनि सधै“ हजुरको पादकमलमत॰ खिच्नुहोस्। हे जगज्जननी⁄ हे सिंहवाहिनी⁄ मलाई दयाको दृष्टिले हेर्नुहोस्” भनिएको छ। यसै गरी २९ देखि ३० श्लोकमा “ह्दयमा जगदम्बिका भगवतीलाई ध्यान गरी बराबर उनको चरित्रलाई सम्झ“दै विक्रमसंवत् २०४७ आषाढ महिनाको गुरुपूर्णिमादेखि लेख्न आरम्भ गरी शिवरात्रिमा पूर्ण भएको यो काव्य ‘त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि⁄ वाचां स्तुतिरियम्’ भनेजस्तै जसको कृपाले पूर्ण भयो उनै भगवतीका पाउमा अर्पण गर्दछु” भनिएको छ।

यस प्रकार परब्र≈म र ईश्वरको नाम लिएर आरम्भ गरिएको प्रस्तुत महाकाव्य अन्त्यमा भगवतीका पाउमा अर्पण गर्दै अन्त्य गरिएको छ। मङ्गलाचरणबाट थालनी गरी

सूर्यवंशी पुष्यमित्रका सन्तति सुदर्शनलाई रÔा गर्न आएकी जगदम्बादेवीको उदयका साथसाथै काव्यको अन्त्य भएको छ। युद्ध, प्रेम, छल आदि कुराको यथाप्रसङ्ग चर्चा गरिएको छ र अन्त्यमा सत्यको विजय हुन्छ भन्ने मूल भाव काव्यले प्रकट गरेको छ। यसरी पन्थीले देवीभागवत पुराणमा आधारित कथावस्तुलाई लिएर प्रस्तुत महाकाव्यको रचना गरेका छन् तापनि यसलाई उनको पूर्णतया मौलिक महाकाव्य मान्न सकिन्छ।

४.२.४ चरित्रविधान

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा पश्चिमेली कविहरू र समालोचकहरूले स्वीकार गरेको शैलीमा काव्यात्मभूत द्वन्द्व छ, अर्थात् यसमा सत् पÔ र असत् पÔको द्वन्द्व छ। काव्यको प्रारम्भदेखि नै द्वन्द्वको आयोजना गरिएको छ र सत् पÔको विजय र असत् पÔको हारमा काव्य समाप्त भएको छ। संसारको सृष्टि गर्ने, पालन गर्ने र संहार गर्ने भगवतीदेवी जगदम्बिका नायिका छिन् यस महाकाव्यमा। मानवपात्रहरूमा सुदर्शन र शत्रुजित् यी दुई भाइ सौता-सौताका छोरा (वैमात्रेय) छन्। शत्रुजित्को मावलीतर्फका हजुरबा युधाजित् खलपुरुष हुन् भने सुदर्शन सत् पुरुष हुन्। भगवती जगदीश्वरीदेवीले खलनायक युधाजित्लाई दण्ड दिइन्, किनभने उनी आ।ना नाति शत्रुजित्को संरÔणार्थ खलनायक बनेका थिए। सुदर्शन भने सत् पुरुष भएकाले जगदीश्वरीदेवीद्वारा सुरÔित भए, अनुगृहीत भए। सत्य पÔ र सुरभावको विजय, असत्य पÔ र असुरभावको पराजयमा यो काव्य समाप्त भएको छ। 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' भन्ने आदर्शको स्थापना नै यस काव्यको लक्ष्य रहेको छ। महाकाव्यकी नायिका जगदम्बिका भगवतीको उत्कर्ष र वैभव देखाई देवीकै लोकोत्तर महिमा ेलाउन कवि भीमकान्त पन्थीले दुई जना सच्चरित्र पात्रहरू राजकुमार सुदर्शन तथा राजकुमारी शशिकलाको चरित्रोत्कर्ष देखाएका छन्। यी दुवै पात्र भगवती जगदम्बिकाका उपासक, पूजक, आराधक र स्मर्ता बनेका छन्।

यस प्रकार कुनै पनि साहित्यिक कृतिलाई जीवन्तता प्रदान गर्नका लागि त्यस विधाविशेषमा अपेÔित पात्रविशेषले महŒवपूर्ण भूमिका खेल्छन्। महाकाव्यका सन्दर्भमा मुख्य चरित्रनायक तथा आवश्यकताअनुसार नायिका एवम् अन्य पात्रहरूले पनि कथानकको विस्तार एवम् विकासमा सहयोग पुऱ्याउ“छन्। कवि भीमकान्त पन्थीको जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा पनि प्रमुख चरित्र देवनायिका जगदम्बिकादेवी छन्। त्यस्तै अन्य प्रमुख पात्रहरूमा मानवावतार सुदर्शन र शशिकला सत् चरित्र भएका पात्र छन् भने असत् चरित्रमा युधाजित् र शत्रुजित् छन्। यी दुवै चरित्रका बीच द्वन्द्व देखाएर अन्त्यमा सत् चरित्रको विजय र असत् चरित्रको पराजय देखाउन कवि स°ल देखिन्छन्।

४.२.५ कथनपद्धति

भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य पूर्वीय काव्यलÔणअनुसार सर्गबद्धतामा आधारित छ। कथ्य विषयलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा कविले यस महाकाव्यमा संवादात्मक कथनपद्धतिलाई अ“गालेका छन्, साथै कविकै प्रौढोक्तिद्वारा पनि विषयवस्तुहरूको प्रस्तुतीकरण गरिएको छ। जस्तै प्रथम सर्गमा मङ्गलाचरणपछि अयोध्याको वर्णन कविद्वारा गरिएको छ। त्यहा“ सूर्यवंशी राजकुललाई प्रस्तुत गर्दै पुष्यमित्र राजाका छोरा ध्रुवसन्धि भएको र उनको विवाहमा कन्या अन्वेषण गर्ने काम कसरी भयो भन्ने कुरासमेत कविद्वारा प्रस्तुत छ। त्यसपछि ध्रुवसन्धि राजाले आ ना दुवै रानीबाट अलग-अलग पुत्र जन्माए र छोराहरूको नामकरण (सुदर्शन र शत्रुजित्) गरिदिए भन्ने कुरा संवादात्मक शैलीमा अभिव्यक्त छ। त्यस्तै राजाको सिकार खेल्न गएका मन्त्रीहरूस“गको संवाद, महारानी मनोरमा बिदल्ल मन्त्रीका साथ भरद्वाज ऋषिको आश्रममा पुगेको इत्यादि कुरा पनि काव्यगत पात्रहरूका बीचको संवादका रूपमा प्रस्तुत छन्। साथै राजकुमार सुदर्शनस“ग देवीको संवाद भएको, शशिकलालाई देवीले सपनामा दर्शन दिएको, शशिकलाको स्वयंवरमा भेला भएका राजकुमारहरूस“ग काशीनरेश सुबाहुको संवाद भएको आदि कुराहरूले यस महाकाव्यको कथनपद्धति संवादात्मक पद्धतिमा अघि बढेको भन्ने पुष्टि हुन्छ।

४.२.६ लयविधान/छन्दविधान

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य शास्त्रीय छन्दहरूमा रचिएको छ। प्रथम सर्गका १ देखि ७९ श्लोकहरूमध्ये १ देखि ४ श्लोकसम्म शार्दूलविक्रीडित छन्द र ५ देखि ७९ श्लोकसम्म उपजाति छन्दको प्रयोग भएको छ। द्वितीय सर्गका १ देखि ४१ श्लोकहरूमध्ये १ देखि ८ श्लोकसम्म उपजाति छन्दको प्रयोग भएको छ भने ९ देखि ४१ श्लोकहरूमा वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग भएको छ। तृतीय सर्गका १ देखि ४५ श्लोकहरूमध्ये सबै श्लोकहरूमा उपजाति छन्दको प्रयोग भएको छ। चतुर्थ सर्गमा वंशस्थ छन्दको प्रयोग भएको छ। पञ्चम सर्गमा वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग भएको छ। छैटौ“ सर्ग र एकादश सर्गमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ। सप्तम र दशम सर्गमा भुजङ्गप्रयात छन्दको प्रयोग भएको छ। अष्टम सर्गमा स्वागता छन्दको प्रयोग भएको छ। नवम सर्गमा 1तविलम्बित छन्दको प्रयोग भएको छ। यसै गरी कवि पन्थीले द्वादश सर्गमा पृथिवी छन्दको प्रयोग गरेका छन्।

यसरी जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा उपर्युक्त छन्दहरूको कुशलतापूर्वक संयोजन गरिएको छ। यसका सबैजसो सर्गको अन्त्यमा छन्द परिवर्तन गरिएको छ।

४.२.७ विम्ब, अलङ्कारविधान, लोकोक्ति तथा सूक्तिहरू

कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा रचित जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा अलङ्कार, लोकोक्ति तथा सूक्तिहरू पर्याप्त मात्रामा प्रयोग गरिएका छन्। यस काव्यका प्रत्येक

श्लोकका पाउको अन्त्यमा पाइने अनुप्रास अलङ्कार चमत्कारपूर्ण छ। यसबाहेक कविले यसमा उपमा, दृष्टान्त र उत्प्रेÔा अलङ्कारको प्रयोग पनि यथेष्ट मात्रामा गरेका छन्। लोकोक्तिलाई पनि यहा“ अलङ्कारकै रूपमा ग्रहण गरिएको छ।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यमा प्रयोग भएका विम्ब, अलङ्कार, लोकोक्ति तथा सूक्तिहरू यस प्रकार छन्–

विम्ब

निधाय हृदि चण्डिकाचरणपङ्कजातं सदा
प्रजा अपि सुशिÔयन् बहिरभूत् स भीमो नृपः।
दयार्ाहृदयो यतः कमलपुष्पकान्तोद्रन्तरा
कथं भवतु चण्डिकाचरणपद्मधून्निष्ठुरः॥ (१२/२०)

उपमा अलङ्कार

उदर्कभूतिं प्रतिवाञ्छता सता न चाप्युपेक्ष्यो रिपुरल्पकोद्रपि।
यदि प्रवृद्धः खलु मृत्येव भवेत् स राजयक्ष्मेव चिकित्सितोद्रपि च॥ (४/२)

दृष्टान्त अलङ्कार

योग्योद्रसौ किल सुकुमारकः कुमारो
भर्ता ते भवितुमतीव योग्य एव।
योगः स्यान्मसृणमणेः सुवर्णकेन
नो रीतिं मणिरभियाति योग्यतायै॥ (४/५६)

उत्प्रेÔा अलङ्कार

माला मनोज्ञकुसुमैरचितापि शीता
सा सर्पिणीव विषबिन्दुभिरञ्चतीव।
पूर्णस्य चन्‍मस एष मयूखवृन्दो
मामग्निवद्दहति सुन्दरि/ देहलग्नः॥ (५/३)

लोकोक्ति

राजा यथा स्याज्जनतास्तथा स्युः। (१/१६)

सूक्ति

प्रातिकूल्यङ्गते दैवे स्वजनोद्रप्येति वैरिताम्।
आनुकूल्ये तु दिष्टस्य दुष्टोद्रपि स्वजनायते॥ (११/५२)

४.२.८ भाषाशैली

संस्कृत महाकाव्यपरम्परामा भाषाशैलीका दृष्टिले खास गरी दुई थरी काव्यधारा पाइन्छन्। तीमध्ये एकमा कठिन शैलीका महाकाव्यहरू पर्दछन्, जस्तै– महाकवि भारविको किरातार्जुनीयम्, महाकवि माघको शिशुपालवधम् र महाकवि श्रीहर्षको नैषधीयचरितम्। त्यस्तै संस्कृतमा सरल शैलीका महाकाव्यहरू पनि छन्, जस्तै– महाकवि कालिदासका रघुवंशम् र कुमारसम्भवम् र महाकवि अश्वघोषको बुद्धचरितम्। त्यस्तै नेपाली महाकवि हरिप्रसाद आचार्यको गोरÔशाहवंश र महाकवि माधव भट्टराईको सत्यसाइचरितम् पनि यसै कोटिका महाकाव्य हुन्। सरल शैलीका महाकाव्यहरू अत्यन्त रोचक, श्रुतिमधुर एवम् लोकप्रिय हुन्छन्।

यसै सन्दर्भमा कवि भीमकान्त पन्थीको जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य पनि अत्यन्तै ललित-कोमल पदावलीमा लेखिएको सरल शैलीको महाकाव्य हो। यसमा कतै पनि क्लिष्टता र दुर्बोध्यता पाइ“दैन। यस महाकाव्यमा प्रयोग भएका ललित-कोमल पदावलीका केही उदाहरण यस प्रकार छन्–

सैन्यं बलं मम सुतस्य सहायकोद्रपि
कोषः प्रजाः प्रकृतयश्च सुहृन्न कोद्रपि।
केनाप्तुमर्हति स राज्यमसाधनोद्रपि
युष्मत्कृपाबलमवाप्य भवेन्नृपोद्रपि॥ (५/१३)

४.२.९ निष्कर्ष

कवि भीमकान्त पन्थीका दुईवटा संस्कृत महाकाव्यहरूमध्ये आकारप्रकार, शिल्पपÔ, कलात्मकता आदि सम्पूर्ण दृष्टिबाट हेर्दा जगदम्बिकावैभवम् उत्कृष्ट छ। कवि भीमकान्त पन्थीमा सम्प्रदायनिरपेÔ भक्तिभाव सुदृढ भएको पाइन्छ। यिनले शक्ति परमेश्वरी देवी नै विश्वकी कर्त्री, पालिका र संहारकर्त्री हुन् भन्ने सम्झेर जगदम्बिकावैभवम् लेखे। ॅरि भगवान् विष्णु नै समस्त ब्रम्हाण्डका सर्जक, संरÔक र संहारक हुन् भन्ने सम्झेर जगदीश्वरवैभवम् लेखे।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्य बाह्र सर्गमा ेलिएको छ। यस महाकाव्यमा वंशस्थ, अनुष्टुप्, उपजाति, वसन्ततिलका, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, पृथिवी, 1तविलम्बित आदि छन्दहरूको स॰ल प्रयोग भएको छ। यसमा देवीभागवत पुराणमा आधारित कथावस्तु लिइएको छ तापनि यो महाकाव्य पूर्णतया मौलिक छ।

कवि भीमकान्त पन्थीले यस महाकाव्यमा शक्ति-अद्वैतवादसिद्धान्त स्वीकृत गरेका छन् र यसबारे स्पष्ट उल्लेख पनि गरेका छन्। ब्रम्हा, विष्णु र शिवले भगवती देवीबाटै शक्ति प्राप्त गर्दछन्, तिनीहरू पनि देवीको महिमा पूर्णतया जान्न असमर्थ हुन्छन्। यही कुरा देवीमाहात्म्यका प्रतिपादक देवीभागवत, मार्कण्डेयपुराण, ब्रम्हवैवर्तपुराण, शिवपुराण आदिमा प्रसिद्ध छ। आधुनिक विद्वान्हरूले जगदम्बाको उपासनामार्गलाई ॅवाममार्ग’ भनेका

छन्। वाममार्गको अर्थ हो– बालकको आग्रह। कवि भीमकान्तले यस काव्यमा सद्वृत्तशील शशिकला र सुदर्शनलाई जगदम्बाका पाउमा समर्पित बालकजस्तै चित्रित गरेका छन्। यसरी यस काव्यमा शक्ति-अद्वैतवाद स्वीकृत गरिएको छ।

कवि स्वयम् शक्तिभक्त थिए। यस कुराको प्रमाण विभिन्न श्लोकहरूबाट प्रस्ट हुन्छ। जस्तै–

यदेषां सुराणां तथा मानुषाणां नृपाणां तथा दानवानां पशूनाम्।
दरीदृश्यते शक्तिरेषा भवानी न शक्ताः स्वयं ब्र≈मरु1ादयोद्रपि॥ (७/१८)

(अर्थ– यी देवताहरूको, त्यस्तै मनुष्यको, राजाको, दैत्यको र पशुको जुन शक्ति देखिन्छ त्यो शक्ति भन्नु नै जगदम्बिका हुन्। ब्र≈मा, रु1 आदि पनि स्वतः शक्तिमान् छैनन्, किन्तु उनै देवी शक्ति हुन्।)

जगदम्बा भगवतीको उपासनामार्ग केवल व्यक्तिको हितका लागि मात्र होइन, समाज र राष्ट्रको कल्याणका लागि तथा विश्वशान्तिका लागि अत्यन्त उपयोगी छ भन्ने कुरा कविले यस काव्यको अन्तिम बाह्रौ“ सर्गमा स्पष्ट रूपमा चित्रित गरेका छन्। राम, कृष्ण र शिवको आराधनाका लागि वर्षभरमा एक-एकवटा दिन (रामनवमी, कृष्णाष्टमी र शिवरात्रि) निर्धारित छन् भने देवीको आराधना नौ-नौ दिनमा वर्षमा चार पटक (आश्विन, माघ, चैत्र र आषाढ यी चार महिनाका शुक्लपÔमा) गरिन्छ। तसर्थ समाज र राष्ट्रको हितका साथै विश्वशान्तिका लागि पनि देवी-शक्तिको आराधना-उपासना अनिवार्यजस्तै छ भन्ने विचार यस काव्यमा स˚लतापूर्वक अभिव्यक्त भएको छ।

४.३ ˘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्यको परिचयात्मक अध्ययन

४.३.१ लेखन, प्रकाशन र रूपान्तरणसन्दर्भ

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य कवि भीमकान्त पन्थीको दोस्रो तथा अन्तिम महाकाव्य हो। २०४८ सालमा लिखित यो महाकाव्य श्रीमद्भागवत-कथाका आधारमा ध्रुवचरितलाई केन्1 बनाई रचना गरिएको छ। २०५५ सालमा प्रकाशित यस संस्कृत महाकाव्यको पनि कवि स्वयम्ले नेपाली गद्य भाषामा अनुवाद गरेका छन्। पहिले संस्कृत भाषामा लेखिसकेर पछि मात्र नेपाली गद्य भाषामा अनुवाद गरेका कविले छायानुवादशैलीलाई अ“गालेका छन्। यो महाकाव्यलाई पनि उनकै ज्येष्ठ पुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले काठमाडौ“बाट प्रकाशन गरेका हुन्।

४.३.२ शीर्षकविधान

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा श्रीमद्भागवतीय चतुर्थ स्कन्धको ध्रुवको जन्मदेखि ध्रुवपदप्राप्तिसम्मको विस्तृत कथा सङ्Ôपमा प्रस्तुत गरिएको छ। ध्रुवको जीवनचरितमा

आधारित कथावस्तु नै यस महाकाव्यको मूल कथावस्तु हो। सामान्यतया यस महाकाव्यको अध्ययन-समीÔण गर्दा जसले पनि यस काव्यका नायक ध्रुव नै हुन् भन्ने ठान्दछ। परन्तु कविले ध्रुवलाई नायक मानेका छैनन्। त्यसैले महाकाव्यकारले यस महाकाव्यको नाम ‘ध्रुवचरितम्’ भन्ने राखेनन्। कवि भीमकान्तले ध्रुवलाई उच्चतम पद प्रदान गर्ने जगदीश्वर भगवान् विष्णुलाई नै यस काव्यका नायक मानेका छन्। जस्तै कागज लिपिनिर्माणको साधन हुन्छ त्यस्तै ध्रुवचरित्र विष्णुको महिमा ँलाउने साधन मात्र हो भन्ने कुरा कविले निश्चय गरे। त्यसैले काव्यको नाम ‘ध्रुवचरितम्’ नराखेर जगदीश्वरवैभवम् भन्ने राखे। अतः सकल जगत्का नियन्ता, विश्वका संरÔक, चराचर संसारका सञ्चालक भगवान् विष्णु नै यस महाकाव्यका नायक मानिए।

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको छैटौँ सर्गको कथा नै यस महाकाव्यको नामलाई स°ल र सार्थक बनाउन केन्द्रबिन्दु बनेको छ। आफ्ना सौतेनी भाइ उत्तमको मृत्युबाट रिसाएका ध्रुवले असङ्ख्य यÔहरूलाई मारेपछि ध्रुवका पितामह (हजुरबा) स्वायम्भुव मनु उपस्थित भएर ध्रुवलाई सम्झाए, शिवका अनुचरहरूलाई नमार भनी अराए र परब्रह्मतŒव पनि बताए। यस सर्गमा स्वायम्भुव मनुले भगवान्को महिमा वर्णन गरेका हुँदा यस काव्यको नामको केन्द्रबिन्दु यही छैटौँ सर्ग बनेको छ। भगवान् विष्णुको अनुग्रहद्वारा नै ध्रुवले ध्रुवपद पाएका हुनाले यस काव्यको नाम जगदीश्वरवैभवम् रहन गएको हो। त्यसैले यसमा प्रस्तुत विषयवस्तुका आधारमा यस काव्यको नाम जगदीश्वरवैभवम् रहनु अत्यन्त उपयुक्त र सार्थक देखिन्छ।

४.३.३ विषयवस्तु

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यको आधारभूत विषयवस्तु श्रीमद्भागवत महापुराणको ध्रुवचरित्रसँग सम्बद्ध कथा हो। श्रीमद्भागवतको चतुर्थ स्कन्धका ८ देखि १२ सम्मका पाँच अध्यायमा निबद्ध कथाका आधारमा यो आठ सर्गको महाकाव्य प्रणीत छ। कालिदास, भारवि, माघ, श्रीहर्ष आदि पुरातन संस्कृत महाकविहरूले पुराणहरूबाटै कथावस्तु लिएर मौलिक महाकाव्यको रचना गरे। त्यसै शैलीमा कवि भीमकान्त पन्थीले भागवतबाट कथावस्तु लिएर प्रस्तुत मौलिक महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्को रचना गरेका हुन्।

स्वायम्भुव मनुका छोरा उत्तानपाद, उनका दुई रानीमध्ये जेठी सुनीति र कान्छि सुरुचि। सुनीतिका छोरा ध्रुव, सुरुचिका छोरा उत्तम। पाँच वर्षको उमेरमा सौतेनी आमाबाट अवहेलित ध्रुव आफ्नी आमाको आदेश लिएर तपस्या गर्न गए। ध्रुवले बाटामा नारद मुनिबाट विष्णुमन्त्र प्राप्त गरे। उनी मधुवन पुगी कठोर तपस्यामा लीन भए। छ महिनामै उनले भगवान्को दर्शन पाए, स्तुति गरे, वर प्राप्त गरे र °र्केर घर आए। पिता उत्तानपादबाट प्राप्त राज्यमा ध्रुवले छत्तीस हजार वर्षसम्म शासन चलाए। अन्त्यमा भगवान्कै वरदानअनुसार उनले ध्रुवपद प्राप्त गरे। यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा ध्रुवको

जन्मदेखि ध्रुवपदप्राप्तिसम्मको विस्तृत कथा सङ्Ôपमा प्रस्तुत छ। ध्रुवको सम्पूर्ण जीवनचरितमा आधारित कथावस्तु नै यसको मूल महाकाव्यीय कथावस्तु हो। यसरी प्रसिद्ध कथावस्तुलाई लिएर कवि भीमकान्तले यस महाकाव्यको रचना गरेका छन्।

४.३.४ चरित्रविधान

सृष्टिको प्रारम्भमा स्वायम्भुव मनुका पुत्र उत्तानपाद राजा थिए। उनका दुई रानी सुनीति र सुरुचि हुन्। सुनीति जेठी रानी हुन् र उनका छोरा ध्रुव हुन् भने सुनीति कान्छी हुन् र उनका छोरा उत्तम हुन्। यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएका मुख्य पात्रहरू यिनै हुन्। कथाप्रसङ्गमा आउने अन्य पात्रहरू नारद ऋषि र भगवान् विष्णुसमेत छन्। अब अति सङ्Ôपमा क्रमशः यी पात्रहरूको परिचय प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक छ।

स्वायम्भुव मनु

यिनी सृष्टिको आदिकालमा ब्र≈माबाट मानसपुत्रका रूपमा जन्मे र संसारको आधिपत्य पाए। ब्र≈माको एक नाम स्वयम्भू हो। स्वयम्भूबाट जन्मिएका भन्ने अर्थमा यिनको नाम स्वायम्भुव रहन गएको हो।

उत्तानपाद

स्वायम्भुव मनुका दुई छोरामध्ये एक उत्तानपाद हुन्। स्वायम्भुव मनुपछि राज्यको उत्तराधिकार यिनमा आएकाले यिनी पृथिवीका राजा भए। यिनी राजामा हुनुपर्ने सबै गुणले सम्पन्न थिए तापनि यिनका दुई रानी (सुनीति र सुरुचि) थिए र यिनी कान्छी रानी सुरुचिलाई बढी मन पराउने गर्थे। त्यसैले यिनी सुरुचिको कुरा काट्न नसक्ने स्वभावका थिए अथवा कान्छी दुलहीको वशमा थिए।

उत्तम

उत्तम राजा उत्तानपादकी कान्छी पत्नी सुरुचित ँका एकमात्र छोरा हुन्। उनी राजाका प्रिय पुत्र पनि हुन्।

ध्रुव

ध्रुव उत्तानपाद राजाकी जेठी रानी सुनीतित ँका एकमात्र छोरा हुन्। सुनीति राम्रो नियम-मर्यादामा रहन चाहने आमा भएकीले यस्ती रानीबाट ध्रुव (निश्चय, अविनाशी एवम् अचल सत्य जो ज्ञानरूप हो) पुत्र जन्मनु स्वाभाविक पनि हो। तर यतातिर राजाको प्रवृत्ति देखि“दैन। त्यसैले राजा उत्तानपादले ध्रुवलाई मन नपराएको वा उपेÔा गरेको देखिन्छ। यिनी बालकै छ“दा आ□ना पिताको उपेÔाभावले गर्दा रु“दै आ□नी आमाको शरणमा जान्छन् र आमाले पनि हरि भगवान्को तपस्या गर्न प्रेरित गरेकी हुनाले ध्रुव पा“च वर्षको उमेरमै एक्लै एकान्त वनतिर लाग्छन्। वनमा नारद ऋषिको उपदेश र विष्णुको मन्त्रसमेत

पाएका हुनाले ध्रुव मधुवन (वृन्दावन) मा पुगी भगवान् विष्णुको कठोर तपस्यामा लाग्छन् र छ महिनामै भगवान् विष्णुलाई खुसी पार्न स°ल हुन्छन्। भगवान् विष्णु पनि आ⊡ना प्रिय भक्त ध्रुवका अगाडि उपस्थित भएर मनले चिताएको वरदान र पछि ध्रुवलोकसमेत पाउने वरदान दिन्छन्। यसरी स्वानुकूल विष्णुको वरदान पाएर घर °र्केका ध्रुवले आ⊡ना पिताबाट राज्यको उत्तराधिकार पाउ“छन् र छत्तीस हजार वर्षसम्म राज्य गर्दै प्रजापालनपूर्वक सुखी जीवन बिताउ“छन् र अन्त्यमा भगवान् विष्णुकै कृपाले यो सम्पूर्ण संसार मायाद्वारा विरचित हो, वास्तविक सत्य वस्तुमा आधारित छैन, यो केवल भ्रम मात्र हो भन्ने सम्झेर आ⊡ना छोरा वत्सरलाई राज्यको उत्तराधिकार दिई आ॰ भगवान् विष्णुको तपस्यामा संलग्न हुन भारतवर्षको उत्तराखण्ड बदरिकाश्रमत॰ जान्छन्। यथासमयमा तपस्यामा लीन भएका ध्रुवलाई ल्याउनका लागि वैकुण्ठलोकबाट भगवान् विष्णुदका पार्षदहरू विमान लिएर त्यही“ आइपुग्छन् र ध्रुवलाई ध्रुवपदमा पुऱ्याउ“छन्।

यस प्रकार ध्रुव स्वयम् ज्ञानस्वरूप हुनाले उनले भगवान् विष्णु (जो परब्र∝म-परमात्मा हुन्) लाई प्राप्त गर्नु र ध्रुवपद पाउनु स्वभावसिद्धै हो। ध्रुवबाहेक यस महाकाव्यमा सुनीति (जो ध्रुवकी आमा हुन्) लाई पनि कविले सत् पात्रका रूपमा उभ्याएका छन्। सुनीतिको राम्रो अर्ती-उपदेशले गर्दा नै ध्रुव विष्णुलाई प्राप्त गर्न स°ल भएका हुन्। यस महाकाव्यकी खलनायिका सुरुचि हुन्। यसरी महाकाव्यकारले जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा सत् पात्र र असत् पात्रको सिर्जना गरी सत् पात्रको जित देखाउनुका साथै सम्पूर्ण मानवजातिलाई सन्मार्गमा लाग्नका लागि आग्रह गरेका छन्।

४.३.५ कथनपद्धति

कुनै पनि काव्य-महाकाव्यको कथनपद्धति भनेको कविद्वारा कल्पित विषयवस्तुको कथनको पद्धति हो। जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा पनि कथाप्रसङ्गमा आएका विभिन्न पात्रहरूका त॰बाट व्यक्त भएका उक्ति, प्रत्युक्ति अथवा भनू“ संवादमा आधारित छ। यस महाकाव्यमा कवि भीमकान्त पन्थीले संवादात्मक कथनपद्धतिलाई बढी अघि सारेका छन्। जस्तो सौतेनी आमा सुरुचिले बालक ध्रुवस“ग गरेको संवादको एउटा नमुना यस प्रकार छ–

बालोद्रस्यपक्वमतिरन्यवधूदरस्थ-
मात्मानमद्य नहि वेत्सि मनोरथस्ते।
स्थातुं नृपासनमपीच्छति दुर्लभं यत्
तस्मात् तपस्य वनमेहि मनो नियच्छ॥ (१/२१)

(अर्थ– बाबू⁄ तिमी बालकै छौ, अर्कै स्त्रीबाट जन्मेको हु" भन्ने कुरा तिमीलाई थाहा रहेनछ। तिम्रो त दुर्लभ राजासन पनि प्राप्त गर्ने चाहना रहेछ। त्यस कारण वनमा जाऊ र मन रोकेर तपस्या गर।)

यसरी सौतेनी आमाको उपेÔापूर्ण कथन र व्यवहारबाट दुःखी भएर रु"दै आ⁄नी आमास"ग गरेको संवाद, तपस्या गर्न वनमा जा"दा नारद ऋषिस"ग गरेको संवाद र तपस्याबाट खुसी भएका भगवान् विष्णुस"ग गरेको संवादले यस महाकाव्यको कथनपद्धति संवादात्मक नै हो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ। यसबाहेक कविकथनका रूपमा पनि कतिपय पद्यहरू यस महाकाव्यमा ˚ला पर्छन्। त्यसैले जगदीश्वरवैभवम् मूलतः संवादात्मक कथन र अंशतः कविकथनमा आधारित काव्यका रूपमा प्रस्तुत भएको छ।

४.३.६ लयविधान

कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा प्रणीत जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्यलÔण-अनुसार रचना गरिएको छ र यसमा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ। यस काव्यको प्रथम सर्ग (४८ श्लोक) का १ देखि ३ श्लोकमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ। त्यसपछि प्रथम सर्गका अरू बा"की श्लोकमा र द्वितीय सर्गमा वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग भएको छ। तृतीय सर्गमा वंशस्थ छन्दको प्रयोग भएको छ। चतुर्थ सर्गमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ। त्यसै गरी पञ्चम सर्ग, षष्ठ सर्ग, सप्तम सर्ग र अष्टम सर्गमा क्रमशः इन्green्द्रवंशा, ्रुतविलम्बित, स्वागता र रथोद्धता छन्दको प्रयोग भएको छ। कवि पन्थीले हरेक सर्गको अन्त्यमा काव्यलÔणअनुसार छन्दपरिवर्तनको अनुशासनलाई पनि स्वीकार गरेकै छन्।

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका आठवटा सर्गहरूमा निबद्ध ३१० पद्यहरूमा मुख्यतः अनुष्टुप्, वंशस्थ, इन्द्रवंशा, ्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका, स्वागता र रथोद्धता छन्दहरू प्रयुक्त छन्। सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन र भावी सर्गको कथासङ्केत गर्ने परम्पराको पनि निर्वाह गरिएको छ। यस काव्यका प्रायः सबै पद्यहरू ललित-कोमल पदावलीयुक्त र प्रसाद गुणपूर्ण छन्। यसमा दीर्घ र समस्तपद छैनन्। उपर्युक्त विविध छन्दहरूले काव्यलाई सहज संवेद्य एवम् आस्वाद्य तुल्याएका छन्। प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त छन्दका केही नमुनाहरू उदाहरणका निम्ति प्रस्तुत गरिएको छ–

अनुष्टुप्

पितुः प्रणम्य चरणौ प्राप्ताशीर्जनकाद् ध्रुवः।
ननाम मातरौ मूर्ध्ना साधुभिः सत्कृतोद्भवत्॥ (४/१०)

वंशस्थ

त्वयार्पितज्ञानवलावलोकितमिदं समस्तं जगदीदृशं प्रभो।

सुषुप्तबुद्धो हि यथा तथास्म्यहं भवत्पदाब्जर्चनजं °लं मम॥ (३/१०)

इन्1वंशा

भीमः समु1ोद्रपि तरङ्गरिङ्गणैराप्लावयन् सर्वत एव भूतलम्।
कल्पान्तकल्पः स चकार चोद्धतं शब्दं महात्रासकरोद्रतिभीषणः॥ (५/२८)

1ुतविलम्बित

सृजति विश्वमजोद्रप्यनया दिशा तदनुपालयते हरिरप्यथ।
हरति सर्वमिदं स हरः स्वयं त्रिगुणभूतपरम्परया जगत्॥ (६/१७)

वसन्ततिलका

शान्तं मनोनयनवर्द्धनदर्शनीय-
मीषत्स्मितास्यमनुरागयुतावलोकम्।
भक्तानुकम्पिहृदयं हृदयाम्बुजान्तः
किञ्जल्कमध्युषितमित्थममुं स्मरेच्च॥ (२/५)

स्वागता

सर्वमेव मम यत्प्रतिभाति मायया न खलु वस्तुतया तु।
कालसृष्टिमिति सम्प्रविचार्य तद्विसृज्य स इयाय विशालाम्॥ (७/२६)

रथोद्धता

दुर्लभं भगवतः पदं त्वया
मासषट्कतपसाद्रप्युपार्जितम्।
योगिनोद्रपि बहुजन्मभिः कृतै-
र्नाप्नुवन्ति नियमैर्यमैरपि॥ (८/३)

४.३.७ विम्ब र अलङ्कारविधान

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा कवि भीमकान्त पन्थीले ठाउ“-ठाउ“मा विम्बहरूको प्रयोग पनि गरेका छन्–

स साध्वसस्तं प्रपपात दण्डवद् दृशा प्रपश्यन् प्रपिबन्निव ध्रुवः।
मुखेन चुम्बन् हृदि धारयन्निव निपीय कुÔो पुनरानयन्निव॥ (३/४)

(अर्थ– ध्रुवले हडबडका साथ भगवान्लाई दण्डवत्-प्रणाम गरे। त्यस बेला आ“खाले पिउ“छन् कि? °रि मुखले चुम्बन गर्छन् कि? °रि हृदयमा धारण गर्छन् कि? आ“खाले पिएर पनि पेटमै पुर्‍याउ“छन् कि? भनेझैं“ गरी खुब हेरे, हेरिरहे।)

यस महाकाव्यमा कवि भीमकान्त पन्थीले अलङ्कारप्रयोगका लागि भने विशेष प्रयास गरेको पाइ“दैन, तापनि ठाउ“-ठाउ“मा अनुप्रास, उपमा, रूपक, काव्यलिङ्ग, उत्प्रेÔा, आभासरूपक, रूपितरूपक, विरोधाभास, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यास, अर्थापत्ति, स्वभावोक्ति इत्यादि अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। यिनका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्–

अनुप्रास

श्रुत्वा वचो मुनिवरस्य पुनर्ध्रुवोद्रपि
पप्रच्छ नारदमुनिं भगवन् सुरर्षे।
गत्वा मया मधुवने किमु कर्म कार्यं
रीत्या कया भगवतः पदमर्चनीयम्॥ (१/४६)

उपमा

मतेरवस्थामविखण्डया धिया भवानहो पश्यति सच्चिदात्मना।
भवत्पदाम्भोजसुधां समश्नतः स्ववत्सकं धेनुरिवावसि प्रभो॥ (३/२३)

विरोधाभास

सुचेतनस्त्वं स जडो विकारवान् भवाननादिः स तथाद्रद्रदिमान् भवेत्।
भवानवश्यं भगवान् स निर्भगो गुणेश्वरस्त्वं परतन्त्र एषकः॥ (३/२२)

रूपक

स साध्वसस्तं प्रपपात दण्डवद् दृशा प्रपश्यन् प्रपिवन्निव ध्रुवः।
मुखेन चुम्बन् हृदि धारयन्निव निपीय कुÔौ पुनरानयन्निव॥ (३/४)

आभासरूपक/रूपितरूपक

मायया विरचितं जगदेतत् स्वप्नवत् किमु मरीचिभवाम्बु।
अम्बरस्थितनगर्यनुरूपं नास्ति वस्तुरचितं भ्रममात्रम्॥ (७/२३)

अप्रस्तुतप्रशंसा

हृदि स कुप्यति नोद्रभिभविष्यति प्रथममेव समेत्य प्रसादय।
प्रियवचोभिरपि प्रणिपातनैः शरणदाः प्रभवन्ति महात्मनः॥ (६/३७)

अर्थान्तरन्यास

Ôत्रस्य राज्ञो बलिनः क्व सायका यÔात्मजानां क्व शरा अयोमुखाः।
यूथोद्रपि भूयान् हरिणीतनूभुवां किं नो मृगेन्ेण विनाश्यते क्वचित्॥ (५/२०)

अर्थापत्ति

धर्मो हरेश्चरणसेवनया समैति

मोÔाद्रपि तद्गतिविवेचनयैव लभ्यः।
प्राप्ते द्वये सति परौ किमुतार्थकामौ
तत्पादलीनमनसा भज वासुदेवम्॥ (१/४४)

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा सुरुदेखि समाप्तिपर्यन्त शान्तरसको प्रवाह छ। तसर्थ शान्तरस नै प्रस्तुत महाकाव्यको अङ्गी रस हो र यसको अङ्गरसका रूपमा वीर, करुण, भयानक र रौ1रस रहेका छन्।

४.३.८ भाषाशैली

हरेक मानिसको बोलचालको आ नै शैली हुने गर्छ अथवा प्रत्येकको कथ्य भाषाशैली भिन्न-भिन्न स्वभावबाट प्रकट हुने गर्छ। यसलाई वैयक्तिक शैलीका रूपमा पनि लिन सकिन्छ जो एकअर्काको भन्दा ॅरक हुने गर्छ। यसै सन्दर्भमा जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यका रचयिता कवि भीमकान्त पन्थीको पनि आ नै विशेषता छ। उनी ऋतभाषी, मितभाषी र हितभाषी मनीषी भएकाले कुनै विषयमा पनि बोल्दा अथवा अरूले सोधेका प्रश्नको उत्तर गर्दा आवश्यक र उपयुक्त शब्दावली मात्र प्रयोग गर्ने र अनावश्यक व्याख्या-विस्तार नगर्ने स्वभावका थिए र यस महाकाव्यमा प्रयुक्त उनको भाषाशैली पनि त्यस्तै किसिमको छ र काव्यको संरचना पनि त्यस्तै किसिमले अगाडि बढेको देखिन्छ।

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्यमा पनि कवि भीमकान्त पन्थीले अत्यन्त सुन्दर, सरल, सुललित एवम् कोमलकान्त पदावलीहरूको प्रयोग गरेर भगवान् विष्णुका भक्त ध्रुवको एवम् भगवान् विष्णुकै समेत चरित्रचित्रण गरेका छन्। यसरी सरल, सुललित, कोमल र मनोहर भाषाशैलीको प्रयोग गर्ने कवि पनि सुन्दर, शान्तस्वभाव र कोमलकान्त ह्दय भएका थिए भन्ने कवि परिचयसमेत उनकै संरचनाशिल्पले पुष्टि गरेको छ। जस्तै– "हजुरले दिएको ज्ञानको लेशले यो समस्त जगत् यस्तो रहेछ भन्ने देखे"। हे प्रभो/ सुषुप्तिबाट जागेझैं" भए", यो सबै हजुरको पादकमलकै पूजाको ॅल हो।" (सर्ग ३, श्लोक १०)

यस किसिमको भाषाशैलीले प्रस्तुत महाकाव्यका विभिन्न श्लोकहरूमा भक्त ध्रुवको मात्र नभएर कविको स्वभावलाई पनि प्रस्तुत गरेको छर्लङ्ग हुन्छ।

४.३.९ निष्कर्ष

जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य कवि भीमकान्त पन्थीको दोस्रो प्रकाशित महाकाव्य हो। प्रस्तुत महाकाव्य श्रीमद्भागवत-कथाका आधारमा ध्रुवचरितलाई केन1 बनाई रचना गरिएको छ। यस काव्यको कलेवर आठ सर्गको छ। यो महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम्भन्दा स्वल्पकाय (सानो) छ। यसमा ३१० पद्यहरू मात्र छन्। महाकाव्यमा आठभन्दा बढी सर्ग हुन्छन् भन्ने पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार यो महाकाव्य नै हो। तर श्लोकसङ्ख्याका दृष्टिले चाहि" यसले अपेÔित महाकाव्यात्मक विस्तार पाउन सकेको

छैन। त्यसैले कवि पन्थीका यी दुवै महाकाव्यहरू मझौला महाकाव्यअन्तर्गत पर्दछन्। प्रसाद गुणपूर्ण, रोचक, स्वभावोक्तिसम्पन्न एवम् भावसौष्ठवपूर्ण यो संस्कृत महाकाव्य निकै महŒवपूर्ण छ। जगदम्बिकाको अनुकम्पाद्वारा जगदीश्वरमा आलोकित हुन पुगेको भीमकान्त पन्थीको कविप्रतिभा अझ बढी कान्तिकान्त भएको छ यसमा। सङ्Ôपमा भन्ने हो भने यसमा आजका दिग्भ्रान्त पि“ढीलाई विभिन्न दुःख-कष्ट झेलेर भए पनि आ нो गन्तव्यतिर लागिरहनका लागि सन्देश दिइएको छ।

कवि भीमकान्त पन्थीका उपर्युक्त दुवै महाकाव्यको लेखनशैली सरल एवम् रोचक छ। दुवै महाकाव्यको भाषिक प्रवाह पनि सुमधुर छ। प्राचीन पारम्परिक महाकाव्यको लÔणबन्धनअनुसार भएर पनि नवीन परिवेशमा आ ूलाई उभ्याउन यी दुई महाकाव्य नै स ल छन्। यी दुवै महाकाव्यमा सदसत् पÔका बीच द्वन्द्व देखिए पनि सर्वत्र मेलमिलाप र मैत्रीभाव रहेको छ। यी दुवै महाकाव्य नितान्त भक्तिपरक हुनाले सहृदयी पाठकहरूलाई गम्भीर पौराणिक तŒवमा अवगाहन गराउन र महाकाव्यगत मिठासको दोहोरो आनन्द दिनसमेत समर्थ छन्। यसका साथै कवि पन्थीले दुवै महाकाव्यको नेपालीमा अनुवाद गरिदिएकाले संस्कृत भाषा नबुझ्ने पाठकहरूका लागि पनि यी दुवै कृति निकै उपयोगी, पठनीय र महŒवपूर्ण हुन पुगेका छन्।

कवि भीमकान्त पन्थीको पहिलो महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् सांसारिक राज्यसुखभोगतिर उन्मुख देखिएकाले प्रवृत्तिमूलक छ। यो दोस्रो महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् भने सांसारिक सुखभोगबाट विमुख भएकाले निवृत्तिमूलक छ। गृहस्थहरू सांसारिक सुखभोगमा रमाएका हुन्छन्, तर वैरागीहरू यसमा रमाउ“दैनन्। त्यसैले जगदम्बिकावैभवम्जस्तो सुन्दर महाकाव्यका लेखकको मन त्यसमा रमाएन होला र अर्को महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम् लेखेर उनी सन्तुष्ट भए होलान् भनी अनुमान गर्न सकिन्छ। यस महाकाव्यले सम्पूर्ण मानवजातिलाई सन्मार्गमा लाग्नका लागि निर्देशन दिएको छ। त्यसैले पनि पन्थीको यो महाकाव्य नेपाली र संस्कृत साहित्यको महŒवपूर्ण उपलब्धि बन्न पुगेको छ।

४.४ भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावलिः’ कवितासङ्ग्रहको अध्ययन

४.४.१ लेखन तथा प्रकाशन

भीमकान्त पन्थीको जीवनका विभिन्न समयमा संस्कृत एवम् नेपाली भाषामा अनेक शीर्षकमा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताहरूको एक स“गालो विविधपद्यावलिः हो। भीमकान्तले प्रस्तुत गरेका कृतिहरूमध्ये यो कवितासङ्ग्रह उनको तेस्रो प्रकाशित पुस्तकाकार कृति हो तापनि रचनासमयका दृष्टिले यसमा उनका संवत् १९९६ देखि लिएर २०५६ सालसम्म (

साठी वर्ष) का कविताहरू सङ्कलित छन्। यो कवितासङ्ग्रह २०५७ सालमा उनकै पुत्र डा. लक्ष्मीकान्त पन्थीले काठमाडौ"बाट प्रकाशन गरेका हुन्।

४.४.२ सङ्ग्रहको नामकरण

विविधपद्यावलिःका अनेक संस्कृत एवम् नेपाली कविताहरूमा व्यक्त वस्तुतथ्यलाई केलाउ"दा कविले आ नो जीवनका शैशव, यौवन र प्रौढ वयका स्वर्णिम दिनहरूमा परिस्थितिस"ग सङ्घर्ष गर्नुका साथै पारिवारिक उत्तरदायित्व, रुग्णता आदिका कारण मानसिक अन्तर्द्वन्द्व भ्रेल्नुपरेका विषयहरू पनि उनका कविताहरूबाट स्पष्ट हुन्छन्। कहिले घरगृहस्थी र कुटो-कोदालो, कहिले पुराणवाचन, कहिले शिÔणजस्ता विविध वृत्ति अ"गालेर जीवनको गाडी हा"किरहेका कविद्वारा ती-ती परिस्थितिमा लेखिएका कतिपय कवितामा आ ना अन्तःकुण्ठा र असन्तुष्टि पनि व्यक्त गरिएको पाइन्छ। जीवनसञ्चालनका क्रममा घरगृहस्थी चलाउ"दै तपस्यापूर्वक हुर्काएका सन्तान शिÔत, शिष्ट र सद्व्यवसायी हु"दै भएका र प्राप्त भएका सन्तुष्टिका भाव पनि उनका कवितामा व्यक्त भएका छन्।

जीवन आ"सु र हा"सोको सम्मिश्रण हो। जीवनमा सधै" सुख मात्र वा दुःख मात्र हु"दैन। भीमकान्तका सुख, दुःख, सन्तुष्टि र वैराग्यजस्ता जीवनका विभिन्न मोडमा आएका विविध भावहरूलाई विविधपद्यावलिःका कवितामा समेटिएको पाइन्छ। यसरी उनको जीवनका अनेक चरणमा संस्कृत एवम् नेपाली भाषामा लेखिएका वैविध्यपूर्ण भाव र कविताहरूलाई समेटेर तयार पारिएको कृति भएकाले उक्त कृतिलाई कविले विविधपद्यावलिः भन्न रुचाएको देखिन्छ।

४.४.३ ˇविविधपद्यावलिः' कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित संस्कृत कविताहरूको सङ्Ôप्त परिचय

विविधपद्यावलिः प्रकाशित गर्दा यसमा सङ्कलित संस्कृत कवितालाई जम्मा नौवटा वर्गमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ। तदनुसार नै यस शोधपत्रमा पन्थीका संस्कृत कविताहरूको सङ्Ôप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) स्तवात्मिका पद्यावलिः

विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहअन्तर्गत ˇस्तवात्मिका पद्यावलिः' शीर्षकअन्तर्गत निम्न शीर्षकका कविताहरू रहेका छन्–

१. मङ्गलाचरणम्

२. ईश्वरप्रार्थना

३. अनेकविधप्रार्थना

४. शालग्रामशिलाष्टकम्

५. सरस्वतीस्तोत्रम्

६. वाग्वतीस्तोत्रम्

७. लक्ष्मीप्रार्थना

८. भक्तिविषयः

९. भक्तिगरिमा

यस °ा“टका कविताहरूमा पाञ्चायन देवताहरू एवम् शालग्राम, सरस्वती, लक्ष्मी आदि देवताहरूको स्वरूपविमर्शात्मक स्तुतिका साथै भक्तिको स्वरूप र गरिमालाई समेटिएको छ। कविको व्यक्तित्व भक्तिप्रधान भएकाले उनका भक्तिविषयक कविता स्तरीय र मर्मस्पर्शी छन्। साथै विभिन्न देवताहरूका सम्बन्धमा लेखिएका स्तुतिपद्यहरूले कविको गम्भीर अध्ययन, शुक्ल आचार, निर्मल विचार र साŒवक कल्पनालाई पनि उजागर गरेका छन्।[२] लक्ष्मीका उपासकहरूले जतिसुकै धन कमाएर विषयभोग गरून्, तर ती आ□नो जीवनकालसम्म मात्र सीमित हुन्छन्। इहलीलापछि तिनको नामको सुइ“को कसैले पाउ“दैन। तर सरस्वतीका उपासक महान् रचनाधर्मीहरू कल्प-कल्पसम्म अजर एवम् अमर हुन्छन् भन्ने आशयलाई कविले ˘सरस्वतीस्तोत्रम्’ कवितामा°त व्यक्त गरेका छन्। यस प्रकार स्तवात्मिका पद्यावलिःअन्तर्गतका सम्पूर्ण कविताहरूमा°त देवोपासनाजस्तो महनीय विषयप्रति पाठहरूलाई आ□ना मनोभावहरू सम्प्रेषित गर्न कवि स°ल देखिन्छन्।

(ख) आत्मकेन्1ता पद्यावलिः

यस शीर्षकअन्तर्गत निम्न शीर्षकका कविताहरू रहेका छन्–

१. वाग्ले-पन्थीत्युभयोर्वशैकत्वम्

२. गृहस्थितिः

३. कृषिविषयः

४. स्वÔत्रविषयः

५. जीविकाविषयः

६. स्थानपरिचयः

७. विधिसङ्Ôप

८. सङ्Ôप्त जीवनी

९. सन्तुष्टिः

यस °ा“टका कविताहरूमा कविले आ°̣, आ□नो देश, परिवार, गाउ“, आ□नो जीविका, जीवनी, आचारविचार एवम् छोराहरूको दायित्व आदिबारे काव्यात्मक शैलीमा अवगत गराएका छन्। ˘स्थानपरिचय’ कवितामा कविले आ□नो गाउ“ बडाचौरको सजीव

---

२. **वेणीमाधव ढकाल, “कवि पं. भीमकान्त पन्थीको ‘विविधपद्यावलिः’ एक समीक्षा”,** ljljwkBfjlnM, **(काठमाडौं : लेखकका छोराहरू, २०५७), पृ. १३।**

चित्रण गरेका छन्। यस्तै विधिसङ्Ôप कवितामा छोराहरूलाई कुलपरम्परागत मर्यादा र आदर्श रÔा गर्दै आध्यात्मिक मार्गमा अग्रसर हुन सदा सचेत र जीवन्त रहन उपदेश गरेका छन्। यसै गरी उपर्युक्त आत्मकेन्ति कविताहरूमा कविको शिÔित परिवार, कृषि र पशुपालनमा आधारित पारिवारिक जीवनको चित्रणका साथै दुर्गम मध्यपहाडी भेगका जनताका समस्याहरूको पनि छायाङ्कन गरिएको पाइन्छ। यी आत्मकेन्ति कविताहरूमा कविले आफ्नो बाह्य परिवेश र आभ्यन्तरचिन्तनलाई बिनाआडम्बर प्रस्तुत गरेर आ ूलाई खुला पानाझैँ" सर्वबोध्य बनाएका छन्।

(ग) वर्णनात्मिका पद्यावलि:

यस उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नअनुसारका कविताहरू रहेका छन्–

१. अभिनन्दनपत्रम्
२. वनकालीवेदविद्याश्रमवर्णनम्
३. सोमभक्तिकुसुमाञ्जलि:
४. संस्कृतच्छात्रावासविकास:
५. ऐतिहासिकी कविता
६. काशीवर्णनम्
७. पद्मस्मृति:
८. रामस्मृति:
९. विष्णुस्मृति:
१०. ठाकुरस्मृति:
११. अभिनववर्षस्य शुभकामना

यस ॅा"टका कविताहरूमा कवि पन्थीले खिदिम संस्कृत विद्यालय, वनकाली वेदविद्याश्रम, तीनधारा संस्कृत छात्रावास र काशीजस्ता महŒवपूर्ण स्थलहरूको ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक महŒवको वर्णन गरेका छन्। यसै गरी ॅसोभक्तिकुसुमाञ्जलि:' र ॅपद्मस्मृति:' जस्ता कवितामा ॅत आफ्ना गुरु सोमनाथ सिग्द्याल र विशिष्ट विद्वान् पद्मप्रसाद भट्टराईको व्यक्तित्व एवम् वैदुष्यको सङ्Ôिप्त तर यथार्थ वर्णन गरेका छन्।

(घ) ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलि:

यस उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नअनुसारका कविताहरू समेटिएका छन्–

१. पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदकथासार:
२. निमिजायन्तेयसंवादे मुक्तिसङ्Ôप:
३. वज्रसूच्युपनिषत्सङ्Ôप:

४. ईशोपनिषदर्थः

५. गीतासारः

यस ँा“टका कविताहरूमा उपचर्चित ग्रन्थहरूको तात्पर्य या निचोडलाई कविले आ़नै मौलिक भाषामा सरल एवम् सारगर्भित रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। तीमध्ये ‘पञ्चतन्त्र’ नामक नीतिशास्त्रग्रन्थको पहिलो तन्त्र अर्थात् मित्रभेद प्रकरणको कथासारांश ३५ पद्यहरूमा कविले अत्यन्त सङ्Ôिप्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। कविका उक्त कविताहरूले पञ्चतन्त्रको मित्रभेद प्रकरणमा भएका नीतिकथाहरूलाई सम्झाउन मदत गर्छन्। यसर्थ ‘मित्रभेदकथासार’ शीर्षकभित्रका कविताहरू पठनीय छन्।

दोस्रो कविता ‘निमिजायन्तेयसंवादे मुक्तिसङ्Ôपः’ शीर्षक कविताको विषय श्रीमद्भागवत महापुराणको एकादश स्कन्धमा वेदव्यास कविले प्रस्तुत गरेको कथामा आधारित छ। त्यहा“ उल्लेख भएअनुसार निमि नाम गरेका राजा र ज्ञानी ऋषभदेवका नौ भाइ छोराहरू (कवि, हरि, अन्तरिÔ, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, 1मिल, चमस र करभाजन) ईश्वरको आराधना, भक्ति, मायाको विजय र ईश्वरप्राप्ति अर्थात् ज्ञानजस्ता विषयमा मीठो संवाद प्रस्तुत गर्दछन्। त्यस संवादको सारसङ्Ôप भन्नु नै मुक्ति हो। यस विषयलाई कविले मुक्तिसङ्Ôप भन्ने नाम दिएर अत्यन्त सङ्Ôपमा प्रस्तुत गरेका छन्। ‘वज्रसूच्युपनिषत्सङ्Ôप’ शीर्षकअन्तर्गत जम्मा दुई श्लोक मात्र छन्। प्राचीन उपनिषद्हरूमध्ये वज्रसूची नामको उपनिषद्मा प्रस्तुत गरिएको विषयलाई यसमा सङ्Ôपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा ‘ब्राœमण कसलाई भन्ने?’ यस विषयमा भएको शास्त्रार्थअनुसार त्यसको उत्तर खोज्ने क्रममा प्रथम श्लोकमा सो शास्त्रार्थको सङ्Ôिप्त उल्लेख गरिएको छ र दोस्रो श्लोकमा सर्वान्तरयामी सच्चिदानन्दस्वरूप अद्वैत परब्रœम परमात्माको साÔात्कार गर्न चाहने≤ काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य नामका आ़नै शरीरभित्र रहेका छवटा शत्रुहरूलाई जितेर शम (शान्ति), दम (इन्1ियदमन), तितिÔा (सहनशीलता) आदि साधन प्राप्त गर्न सक्ने सन्तुष्ट पुरुष नै वास्तविक रूपमा ब्राœमण हो (ब्रœम जानाति येन स) भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

‘ईशोपनिषदर्थ’ नामक कवितामा कविले ईशोपनिषद् भनेको उपनिषद्हरूमध्ये पहिलो उपनिषद् हो र त्यही ईशोपनिषद्को विषयवस्तुलाई उक्त शीर्षकअन्तर्गतका कविताहरूमा अत्यन्त भिन्न एवम् रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्। अर्थात् ईशप्राप्ति भनू“ या ब्रœमप्राप्तिका लागि निष्काम भएर लाग्नुपर्छ र अन्यत्र वा अरू विषयमा लोभ-लालच गर्नाले ब्रœमप्राप्ति हुन सक्दैन भन्दै ब्रœम भन्ने विषय अत्यन्त टाढा भएर पनि नजिकै छ, त्यो नजिकै भएर पनि अत्यन्त टाढा छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन्। यस क्रममा कविले ब्रœमतŒवको प्राप्तिका निमित्त ‘ॐ’ भन्ने मन्त्राÔरको जप एवम् उपासना गर्नुपर्दछ भन्ने भावना व्यक्त गरेका छन्। उनको यो कविता अत्यन्त गम्भीर एवम् दार्शनिक छ।

‘गीतासार’ गीता-महाभारतअन्तर्गतको प्रसिद्ध रचना हो। यसलाई भगवान् कृष्णले अर्जुनका अगाडि गाएको गीत भन्ने अर्थमा गीता भनिएको हो। गीतामा कर्मयोग, राजयोग र ज्ञानयोगका कुरा महाभारतको रणभूमिमा नै (युद्ध सुरु हुनुभन्दा अगाडि) अर्जुनलाई कृष्णले बताएका हुन्। यही विषयलाई कवि पन्थीले सङ्Ôिप्त रूपमा खिचेर ‘गीतासार’ भन्ने शीर्षक दिई प्रस्तुत कविताको रचना गरेका छन्।

उपर्युक्त ‘ग्रन्थसारात्मिका पद्यावलिः’ भन्ने उपशीर्षकमा चर्चित ग्रन्थहरू र तिनको सारसङ्Ôपको प्रस्तुतीकरण गरिएबाट कवि पन्थीको योग्यता, विचार, सिद्धान्त, मनोभाव र झुकावसमेत कस्तो रहेछ भन्ने कुरा पाठकहरूलाई थाहा हुन्छ।

(ङ) कर्मकाण्डसम्बद्धा पद्यावलिः

यस उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नअनुसारका कविताहरू रहेका छन्–

१. श्रीमद्भागवतसप्तांशविभागः
२. सप्तशतीमन्त्रज्ञानम्
३. त्वरितरुद्रपाठज्ञानम्
४. वेदपाठप्रक्रिया
५. वैदिकपूजाक्रमः
६. परिष्कृतश्राद्धपरिभाषा
७. नान्दीश्राद्धपरिभाषा
८. प्रेतश्राद्धपरिभाषा
९. प्लÔादिद्वीपेषु प्रधानदेवता
१०. अष्टकुम्भेषु पूज्यदेवता
११. मन्वन्तरज्ञानम्
१२. चतुष्कुम्भयोगः

भीमकान्त पन्थी कवि मात्र नभएर पुराणप्रवक्ता, कर्मकाण्डविशेषज्ञ, आदर्श गुरु र शास्त्रीय निर्णयदाता पनि थिए। मानिसको विचारमा उसका क्रियाहरूको प्रत्यÔ एवम् अप्रत्यÔ प्रभाव परिरहेकै हुन्छ। अतएव पन्थीले कर्मकाण्डजस्तो विषयलाई पनि आ□ना कविताको विषय बनाएका थिए। भीमकान्त स्वयम् वर्णाश्रमधर्मका पÔपाती भएकाले सबैले राम्ररी कर्मकाण्ड गरून् र गराऊन् भन्ने इच्छाले कर्मकाण्डीय विषयलाई सरल संस्कृत पद्यहरूद्वारा व्यक्त गरेका छन्। यसरी कवि पन्थीले कर्मकाण्डजस्तो नीरस विषयलाई आ□नो कोमलकान्त पदावलीको मिठासद्वारा सुरुचिपूर्ण बनाई प्रस्तुत गरेर वैदिक कर्मकाण्डलाई अग्रसारित गराउने दिशामा प्रशंसनीय योगदान गरेका छन्। उपर्युक्त

कविताहरूमा के-कस्ता विषयलाई समेटिएको छ भन्ने कुरा कविताका शीर्षकहरूबाट नै स्पष्ट बुझिन्छ।

(च) शास्त्रीया पदावलि:

यस उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नअनुसारका कविताहरू परेका छन्–

१. लग्नायनरीति:
२. घटीयन्त्रज्ञानम्
३. भभोगभयातज्ञानम्
४. ग्रहभुक्तिज्ञानम्
५. अन्तर्दशाज्ञानम्
६. अयनांशज्ञानम्
७. सूर्यांशभुक्तिज्ञानम्
८. भ1ामुखज्ञानम्
९. चिन्तामणियन्त्रज्ञानम्
१०. शुभाशुभवास्तुज्ञानम्
११. जन्मपत्रिका
१२. वाजसनेयिब्रा≈मणपरम्परा
१३. संस्कृतकविपरम्परा
१४. कथातŒवविषय:
१५. ˘पन्थि:-पन्थी’ शब्दयोर्व्युत्पत्ति:

यस ˚ा“टका कविताहरूमा कविले ज्योतिषशास्त्रीय विषयमा आधारित कविताहरू प्रस्तुत गरेका छन्। तिनले कवि पन्थीको ज्योतिषको आधारभूत ज्ञानलाई प्रमाणित गर्दछन्। यी कविताहरूमा प्रस्तुत विषयहरूलाई पनि तिनका शीर्षकहरूले नै स्पष्ट बुझाउ“छन्।

(छ) दार्शनिकी पद्यावलि:

यस उपशीर्षकअन्तर्गत पन्थीका निम्नअनुसारका कविताहरू परेका छन्–

१. चित्तचेतना
२. चिन्ताविषय:
३. सम्भावनाविषय:
४. तृष्णाविषय:
५. इनि्रयविजय:
६. भवजालम्
७. मायाप्रियैकत्वम्

८. ब्र≈मव्योमैकत्वम्

९. गृहेद्रपि मुक्ताः

१०. वैराग्यम्

११. ज्ञानम्

यस ˚ा“टका कविताहरूबाट कविको समग्र दार्शनिक धरातल वेदान्तनिष्ठ भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। ॅचित्तचेतना’ कविताले चित्तको चञ्चलता, भोगोन्मुखता र संसारकारणतालाई खुलाएको छ। चित्तलाई नै सम्बोधन गरेर लेखिएको यस कवितामा प्रवृत्तिमार्गको भयानकता र निवृत्तिमार्गको नित्य शान्तिमयताबारे बताइएको छ।

ॅतृष्णा’ शीर्षकको कवितामा तिर्सनाको सीमा नहुने र सम्पूर्ण प्राणीहरू तिर्सनाकै कारण आवागमनचक्रमा घुमिरहेको तथ्य खुलाइएको छ। त्यस्तै ॅभवजालम्’ कवितामा मानिस बिहे नगर्दासम्म दुईखुट्टे हुन्छ, त्यसपछि चारखुट्टे पशु बन्दछ, छोरो जन्मेपछि छखुट्टे भमरो हुन पुग्छ र नातिको जन्मपछि आठखुट्टे माकुरोजस्तो भएर आ˚ले निर्माण गरेको जालमा परी निसास्सि“दै प्राण त्याग गर्दछ भनिएको छ। यस्तै ॅसम्भावना’ शीर्षकको कवितामा सकल प्राणीहरू कुनै आशातन्तुमा झुन्डिएर अनेकौ“ कष्टले जेलिएको वर्तमानलाई पनि उज्ज्वल भविष्यको आशाले खपिरहेका हुन्छन् भन्ने धारणा व्यक्त गरिएको छ। सामान्य गृहस्थदेखि लिएर वनमा कठोर तप गर्ने तपस्वी पनि ˚लप्राप्तिको सम्भावनामा स्वकर्मनिष्ठ भएर रहन्छन् भनिएको छ।

त्यसै गरी ॅचिन्ताविषय’ कवितामा मानिस धेरै चिन्तामा लागिपर्दछ जसले गर्दा ब्र≈मतŒवको चिन्तन (जो वास्तवमा चिन्तन गर्नुपर्ने विषय हो) लाई भने वास्ता गर्दैन भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ। पहिले मानिस बालक हुन्छ, त्यो बेला उसले खानु-पिउनुको चिन्ता गर्दछ≤ त्यसपछि ऊ किशोर हुन्छ, त्यस बेलामा हा“स्ने-खेल्ने र ठट्टा गर्ने कुराको चिन्ता गर्दछ। त्यसपछि ऊ युवा हुन्छ, त्यस बेलामा मान्छेले स्त्रीको चिन्ता गर्छ। त्यसपछि परिपक्व बन्दछ, त्यस बेला उसले पुत्रवित्तको चिन्ता गर्दछ। त्यसपछि शारीरिक सुख-दुःखका साथै शत्रुपीडा एवम् बुढचाइ“ र मृत्युको चिन्ता गर्छ, किन्तु आत्मबोध अर्थात् ब्र≈मज्ञानका विषयमा भने चिन्ता गर्न उसलाई कहिल्यै ˚ुर्सद हु“दैन। यसै गरी वार्षिक चिन्ता, मासिक चिन्ता र दैनिक चिन्ताहरूले मानिसलाई सताइरहेका हुन्छन्। यसरी आजीवन चिन्तामा लागेको मानिसले उपर्युक्त चिन्ताहरूलाई छोडेर ब्र≈मज्ञान विषयको चिन्ता गर्नुपर्दछ भन्ने कविको आशय अत्यन्त सुन्दर ढङ्गबाट यस कवितामा प्रस्तुत भएको छ।

(ज) साहित्यिकी पद्यावलिः

यस उपशीर्षकअन्तर्गत निम्नअनुसारका कविताहरू परेका छन्–

१. शृङ्गारकल्पना

२. प्रवास

३. समस्यापूर्तय:

४. स्ुँटकविता:

यस °ा“टका कविताहरूमा ‘शृङ्गारकल्पना’ नामक कविता कविको युवावस्थाकै रचना हुनुपर्छ। यस कवितामा उनी एउटा उन्मुक्त र अनुरक्त शृङ्गारिक कविका रूपमा उभिएका छन्। उक्त कवितामा कविले आ□नी कल्पनाकी प्रेयसीलाई सम्बोधन गरेका छन्। त्यस्तै यस °ा“टको एकश्लोकी कविता ‘प्रवास’ पनि शृङ्गारिक कविता नै हो। वास्तवमा युवा जोडीका लागि प्रवास कालकोठरी नै हुन्छ। त्यसै प्रवासका कारण संसारमा मेघदूतजस्ता महनीय कृतिहरू सिर्जिएका पनि छन्।[3] आ□नी प्रियतमालाई आ“सुको रहमा डुबाएर प्रवासी बन्नेहरूस“ग कवि सहमत नभएकै कारण उनको ‘प्रवास’ कविता जन्मिएको हुनुपर्छ। त्यसै गरी यसमा समस्यापूर्ति विषयका कविता र केही ुँटकर कविता पनि प्रस्तुत छन्।

(भ) पत्रात्मिका पद्यावलि:

यस उपशीर्षकअन्तर्गत कविले आ□ना समवयस्क सतीर्थ्यहरूलाई र अन्य केही विद्वान् मित्रहरूलाई संस्कृत भाषामा लेखी पठाएका पद्यात्मक रचनाहरू समेटिएका छन् जुन यस प्रकार छन्–

१. काशीश्वरम्

२. कृष्णप्रसादम्

३. धनञ्जयम्

४. विदुरप्रसादम्

५. कृष्णप्रसादम्

६. मेघराजम्

७. पूर्णप्रसादम्

८. तेजःकेसरिणम्

९. पुण्यप्रसादम्

१०. °णिनारायणम्

११. शेखरनाथम्

यस °ा“टमा कविका पत्रात्मक कविताहरू मात्र परेका छन्। ती काशीश्वरप्रसाद पाण्डेय, कवि पूर्णप्रसाद ब्राऽमण, कवि कृष्णप्रसाद घिमिरे, धनञ्जय मरासिनी, कृष्णप्रसाद सुवेदी, मेघराज न्यौपाने, तेजःकेसरी शर्मा, पुण्यप्रसाद अर्ज्याल, °णिनारायण सिग्देल आदि

---

[3]. **वेणीमाधव ढकाल, पूर्ववत्, पृ. २३।**

सहपाठी एवम् मित्रहरूका प्रति लेखिएका छन्। यहा“ गुरुपुत्र धनञ्जय मरासिनीका प्रति लेखिएका पत्रात्मक पद्यहरूमध्ये एक पद्यमा धनञ्जय गोत्रमा जन्मेका स्वयम् धनञ्जय नामद्वारा प्रसिद्ध तपाईं धनञ्जय (अर्जुन) का परममित्र श्रीकृष्णको नित्य उपासना-अर्चना गर्नाले चमत्कृत स्वरूप तेज एवम् गुणहरूद्वारा अर्जुनझै“ देदीप्यमान् हुनुहुन्छ भन्ने आशय व्यक्त भएको छ। अनुप्रासविशिष्ट त्यस पद्यलाई यहा“ उदाहरणका निम्ति उद्धृत गरिएको छ–

धनञ्जयमहामुनिप्रवरगोत्रवंशोद्वहो
धनञ्जयपदोद्भवातिशुभनामलब्धोदयः।
धनञ्जयसखार्चनस्तवनजन्यपुण्योदयाद्-
धनञ्जय इवावभासि वपुषा गुणैस्तेजसा॥१॥ (ॅपत्रात्मिका पद्यावलिः’)

त्यसै गरी कवि पन्थीले आ ना प्रिय सतीर्थ्य तेजःकेसरी शर्मालाई लेखेको पत्रमा अन्य कुराहरूका साथै आ ू ग्रामीण समाजमा रहेर गाउ“ले वातावरणमा रह“दा र बस्नुपर्दा सहरिया एवम् सामाजिक परिवेशबाट टाढा भएको र त्यसमा आ ू सहभागी बन्न नपाएको कुरा खुलाउ“दै निम्नअनुसारको पद्य प्रस्तुत गरेका छन्–

नगरे तव वास उच्चकैः कविगोष्ठीषु च सत्समागमः।
मम दुर्जन-धूर्तसङ्गतिः पशुगोष्ठेषु च खर्वटे स्थितिः॥ (ॅतेजःकेसरिणम्’, श्लोक ६)

(अर्थ– हे मित्र⁄ तपाईंको वास सहरमा छ, ठूला कविगोष्ठीहरूमा तपाईंको सत्समागम भइरहन्छ। किन्तु मेरो भने गाउ“मा वास छ, पशुको गोठमा जानुपर्छ भने दुर्जन र धूर्तहरूको सङ्गत छ।)

यसै गरी कवि पन्थीले अर्को श्लोकमा ँत आ नो भाव यसरी व्यक्त गरेका छन्–

पठधातुकणिज्ल्युडन्तता क्व च वा त1हिता ल्युन्डता।
तव जागृत एव ते न मे(द्र)परिपूर्णा हृदि सा सनन्तता॥ (ॅतेजःकेसरिणम्’, श्लोक ९)

(अर्थ– ॅपठ्’ धातुदेखि ॅणिच्’ प्रत्यय गरेर ॅल्युट्’ प्रत्ययरूप अथवा ॅणिच्’ प्रत्यय नगरीकन ॅल्युट्’ प्रत्यय भएको रूप (पाठन-पठन) ती दुवै रूप तपाईंका लागि त्यहा“ जागृत छन्, किन्तु मेरा लागि भने यहा“ छैनन्। मेरा लागि त ॅपठ्’ धातुदेखि ॅसन्’ प्रत्यय गरेर बनेको रूप (पिपठिसा ≠ पढ्न चाहने इच्छा) हृदयमा छ, किन्तु त्यो पनि अपरिपूर्ण अर्थात् परिपूर्ण हुन सकेको छैन।)

यसरी नै अन्य मित्रहरूका प्रति पनि कविले हृदय खोलेर पत्रात्मक पद्यहरू लेखेका छन्। यस प्रकार संस्कृत भाषामा रचिएका कवि पन्थीका शास्त्रमूलक, निजात्मक, वर्णनात्मक, साहित्यिक, स्तवात्मक एवम् दार्शनिक कविताहरू मूलतः सनातन संस्कृतिकै उदात्त पÔलाई अग्रसारित गर्ने उद्देश्यले अनुप्राणित छन्। तीमध्ये शास्त्रमूलक, निजात्मक र

वर्णनात्मक कविताहरूमा काव्यात्मक लालित्य र सहृदयलाई आल्हादित गराउने कला पÔभन्दा सोझो उपदेशात्मक अभिव्यक्ति पÔकै प्रबलता रहेको पाइन्छ। निजात्मक कविता र पत्रात्मक कवितामा कविचेतना द्वन्द्वपीडित देखिन्छ भने साहित्यिक स्तवात्मक र दार्शनिक कवितामा धेरै माथि उठेको प्रतीत हुन्छ।

४.४.४ छन्दप्रयोग

भीमकान्त पन्थीले उपर्युक्त संस्कृत कविताहरूमा तोटक, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, शालिनी, उपजाति, स्रग्धरा, इन्द्रवज्रा, अनुष्टुप्, वसन्ततिलका, स्वागता, पृथिवी, वियोगिनी, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, आर्या र द्रुतविलम्बित छन्दहरूलाई स्वेच्छाअनुसार नचाएका छन्। उनले प्रयोग गरेका छन्दहरूमध्ये केही छन्दका उदाहरण यस प्रकार छन्–

तोटक छन्द

जगदीश्वर⁄ किंस्विदिदं हि जगद्
भवता रचितं न्विदमेव भवान्।
तव कीदृशमस्ति स्वरूपमहो⁄
कथमूहतु मादृगियानिति तत्॥

(‘अनेकविधप्रार्थना’, श्लोक २)

शिखरिणी

मया दृष्टं काव्यं तव लिखितमाद्यन्तमपि यद्
महिम्नः कर्ताद्रद्रयात् स्मृतिपथमहो पुष्पदशनः।
परोद्रप्यैदाद्यः शङ्कर इति स सौन्दर्यलहरी-
करस्तावद्यापि भ्रमत इति सन्देग्धि हृदयम्॥

(‘ठाकुरस्मृतिः’, श्लोक १)

शार्दूलविक्रीडित

दुर्वासागुरुशुक्रधातृमघवद्धर्माः शिविर्हैहयो
मार्कण्डेयकुमारदेवदितिजाः शम्भुः परास्ताः श्रिया।
एकैकस्य गुणेषु सत्स्वपि पुनश्चैकैकदोषेÔया
निर्दुष्टात्मतया गुणाकरतया विष्णुर्वृतोद्रभूत्तया॥

(‘लक्ष्मीप्रार्थना’, श्लोक १)

शालिनी

प्राणान् सूर्याचन्द्रयोः शोधयेथाः
कञ्चित्कालं कुम्भके रोधयेथाः।
नाडीं मूलात्तालुगां साधयेथा

जीवन्मुक्तोद्गतीत्य लोकं रमेथाः॥

(ॅविधिसङ्Ôप’, श्लोक ११)

उपजाति

सुसेवितो गोकुलगोपिकाभिः
सेव्यो मुकुन्दो रमया मया च।
सर्वत्र मां रÔतु वासुदेवो
भुक्तिं च मुक्तिं च ददातु म∾यम्॥

(ॅअनेकविधप्रार्थना’, श्लोक १)

स्रग्धरा

आनेत्रप्रान्तभागाद्धृतनिटिलतलश्वेतभस्मत्रिपुण्डा-
श्छात्राः सम्बद्धमौना जपगृहमभितः पीतपट्टान्तरीयाः।
दत्ताÔा नासिकाग्रे प्रतिजपत मनुं मौनमु1ां विधाय
साङ्गान् वेदानजस्रं परिपठत मिथो वैरभावं विहाय॥

(ॅवनकालीवेदविद्याश्रमवर्णनम्’, श्लोक ५)

इन1वज्रा

यां चिन्तयामः खलु सा स्वगेहे
स्थित्वा सदा पश्यति चÔुषास्मान्।
दैवस्य योगेन हि वञ्चितेषु
कः स्यात् समर्थोद्रधरचुम्बनेद्रस्याः॥

(ॅस्ुटश्लोकाः’, श्लोक १)

अनुष्टुप्

तुलाया वणिजश्चापि कथयित्वा कथां शुभाम्।
राज्ञो वानरमूर्खस्य कथां भूयोद्रप्यवीवदत्॥

(ॅमित्रभेदकथासार’, श्लोक ३४)

वसन्ततिलका

कोद्रसौ महीपतिरिवाद्रतितरान्तरेण
मध्ये वसत्यनुदिनं विभयः सुशान्तः।
आयुष्मताद्रनुजवरेण सशेखरेण
नीलाम्बरेण सहितः खलु भीमकान्तः॥

(ॅस्थानपरिचय’, श्लोक १)

स्वागता

एक एव हि भवान्मम धाता केवलोद्रस्य जगतोद्रपि विधाता।

त्वां विहाय कतमोद्रस्त्विह पातादमुत्र निर्वृतिसुखस्य च दाता॥

(ॅईश्वरप्रार्थना', श्लोक ५)

पृथिवी

धनञ्जयमहामुनिप्रवरगोत्रवंशोद्वहो

धनञ्जयपदोद्भवातिशुभनामलब्धोदयः।

धनञ्जयसखार्चनस्तवनजन्यपुण्योदयाद्-

धनञ्जय इवावभासि वपुषा गुणैस्तेजसा॥

(ॅधनञ्जयम्', श्लोक १)

वियोगिनी

नयने स्ुटितेद्रथवाधरे नसि कर्णेद्रपि शृगाललुञ्छिते।

अवशिष्टतनुं प्रपश्यतां स्मरणीयं रमणीयमस्ति किम्॥

(ॅवैराग्यम्', श्लोक २)

मालिनी

करचरणशिरोदृङ्नासिकाकर्णहीनो

मनुजखगपशुभ्यो यो विभीर्भीषय"स्तान्।

त्वरितगतिरलक्ष्यच्छिदकृ1क्तपाती

खरमुखविशिखः कोद्रकारणारिः कुलीनः॥

(ॅस्ुटश्लोका', श्लोक १)

मन्दाक्रान्ता

प्यूठानेति प्रथतिविषये लुङ्डिति ख्यातनामा

ग्रामोद्रस्त्येको यमभिपरितो दीर्घकान्तारदुर्गः।

यस्मिन्पानीमतिसुलभं नास्ति मर्त्ये मृषोक्ति-

स्तस्मिन् गेहान्युपलपटलान्यर्थ एकोद्रभिमानः॥

(ॅस्ुटश्लोकाः', श्लोक १)

आर्या

कौपीनं परिधाय किं कौपीनं वारयथ लज्जया।

कौपीनाचरणदिने कोपीनाल्लजते मृतानाम्॥

(ॅस्ुटश्लोकाः', श्लोक १)

1ुतविलम्बित

मम दृशोर्वचसोद्रपि च गोचरे परकलत्रधनानि नयन्त्वथ।

परकलत्रधनेषु च ह्द्दृशाविति वरं जगदीश्वरमर्थये॥

(अनेकविधप्रार्थना', श्लोक २५)

यस प्रकार कवि पन्थीले आना कविताहरूमा विभिन्न प्रकारका छन्दहरूको कुशलतापूर्वक प्रयोग गरेको देखिन्छ।

४.४.५ अलङ्कारप्रयोग

कवि भीमकान्त पन्थीले संस्कृत कविताहरूमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको योजना प्रशस्त गरेका छन्। तिनका केही उदाहरण यस प्रकार छन्–

शब्दालङ्कार (अन्त्यानुप्रास)

एक एव हि भवान्मम धाता केवलोद्रस्य जगतोद्रपि विधाता।
त्वां विहाय कतमोद्रस्त्विह पात्राद्रमुत्र निर्वृतिसुखस्य दाता॥

(ईश्वरप्रार्थना', श्लोक ५)

शब्दालङ्कार (यमकालङ्कार)

सुसेवितो गोकुलगोपिकाभिः
सेव्यो मुकुन्दो रमया मया च।
सर्वत्र मां रÔतु वासुदेवो
भुक्तिं च मुक्तिं च ददातु मञ्यम्॥

(अनेकविधप्रार्थना', श्लोक १)

अर्थालङ्कार

अर्थालङ्कारहरूमध्ये कवि पन्थीले उपमा, रूपक, उत्प्रेÔा, संशय, अर्थान्तरन्यास, काव्यलिङ्ग, दृष्टान्त आदि अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन्। तीमध्ये केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्–

उपमा

शत्रुर्मित्रति नाकति स्वविषयो वन्या गुहा गेहति
लोकः पुत्रति यः परः स्वति तथानात्मीय आत्मीयति।
सत्सङ्गः शिवलोकति प्रतिग्रहं भिÔापि मिष्टान्नति
सन्तुष्टे हृदि संसृतेर्जलनिधिः सर्वोद्रपि वैकुण्ठति॥

(सन्तुष्टि', श्लोक ५)

यस पद्यमा प्रयुक्त अर्थ नै उपमा अलङ्कारको उदाहरण हो, जस्तै– शत्रुले मित्रजस्तै व्यवहार गर्दछ, आ ़ बसेको ठाउ“ पनि स्वर्गजस्तै लाग्दछ, वनको गु ा पनि घरजस्तै लाग्दछ, बाहिरी मान्छे पनि आ नै पुत्रजस्तै लाग्दछ, पराई मान्छे पनि आ न्तीजस्तो लाग्दछ। जो आ नो होइन त्यसले पनि आ न्तले जस्तो व्यवहार गर्दछ, सत्सङ्ग

शिवलोकजस्तो लाग्दछ, हरेक घरमा माग्दै हि“डेको भिÔा पनि मिठाईजस्तो लाग्दछ, आ नो ह्दय सन्तुष्ट भएपछि संसाररूपी सागर पनि वैकुण्ठलोकजस्तै लाग्दछ।

उपर्युक्त नौवटा वाक्यांशहरूमा अलग-अलग उदाहरण दिइएको हुनाले सबैमा उपमा अलङ्कार प्रस्तुत भएको स्पष्ट देख्न सकिन्छ।

यसै गरी अन्य अर्थालङ्कारको प्रयोगका केही उदाहरण यस प्रकार छन्–

रूपक

प्राचीनैर्दिग्विदिÔ प्रसृतबहुशिखैः शाखिभिर्नैकरूपै-
स्तत्तत्स्कन्धेषु कूजाद्विहगकपिकुलव्याकुलाग्रोच्चशाखैः।
नानावर्णप्रसूनोद्गम ̊लमधुरामोददानप्रसक्तै-
र्मध्ये व्याप्तः समन्ताज्जगति विजयते वेदविद्याश्रमोद्रयम्॥

(‘वेदविद्याश्रमवर्णनम्’, श्लोक १)

वाल्मीकेराश्रमः किं किमु घटजनुषः किं वसिष्ठस्य वाद्रत्रे-
र्वेदव्यासस्य किं वा ननु पुलहमुनेः किं मरीचेः ऋतोर्वा।
मार्कण्डेयस्य यद्वाङ्गिरस उत गुरोर्याज्ञवल्क्यस्य वाद्रयं
यं दृष्ट्वाद्रन्योद्रन्यमित्थं पशुपतिभगवत्तीपान्था ब्रुवन्ति॥

(‘वेदविद्याश्रमवर्णनम्’, श्लोक २)

यस उदाहरणको पहिलो श्लोकमा वेदविद्याश्रम (जुन पाशुपत Ôत्रमा अवस्थित छ) का बारेमा वर्णन गरिएको छ। यस्तो रमणीय ठाउ“मा अवस्थित यो वेदविद्याश्रम जगत्मा सर्वोत्कृष्ट छ। यस्तो यो ठाउ“ वाल्मीकि, अगस्त्य, वसिष्ठ, अत्रि, वेदव्यास, पुलह आदि ऋषिहरूको आश्रम थियो कि भनेर पशुपतिनाथको दर्शन गर्न आएका तीर्थयात्रीहरूले आ ̊- आ ̊मा कुरा गर्दै हि“ड्छन्।

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न ऋषिहरूको आश्रमस“ग वेदविद्याश्रम आरोपित गरिएको हुनाले यस उदाहरणमा रूपक अलङ्कार परेको छ।

उत्प्रेÔा

भास्वन्मुखा गुरुकुचा शशिखण्डभाला
नूत्ना शनैश्चरपदा कविवाच्यभावा।
सौम्याकृतिः शिखिकचा तम ईÔणैका
नारी न मङ्गलवचा ग्रहसंहतिः स्यात्॥

(‘स् ̊ुटश्लोकाः’, श्लोक १)

यस पद्यमा एक नारीलाई ग्रहसंहतिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हु“दा उत्प्रेÔा अलङ्कार देखिन्छ।

विरोध

वर्षावेगवशात् प्रवृद्धसलिलाद्रप्यन्यान्यनद्याश्रिता
पौरस्वप्नसुखाय निष्कलकला शान्त्यावहा निश्छल
भक्तान् निम्नगतापि चोद्गमयतेद्रप्यस्तु स्वयं पङ्किला
निष्पङ्कं तनुमानसं मम करोत्वेषा नदी वाङ्मती॥

(ॅवाग्वतीस्तोत्रम्’, श्लोक २)

यस पद्यमा प्रयुक्त निम्नगतापि, उद्गमयते, पङ्किला, निष्पङ्क शब्दको प्रयोगले वाग्मती नदी आ ़ अधोगामिनी भएर पनि भक्तहरूलाई ऊर्ध्वगमन गराउन सक्ने र आ ़ पङ्किला भएर पनि भक्तहरूलाई निष्पङ्क तुल्याउन सक्ने भनिएकोमा विरोध अलङ्कार परेको देखिन्छ।

दृष्टान्त

ये मूढाः केवलं त्वां विदुरुपलतया ग्रावरुपास्त एव
नाद्रहं जाने तदीयां गतिमथ तव ये पूजनं सञ्चरन्ति।
तेषां वक्तुं ॅलं कः प्रभवति यदि वा शारदा वाप्यनन्तः
का वार्ताद्रस्मादृशानां क्वचिदपि मशको मेरुमुत्थापयेत॥

(ॅशालग्रामशिलाष्टकम्’, श्लोक ३)

यस पद्यमा लामखुट्टेले सुमेरु पर्वत उठाउन सक्दैन भन्ने उदाहरण नै दृष्टान्त हो।

उल्लेख

सोमः संस्कृतकौमुदीविकिरणाद् भास्वान् प्रतापोद्गमाद्
गोत्राद्द्रनन्दकरत्वतोद्रवनिजनिः शास्त्रार्थबोधाद् बुधः।
विद्याध्यापनकौशलादपि गुरुः काव्यप्रकाशात्कवि-
र्मन्दोद्रपि त्वरितोदितेन विदुषा जिग्ये ग्रहाणां गणः॥

(ॅसोमभक्तिकुसुमाञ्जलिः’, श्लोक २)

सोमनाथ गुरुको चित्रण गर्दा कवि भन्छन्– संस्कृतकौमुदी (किरण या प्रकाश) छर्नाले चन्भै“, प्रताप देखाउनाले अर्थात् प्रतापी हुनाले सूर्यभै“, आ नो गोत्र अर्थात् बन्धुवर्गसमुदायमा आनन्द गराएका हुनाले मङ्गलभै“, सम्पूर्ण शास्त्रहरूको अर्थबोध गर्न सक्ने विद्वान् हुनाले बुधभै“, विद्या पढाउन सक्ने कौशल अर्थात् सीप हुनाले गुरु बृहस्पतिभै“, काव्य (आदर्शराघवजस्तो) लेखी प्रकाशन गरेका हुनाले कवि अर्थात् शुक्रभै“

र हजुर छिटो-छिटो उदाउने भएकाले (छात्र एवम् विद्वत्समाजमा देखा परिरहने हुनाले) शनैश्चरसहित सम्पूर्ण ग्रहगणलाई जित्नुभयो।

उक्त कवितामा एक जना पण्डित सोमनाथ सिग्द्यालले पनि ग्रहहरूको समुदायलाई नै जितेको अर्थ देखाउन सक्नु, अन्य ग्रहका गुण-धर्महरूको उल्लेख गर्दै ती सबै गुण-धर्म सोमनाथ सिग्द्यालमा भएको देखाएबाट यहा“ उल्लेख अलङ्कार प्रस्तुत भएको छ।

अर्थान्तरन्यास

अकिञ्चनत्वं किलसेवकस्य
स्वामी सदा प्रार्थयते विचित्रम्।
लक्ष्मीसनाथोद्रपि हरिः स्वभक्तं
ब्रूते गृहापत्यवधूस्त्यजेति॥

(`भक्तिविषय', श्लोक ३)

४.४.६ रसभावपरिपाक

कवि भीमकान्त पन्थी रस र भावको परिपाकमा ज्यादै सिद्धहस्त थिए भन्ने कुरा उनका साना-साना कविताहरूमा पनि निष्पन्न रसभावको परिपाकले प्रमाणित गर्दछ।

भावपरिपाक

कवि पन्थीका कविताहरूमा पितृभक्ति, गुरुभक्ति, राजभक्ति, सज्जनभक्ति, विद्वद्भक्ति र ईश्वरभक्तिका भाव स्पष्ट छन्। तीमध्ये उनका कवितामा गुरुभक्ति र ईश्वरभक्ति विषयक भावको बाहुल्य छ भने राजविषयक र पितृविषयक भक्ति सङ्Ôप्त र अस्पष्ट रूपमा रहेका देखिन्छन्। तिनका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्–

पितृविषयक रतिभाव

प्रीत्याद्रद्रपञ्चमहायनान्मम पिता सेवा तवादिष्टवान्
साविœयाः पुनरष्टमान्न च रमादेव्यास्तु मे क्वाद्रप्यदात्।
रुष्टा श्रीर्निकटे न मेद्रस्त्यभजनात् सावित्रिकोपेÔते
देवि/ त्वं प्रथमाच्च मे परिचयाच्छीघ्रं न किं तुष्यसि॥

(`सरस्वतीस्तोत्रम्', श्लोक ५)

राजविषयक रतिभाव

गीर्वाणोद्गीर्णवाणी व्यवहृतिविषया नाद्य विद्यार्थीवर्गे
वेदा विप्रास्यवासानभिमतरुचयः पुस्तकान्तर्निलिल्युः।
शिÔा सर्वत्र देशान्तरवचसि भृशं विस्तृता विस्मृताद्रद्या

चेत्थं राज्ञो विचारात् पशुपति निकटे स्थापितोद्रयं चिराय॥

(ॅवेदविद्याश्रमवर्णनम्’, श्लोक ३)

दाता-सज्जनप्रतिको भाव

नेपालाख्ये सुराज्ये कवलितनृपगोरÔराजार्जितेद्रस्मि-

न्नर्घाखा“चीतिनामप्रथितविषयभूः पश्चिमे राजधान्याः।

आस्ते तत्रात्रिगोत्रद्विजकुलजनुषो गौतमोपाधियुक्त-

स्तेष्वेकः सन् वरिष्ठो हरिहर इति यः कोटिसारो वदान्यः॥

(ॅऐतिहासिकी कविता’, श्लोक १)

देवविषयक रतिभाव

भीमकान्त पन्थीका देवविषयक रतिभावका थुप्रै उदाहरणहरू छन्। उनले आ￼ना कवितासङ्ग्रहका अनेक कविताहरूमा सूर्य, गणेश, रुक्मिणी, शिव, कृष्ण, मुकुन्द, जगदीश्वर, शालग्राम, गण्डकी, सरस्वती, लक्ष्मी, वाग्वती, काशी, विश्वनाथ, हृषीकेश आदि देवी-देवताहरूमा आ￼नो अगाध भक्ति व्यक्त गरेका छन्। त्यससम्बन्धी एउटा उदाहरण यस प्रकार छ–

वैरं यदस्ति युवयोर्नन् भर्तृहेतो-

र्दासे द्वयोरपि समं करुणां विधत्ताम्।

नैकत्र वास उचितो यदि वा सपत्न्यो-

स्तन्मे सरस्वति/ मुखे वस लक्ष्मि/ गेहे॥

(ॅलक्ष्मीप्रार्थना’, श्लोक ४)

४.४.७ रसाभिव्यञ्जन

भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रह भिन्न-भिन्न प्रकृतिका कविताहरूको स“गालो हो। शास्त्रसम्बन्धी कविता, वर्णनात्मक कविता, पत्रात्मक कविता, स्तुति एवम् भक्तिसम्बन्धी कविता र दार्शनिक कविताहरूमा रसपरिपाकको अवसर निकै कम हुन्छ तापनि प्रसङ्गवश कुनै-कुनै कविताहरूमा रसास्वादन गर्न सकिन्छ। साहित्यिक ॱा“टका कविताहरूमा भने कविले शृङ्गार, करुण र अद्भुतरसको परिपाक गराएका छन्। यस कवितासङ्ग्रहमा प्रयोग भएका केही रसहरूको उदाहरण यस प्रकार छ–

शृङ्गाररस

कठिनं घनमस्ति वर्तुलमपि तन्वङ्गि कुचद्वयं तव।

न ददाति मुखस्य कालिमोत्कटदोषाद्वहिरेत्य दर्शनम्॥

(ॅशृङ्गारकल्पना’, श्लोक ४)

विप्रलम्भशृङ्गार

परितोद्रश्रुपरीतलोचनां
गलरोधोद्गतगद्गदस्वनाम्।
शिशुहस्तयितांशुकांशकां
किमुपेक्ष्य प्रवसेत् प्रियः प्रियाम्॥

(ॅप्रवास', श्लोक १)

भयानकरस

रे/ मच्चित्त/ विषात्मका हि विषया यत्सेविनोद्रस्मिन्भवे-
द्रत्युद्विग्नाः कति तूत्पतन्ति निपतन्त्यन्ये भ्रमन्तीतरे।
तŒयागे सति सच्चिदात्मसुखिनो दृश्यन्त एके बुधा-
स्त्यक्त्वा ता‟स्त्वमपि स्वयं सुखितया सद्ब्र≈मनिष्ठं भव॥

(ॅचित्तचेतना', श्लोक ८)

शान्तरस

रे/ मच्चित्त/ गृहाण मद्वच इदं शाम्यामि शान्ते त्वयि
≈युद्विग्नेद्रत्वहमुद्विजे प्रमुदिते मोदे शयाने शये।
चाञ्चल्यप्रकृतेस्तवानुसरणात् खिन्नोद्रस्मि किन्त्वावयोः
सौहार्दातिशयान्ममोपकृतये शान्तिं भजेथाः सदा॥

(ॅचित्तचेतना', श्लोक ९)

बीभत्सरस

केचित्कपालतललम्बिविकीर्णकेश-
स‟च्छन्नभालपटला अभिमानदृप्ताः।
कालाहिकञ्चुकसमांशुकबद्धजङ्घाः
पीत्वा सुरां पथि लुठन्ति वमन्ति हन्त/॥

(ॅजीविकाविषय', श्लोक ६)

रौ1रस

पत्नीं यज्ञमिषाद् गुरोरपि गृहे सत्सुन्दरीं वीÔतां
सङ्गृ≈य प्रसभं दिनानि कतिचिन्नैवाददद् वाक्पतेः।
तद्धेतोः कलहं सुरासुरकृतं सम्भाव्य धिक् त्वामिति
धात्रा भर्त्सित इत्यदृश्यत सुरैर्नीलाभया चन1माः॥

(ॅसमस्यापूर्ति', श्लोक ३)

अद्भुतरस

प्राहुर्ब्र≈माण्डमेकं महदति विततं द्वयर्बुदक्रोधमान-

दण्डान्तर्गर्भगोलं स्थिरचरनिकरालम्बनं ज्ञानगम्यम्।
ब्रह्माण्डानन्तकोटचस्तनुरुहविवरान्तर्बहिर्यान्ति यस्य
मानातीतस्वरूपोद्रप्युणुरिव भगवन्/ भक्तहृद्येत्य मासि॥

(ॅभक्तिविषय’, श्लोक १३)

हास्यरस

कश्चिद्वेदान्तविद्यां स्वतनयमनिशं ग्राहयामास बाल्यात्
पुत्रो विद्याप्रभावाद्विषमिव कलयन् स्वां विसस्मार पत्नीम्।
सा तुद्दिष्याजमेकं मदनपरवशं ग्राहयास्यापि विद्या-
मित्येवोचे स्वभर्तुर्जनकमथ स तं काव्यशास्त्रेष्वयौÔीत्॥

(ॅस्ँुटश्लोकाः’, श्लोक १)

भक्तिरस

गङ्गोर्मिशुद्धतटमृत्कृतमूद्ध्र्वपुण्ड्रं
कृत्वा ललाटपटले कटिबद्धपट्टाः।
धृत्वाद्रपरे तु तुलसीरचिताÔमालां
श्रीकृष्णमन्त्रमपि भागवता जपन्ति॥

(ॅजीविकाविषय’, श्लोक ४)

यस प्रकार भीमकान्त पन्थीको यस कवितासङ्ग्रहमा लगभग सबै रसको परिपाक भएको देखिन्छ। उपर्युक्त विशेषताहरूका साथै पन्थीका रचनालाई हेर्दा उनका विशेष गरी संस्कृत कवितामा कूटकवित्व पनि रहेको देख्न सकिन्छ। जस्तै–

करचरणशिरोदृङ्नासिकाकर्णहीनो
मनुजखखपशुभ्यो यो बिभीर्भीषय“स्तान्।
त्वरितगतिरलक्ष्यच्छि1कृ1क्तपाती
खरमुखविशिखः कोद्रकारणारिः कुलीनः॥

(ॅस्ँुटश्लोकाः’, श्लोक १)

(अर्थ– जो हात, गोडा, शिर, आ“खा, नाक, कानरहित छ≤ मान्छे पशुपÔीस“ग डराउ“दैन, किन्तु तिनीहरूलाई डराइदिन्छ, अति छिटो थाहै नहुने गरी हि“ड्छ, बाणतुल्य तीखो मुख हुनाले तुरुन्त टोकेर रक्तपात गराउ“छ। त्यस्तो अकारण शत्रु को हो, के हो? कुलीन अर्थात् जुको।)

त्यस्तै अर्को एक कूटकविता पनि उदाहरणका रूपमा यहा“ प्रस्तुत गरिएको छ जुन यस प्रकार छ–

पूर्णान्तरा पीतभुजा रसोन्मुखी
स्वाङ्के यदाद्रद्रयाति सुवर्णभूषिता।
सुवंशजाद्रपीतभुजा द्विजिल्विका
रिक्तान्तरा कृष्णमुखा पलायते॥

(ॅस्ुटश्लोकाः', श्लोक १)

(अर्थ– जति बेला पेट भरिएकी, पहे"लो हात भएकी, रसिलो मुख भएकी, राम्रो वर्णले विभूषित भएकी हात लाग्दछे त्यति बेला राम्रो वंशमा जन्मेकी भए पनि पहे"लो हात नभएकी, पेट खाली भएकी, दुईजिब्रे, कालो मुख भएकी आँ" भाग्छे। त्यस्तो के हो? कलम।)

त्यस्तै उनले लेखेका पत्रात्मक संस्कृत कवितामा संस्कृत भाषाका धातुहरूमा लाग्ने प्रकृति-प्रत्यय र तिनको संयोगबाट व्युत्पन्न हुने शब्दसंरचना एवम् तिनको अर्थ बुझाउने कला छुट्टै किसिमको भएको पनि देख्न सकिन्छ। जस्तो विविधपद्यावलिःमा प्रकाशित पत्रात्मक कविताको एउटा श्लोक यस प्रकार छ–

पठधातुकणिज्ल्युडन्तता क्व च वा त1हिताल्युडन्तता।
तव जागृत एव ते न मेद्रपरिपूर्णा हृदि सा सनन्तता॥

(ॅपुण्यप्रसादम्', श्लोक ६)

(अर्थ– हे सखे/ ॅपठ्' धातुदेखि ॅणिच्' प्रत्यय भएर त्यसमा ॅल्युट्' प्रत्यय लागेर बनेको रूप र ॅपठ्' धातुदेखि ॅणिच्' प्रत्यय नगरीकन ॅल्युट्' प्रत्यय लागेर बनेको अर्को रूप यी दुवैको अर्थ त्यहा" तपाईंमा जागृत छन्, किन्तु ममा भने छैनन्। त्यही ॅपठ्' धातुदेखि ॅसन्' प्रत्यय लागेर बनेको जुन रूप हो त्यसको अर्थ पनि ममा परिपूर्ण छैन।)

माथि चर्चित संस्कृतका तीन कविताहरूले नै कवि पन्थीमा कूटकवित्वको Ômता विशेष रूपमा विद्यमान भएको प्रमाणित गर्दछन्।

४.५ भीमकान्त पन्थीका ॅविविधपद्यावलिः' कवितासङ्ग्रहमा परेका नेपाली कविताहरूको अध्ययन

४.५.१ सङ्कलित कविताकृतिको विवरण

भीमकान्त पन्थीका जीवनका विभिन्न Ôणहरूमा रचना गरिएका नेपाली कविताहरू पनि विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रहभित्र ॅनेपालिभाषात्मिका पद्यावलिः' शीर्षकअन्तर्गत समावेश गरिएका छन्। विभिन्न शीर्षकमा रहेका उनका नेपाली कविताहरूको विवरण यस प्रकार छ–

१. शिÔमहŒव
२. हाम्रो देश

३. शान्तिÔत्र

४. युवाविचार

५. मेरो खेत

६. मेरो ँसन

७. Ôत्रपालपूजा

८. पुत्रीको विलाप

९. अमरभूमिका प्रति

१०. नाबालक योगीका प्रति

११. मानवत्व

१२. वेदान्ततŒव

१३. विचित्र गुँा

१४. समागम

१५. ुँटकर कविता

यसरी कवि भीमकान्त पन्थीका ॅुँटकर कविता' शीर्षकमा छापिएका कविताका अतिरिक्त चौधवटा बेग्लाबेग्लै शीर्षकका नेपाली कवितारचना यस सङ्ग्रहमा परेका छन्।

४.५.२ सङ्कलित कविताका विषयवस्तु

विविधपद्यावलिःमा सङ्कलित कविताकृतिहरूमध्ये ॅशिÔामहŒव' कवितामा स्वस्थ समाजको संरचना, लौकिक उन्नति, पारमार्थिक उन्नतिका लागि शिÔा एकमात्र विशिष्ट साधन हो भनिएको छ। पारमार्थिक उन्नतिका लागि शिÔाको परम आवश्यकता देखाउ“दै कवि भन्दछन्–

भ्कूटा छ सृष्टि सब केवल ब्र≈म एक
सच्चा छ, एहि बुभ्कने जनको विवेक।
जो हुन्छ त्यो हित बुभ्कौ“ परलोकलाई
शिÔासिबाय कसरी हुन जान्छ हाई?॥

(ॅशिÔामहŒव', श्लोक ८)

यस प्रकार ॅशिÔामहŒव' कवितामा ँत कविले शिÔाको महŒवबारे आ□नो धारणा व्यक्त गरेका छन्। जो अशिÔित छन् उनीहरूले हलो र कोदालोबाहेक अरू काम गर्न नसक्ने तर जो शिÔित छन् उनीहरूले जे काम पनि सीपसाथ गर्न सक्ने कुराको व्याख्या पनि कविले यसै कवितामा ँत गरेका छन्। त्यसैले हामी सबै शिÔा लिने कुरामा पछाडि हट्नु हु“दैन। धनी-गरिब सबै शिÔित भएमा मात्र देशको उन्नति हुन्छ। त्यसैले

सबैले आ-आ☐नो Ôत्रबाट शिÔा लिई शिÔित बन्नुपर्दछ भन्ने कविको सन्देश उक्त कवितामा ँत व्यक्त भएको छ।

ॅहाम्रो देश' शीर्षकको कवितामा कविले नेपालको भौगोलिक स्वरूप, प्राकृतिक सौन्दर्य, पौराणिक एवम् सांस्कृतिक महŒव, राजनीतिक एकीकरण र सामाजिक स्वरूपलाई सङ्Ôपमा बयान गरेका छन्। ॅहाम्रो देश' कवितामा कविले राजनीतिक एकीकरणको प्रसङ्गलाई यसरी व्यक्त गरेका छन्–

पैले धेरै राज्य गर्थे रजौटा
थुम्मा बस्ने वीर निस्केर यौटा।
सारा थुम्का भूपलाई हटाए
नेपाल भन्ने देश यौटै गराए॥

(ॅहाम्रो देश', श्लोक ९)

यसै गरी पन्थीले उक्त कवितामा ँत हाम्रो देशको सामाजिक स्वरूपलाई यसरी व्यक्त गरेका छन्–

जस्मा ब्रा≈मण आ☐नु आचार गर्छन्
Ôत्री राजा सूर्यवंशी भनिन्छन्।
खेती, व्यापार वैश्यले नै गरिन्छ
सेवावृत्ती शू1कै हो भनिन्छ॥

(ॅहाम्रो देश', श्लोक १०)

उपर्युक्त कवितांशमा कवि पन्थीले हाम्रो देशमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिका मानिसले गर्ने विभिन्न कामहरूको व्याख्या गरेका छन्।

ॅशान्तिÔत्र' कवितामा कविले नेपाललाई शान्तिभूमिका रूपमा उभ्याएका छन्। यही शान्तिभूमिमा विभिन्न ऋषिहरू आई तपस्या गरेका र शान्ति प्राप्त गरेका जस्ता कुराहरूको वर्णन गरिएको छ। कविका विचारमा नेपाल शान्तिभूमि र शान्तिको सन्देश विश्वमा छर्ने गौतम बुद्ध, आत्मज्ञानी राजा जनकको जन्मभूमि पनि यही शान्तिÔत्र नेपाल नै हो। यस्तो शान्तिÔत्रमा जन्मिएकाले हामीले पनि शान्ति लिनुपर्दछ र आ☐नो कर्मÔत्रलाई सबैले उद्धार गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई कविले प्रस्तुत कवितांशमा यसरी व्यक्त गरेका छन्–

राखेरै हामीले शान्ति बल बाजि गरी सब।
नेपाल कर्मभूमिको उद्धार गरिल्यौ“ अब॥

(ॅशान्तिÔत्र', श्लोक ८)

ॅयुवा विचार' कवितामा एउटा युवकले गर्नुपर्ने उद्योगी चिन्तनको रूपरेखा खिचिएको छ। यस कवितामा कुनै पनि युवकले आ नो प्रारम्भिक जीवनलाई मुटुमा राखेर भविष्यको सपना देख्नुपर्दछ भन्ने कविको आशय रहेको छ। उक्त आशयलाई कविले निम्न कवितांशमा ँत यसरी व्यक्त गरेका छन्–

कलेजमा गई ॆरी बि. ए. पास् गरु“ला पनि।
आयोग लोकसेवाको पास गर्ने दगा छ नि॥

(ॅयुवा विचार', श्लोक ८)

ॅमेरो खेत' कविता कवि भीमकान्त पन्थीको आ नै जन्मस्थल बडाचौरको खेत भएको स्पष्ट हुन्छ। यस कवितामा ँत कविले उक्त खेतमा कुन समयमा कुन बाली लगाउने, कति जना काम गर्ने मान्छे चाहिने, कति हल गोरु लाग्ने सबै कुराको वर्णन गरेका छन्। यस कवितामा कविले वर्णन गरेको खेत निकै अप्ठचारो र धेरै मिहिनेत गर्नुपर्ने, मिहिनेत गरेअनुसार उक्त खेतले तत्काल ॅल दिए पनि टारीखेत हुनाले पछि ॆरि रूखो नै बन्ने र धेरै चाकडी खोज्ने कुराको वर्णन गरेका छन्। कविले वर्णन गरेको उक्त खेत रूखो र त्यहा“ धेरै मिहिनेत गर्नुपर्ने कविको धारणा छ। जन्म दिने आमा निर्गुणी छिन् भनेर अर्की ॆर्न नमिलेजस्तै उक्त खेत बैगुनी भए पनि त्यसैअनुसार मिहिनेत गर्न कविले यस कवितांशमा ँत यसरी व्यक्त गरेका छन्–

आ नी आमा निर्गुणी छन् भनी को आर्कि ॆर्दछ।
प्रारब्ध कर्म यो भन्दै उनैको मुख हेर्दछ॥

(ॅमेरो खेत', श्लोक १४)

ॅमेरो ॆसन' कवितामा कवि पन्थीले आ नै पहिरनलाई लिएर आत्मवृत्त प्रस्तुत गरेका छन्। वर्णाश्रम संस्कृति र राष्ट्रिय सभ्यताअनुसारको पहिरन गौरवाधायक हुन्छ भन्ने आशय नै यस कविताको प्राणतŒव हो। कवि पन्थीले आ ू जन्मेदेखि आ नी मुमाको स्वर्ग हुन्जेल आ ूले बदलेका पहिरनको वर्णन गर्नुका साथै आ नै सन्तानले चाहि“ के गर्ने हुन् भनी यस कवितांशमा यसरी व्यक्त गरेका छन्–

आखीरी गहिरो विचार गरदा संस्कार गर्ने दिन
बूबाले दियको जती मन पऱ्यो छाडे“ अरू जे छन।
सा“च्चै पितृ, पितामहप्रभृतिको यस्तै थियो ॆसन
तेसैको अनुसार् चले“ म अब लौ सन्तान के गर्छन॥

(ॅमेरो ॆसन', श्लोक ४)

ॅÔत्रपालपूजा' शीर्षकको कवितामा कविले धुरकोटमा अवस्थित वाग्ला-बडाचौरको बाया“त ँ कुवामा Ôत्रपालको नियमपूर्वक पूजा गर्नुपर्ने विधिको वर्णन गरेका छन्। पञ्चमी

वा सप्तमी तिथि र शुक्रबार पारी पीठाको वा कमेराको नागनागी बनाएर सेता ध्वजा र दूधको धार दिने कुराको समेत वर्णन गरेका छन्। सो Ôत्रपालको पूजा गर्ने विधि दर्लिङका कामीको भनाइअनुसार रहेको कुरासमेत कविले यस कवितांशमा ँत यस प्रकार व्यक्त गरेका छन्–

मूलको शिरमा पूजा गर्नु हुन्न परै गर।
दर्लिङ्का कामिको उक्ति यै हो ॅजान्ने त को छ र'॥

(ॅÔत्रपालपूजा', श्लोक ८)

ॅपुत्रीको विलाप' कविता कवि पन्थीको वास्तविक घटनामा आधारित निजात्मक करुणरसप्रधान कविता हो। असमयमा नै विधवा बन्न पुगेकी कविकी पुत्री एवम् उनका नाबालक छोराहरूको वर्तमान र भविष्यको चिन्तामा आधारित यो कविता त्यस्तै दुःखद घटनामा परेका सबै पिताहरूको साझा कविता पनि हो। भाषिक दृष्टिले पुरानै ढा“चाको भए पनि यो कविता कविको अकृत्रिम विषयचित्रणले गर्दा ज्यादै मर्मस्पर्शी हुन पुगेको छ।[४] यस कवितामा कविले कमल, विमल र निर्मल नामक पितृहीन पुत्रहरूको वर्तमानलाई लिएर चिन्ता व्यक्त गरे पनि क्रमशः उनीहरू पढेर विद्वान् बन्लान् भन्ने कुरालाई लिएर सन्तोष गर्नुपर्ने कुरा निम्न कवितांशमा ँत यसरी व्यक्त गरेका छन्–

समय िँरि इ बालक् मस्त होलान् बढेर
क्रमसित चलि बन्लान् तीव्र विद्वान् पढेर।
अलि सुख पनि होला किन्तु सन्तोष होला
यसरि मन बुझाए दुःख पाउन्न चोला॥

(ॅपुत्रीको विलाप', श्लोक ७)

कवि पन्थीले यसै कविताको अर्को कवितांशमा धन-जन, पति-छोरा र सम्पत्ति सबै मृत्युपछि छाड्नुपर्ने भएकाले यी सबै वस्तुहरू कच्चा हुन्, त्यसैले हरिको नाम सम्झन र अन्त्यमा त्यही नै सच्चा हो भन्ने कुराको वर्णन यसरी गरेका छन्–

धन-जन-पति-छोरा-सम्पती हो र कस्को
जनम-मरणमा ती साथ जान्छन् र त्यस्को।
किन गरनु अहङ्कार् यी सबै वस्तु कच्चा
समझ बरु हरीको नाम त्यै हो छ सच्चा॥

(ॅपुत्रीको विलाप', श्लोक ८)

ॅअमरभूमिका प्रति' शीर्षकको कवितामा कविले सामान्य बोलीचालीमा मरभुङ भनिने गुल्मीको एउटा गाउ“का बारेमा चर्चा गरेका छन्। यो पुराना थुमाली राजा अमरनाथ

---

४. **वेणीमाधव ढकाल, पूर्ववत्, पृ. २५।**

सिंहको राज्य भएका कारणले अमरभूमि नाम भएको किन्तु पछि-पछि जनबोलीमा अपभ्रंश हुन जा“दा ँअ’ वर्णको लोप भएर ँमरभूमि’ बाट मरभुङसम्म हुन गएकाले कविले सो अपशब्दप्रति असहमति राख्दै अमरभूमि नै भन्नुपर्छ भनेका छन्। त्यस गाउ“को सुन्दर स्वरूपको चर्चा नै यस कविताको मुख्य विषय हो। यस कवितामा कविले उक्त गाउ“का प्राकृतिक दृश्यहरूको वर्णन गर्दै सो गाउ“लाई मरभुङ नभन्न र सबैलाई अमरभूमि भन्न यस कवितांशमा ँत यसरी व्यक्त गरेका छन्–

ँअमरभूमि’ भनौ“ शुभ नाम यो
नभन है मरुभुङ् अपशब्द भो।
अमर हो प्रकृती मरु विकृति
विकृतिमा गरनू किन जिकृति॥

(ँअमरभूमिका प्रति’, श्लोक १)

ँनाबालक योगीका प्रति’ कविताको विषयवस्तु भनेकै एक नाबालक योगी हुन्। स्थानीय मरभुङ गाउ“मा जन्मी हुर्किएका र पछि टुहुरो भई स्वतन्त्र रूपमा घर छोडेर हि“डेका कुनै साधु-सज्जनको सङ्गतबाट वैराग्यको बाटो लिएका एक नाबालक जोगी थिए। ती जोगी स्थानीय मरभुङ गाउ“को बे“सी छल्दी खोला र हुल खोलाको दोभानमा रहेको सिमलटारी भन्ने ठाउ“को अति नजिक धाब भन्ने खेतको बीचमा रहेको सानो टापुजस्तै थुम्कामा एक कुटी बनाएर बस्ने गर्दथे। त्यहा“ एउटा शिवमन्दिर बनाई पूजा गर्ने र भिÔावृत्ति गरेर आ□नो जीविका चलाउने उनको दिनचर्या थियो। यसै ठाउ“मा बाटो हि“ड्ने बटुवाहरूलाई विश्राम गर्ने र वास बस्न पनि मिल्ने पाटी-पौवा (एक प्रकारको धर्मशाला) बनाउने र ढुङ्गाले छाउने पनि विचार मनमा उदाएको हु“दा निजले यस विषयमा सरसल्लाह लिन र चन्दा उठाउनसमेत कविकै घरमा आएका रहेछन्। त्यसैले उक्त विषयवस्तुमा केन्दि्रत रही यो कविता लेखेर कवि पन्थीले नाबालक योगीलाई यथाशक्ति चन्दासहित दिएका थिए। सोही विषयवस्तुलाई यस कविताले प्रस्तुत गरेको छ–

जोगीका कुटिमा पुगेर बसु“ला भन्दै बटूवाहरू
आऊ“छन् कुटि सा“झमा दिउ“समा विश्रान्ति गर्छन् अरू।
पौवा, पाटि बनाउने कुटि पनी पाषाणले छाउने
इच्छा भो कर जोडि लाउ“छु करै चन्दा र भिÔा दिने॥

(ँनाबालक योगीका प्रति’, श्लोक ४)

ँमानवत्व’ शीर्षकको कवितामा कविले मानवजीवन धर्म, अर्थ, काम र मोÔको एकमात्र स्वस्थ साधन भएकाले यसको सदुपयोग गर्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। उनका विचारमा संसारका चर र अचर प्राणीहरूमध्ये चर प्राणी श्रेष्ठ हुन्छन्। चर

प्राणीहरूमा मानव सर्वश्रेष्ठ प्राणी हो। मानवले नै धर्मकर्मद्वारा स्वर्ग र मोÔ प्राप्त गर्न सक्छ। संसारका अनेक प्राणीहरूमा मानव नै आ□नो कर्तव्य बुझ्न सक्ने ज्ञानवान् प्राणी हो। मानवले नै राम्रा कामहरूद्वारा आ□नो जीवनलाई स°ल र सार्थक बनाउन सक्छ। मानव निरन्तर आ□नो धर्मकर्म नछाडेर मानवीय सत्कर्ममा लागिरहनुपर्छ। के गर्नाले मेरो जन्म स°ल हुन्छ भन्ने विचार गरिरहनुपर्छ। जीवनमा आइपरेका अनेक सुख-दुःखहरूलाई भोग्दै मानवजीवनको धार्मिक कर्तव्य सदाचारमा लागिरहनुपर्दछ। आ□नो परिवार, पत्नी, छोराछोरी र धन-सम्पत्तिमा अत्यन्त मुग्ध भएर मानवजीवनलाई नष्ट पार्नु हु“दैन। धन-सम्पत्ति र परिवार पनि अन्त्यमा आ□नो पछि लाग्दैनन्, बन्धुवर्ग पनि मरणोपरान्त मसानघाटसम्म पुगेर °र्कन्छन्। परन्तु आ°ले जीवनभर गरेका धर्मकर्महरू आ□ना साथमा जान्छन्। त्यस कारण सम्पत्ति कमाउन र पत्नी, छोराछोरी इत्यादिको पालन गर्नका लागि नराम्रा काम र पापमय कर्म गर्नु हु“दैन। त्यस्ता नराम्रा कर्म गर्नाले पापी बनेर नरकमा परिन्छ। धन कमाउ“दा र जहान-परिवार पाल्दा गरिने पापकर्मबाट बच्नुपर्छ र धर्मकार्य गर्नुपर्छ। धर्मकार्य गर्दै सदाचारमा रहने व्यक्ति संसारको कारागारबाट मुक्त हुन्छ र उसले नै देउताहरूको मार्ग भेट्टाउ“छ।

यस प्रकार प्रस्तुत कवितामा कविले संसारका समस्त प्राणीहरूमा मानिस नै श्रेष्ठ हुन्छ र मानिसले नै दुष्कर्म त्याग गरेर सदाचार र सुकर्मको मार्गबाट धार्मिक कार्य गरेर स्वर्ग तथा मोÔ प्राप्त गर्न सक्दछ भन्ने पूर्वीय वाङ्मयको सिद्धान्तलाई अभिव्यक्त गरेका छन्। यसरी हरिको पद अथवा मोÔमार्ग लिन सक्नु नै मानवता हो, नराम्रा पापात्मक काम गर्नु दानवता हो भन्ने कविको आशय छ। मनुष्यले जस्तोसुकै भए पनि आ□नो धर्म स्वीकार गर्नुपर्दछ, परधर्मलाई त्याग गर्नुपर्दछ भन्ने कविको आशयलाई निम्न कवितांशले प्रस्तुत गर्दछ–

क्यै सिद्धी वा हरीको पद लिन सकनू एहि हो मानवत्व
अर्काको भेद चुक्ली गरि धन लुटनू त्यो त हो दानवत्व।
आ□नू धर्मै असल् हो यदि विगुणि भए तापनि अन्य धर्म
ठीक्कै हो, आ□नु धर्मै बिच मरनु असल् डर् दिलौ“दो विधर्म॥

(ँमानवत्व', श्लोक ८)

ँवेदान्ततŒव' शीर्षकको शान्तरसप्रधान कवितामा कविले वेदान्तशास्त्रको सारलाई बुझ्नका लागि र मनलाई त्यतैतिर उन्मुख खराउनका लागि सबैलाई अपिल गरेका छन्। यसमा कविले वेदान्तदर्शनको परिचय सङ्Ôपमा दिएका छन्। वेदान्तदर्शनअनुसार सबै प्राणीहरूका आत्मा परमात्माका अंश हुन्। परमात्मालाई परब्र≈म भनिन्छ। ज्ञान प्राप्त गरेपछि जीवात्मा परब्र≈ममा मिल्दछ। यस प्रकार परमात्माकै अंश जीवात्मा भएकाले

वेदान्तको सारभूत एउटा वाक्य छ– ॅतŒवमसि’। तत् ≠ परमात्मा, त्वम् ≠ जीवात्मा, असि ≠ होस् अर्थात् जीवात्मा परमात्मा नै हो। वेदान्तको सार पनि यही नै हो। यो विचारसन्दर्भलाई कविले निम्न कवितांशमा“त यसरी व्यक्त गरेका छन्–

यो रीतिले विषयदेखि निवृत्त चित्त
बन्नेछ ब्र≈म लिनि छैन कुनै निमित्त।
निर्वाण मोÔ भन त्यो कि त मुक्तिलाभ
तादात्म्य ॅतŒवमसि’ को भन आत्मभाव॥

(ॅवेदान्तदर्शन’, श्लोक ९)

ॅविचित्र गु“ा’ कवितामा कविले गुल्मीको धुरकोट वस्तु भन्ने ठाउ“मा पत्ता लागेको प्रकृतिसुन्दर गु“ाको वर्णन गरेका छन्। यस कवितामा कविले सो गु“ा हेर्नका लागि विभिन्न स्थानहरूबाट धेरै मान्छेहरू आउने र पूजाआजा पनि गर्ने गरेको कुराको समेत वर्णन गरेका छन्। त्यहा“ धर्मप्रति आस्था राख्ने जनहरूले मिलेर एउटा यज्ञशाला पनि बनाएका छन् भन्दै कविले त्यहा“ आ“सक्दो धन दिएमा दाताको नाम कपीमा समेत लेखिने कुराको वर्णन निम्न कवितांशमा“त कविले यसरी गरेका छन्–

धन् भन्नू चोरको वा रकमि कि त लुचा ढा“टको ग्रास बन्छ
जान्नेले धर्ममा नै धन दिनु बहुतै होसियारी कहिन्छ।
केही श्रद्धा लियेरै गइकन दरशन् गर्नु राम्रो हुनेछ
दाताको नाउ“ गाऊ“ मठपतिहरूको कापिमा लेखिनेछ॥

(ॅविचित्र गु“ा’, श्लोक ५)

प्रस्तुत सङ्ग्रहमा ॅसमागम’ शीर्षकको कविता पनि परेको छ। करुण र शृङ्गार दुवै रसलाई अभिव्यञ्जित गर्ने कवि पन्थीको प्रस्तुत कविता नेपाली कविता“ा“टको सर्वोत्तम सृजना हो। यसको प्रकृतिअनुसार यो कविता कविको युवाकालिक रचना हुनुपर्दछ। यस कवितामा प्रवासी पतिको यादमा अस≈य चिन्ताले आ“सुको बलेनी बगाइरहेकी एउटा विरक्त सुन्दरीको अनुपम सौन्दर्य र विरह-वेदनालाई स्वाभाविक शैलीमा चित्रण गरेर कविले आ□नो काव्यकलाकौशललाई यसरी व्यक्त गरेका छन्–

क्वै छैनन् घरमा न कान्त स“गमा एक्लै बसेकी थिइन्
का“प्यो थर्र मुटू गरी सुकुसुकू रोई रहेकी थिइन्।
आ“सुका भलले कुचस्थलमहा“ धारा लगाई दिइन्
चोली बर्कि र सारिको पनि दशा तेस्ले भिजाई दिइन्॥

(ॅसमागम’, श्लोक ७)

यस्तो असह्य वेदनाले पिल्सिएकी सुन्दरीका सामु अचानक पतिको आगमन हु“दा जस्तो परिस्थिति सृजना हुन्छ त्यसको अनुकल्पना गर्दै कवि भन्दछन्–

एस्तै रीति अनेक बार बिलना गर्थिन् रु“दै बर्बर
तेसै कालमहा“ जुमुक्क घरमा आईपुगे सुन्दर।
पैले शोक लिएर वैरिन गयो जो आ“सुको भेल हो
ऐले मालिकको समागम हु“दा हर्षाश्रुमा मेल भो॥

(‘समागम’, श्लोक १३)

यस प्रकार सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरेर प्रवासित पतिको सम्झनामा विह्वल सुन्दरीको वेदनालाई पोख्दै अन्त्यमा संयोगान्त भाव सृजना गर्न सफल कवि पन्थीको यो कविता उत्कृष्ट शैलीको एउटा नमुना हो।

प्रस्तुत सङ्ग्रहमा ‘फुटकर श्लोक’ शीर्षकअन्तर्गत कवि पन्थीका विभिन्न प्रकृतिका पद्यहरू रहेका छन्। कुनै मौलिक, कुनै अनूदित, कुनै स्वकेन्द्रित र कुनै विषयवर्णनमा आधारित यी नेपाली कविताहरू कवि भीमकान्त पन्थीको व्यक्तित्वका विविध आयामहरूका परिचायक रचना हुन्। यिनमा राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समाजसुधार, नैतिक कर्तव्य, धार्मिक कर्तव्य र पारमार्थिक कर्तव्यको उद्बोधनका साथै कविका निजी सुख-दुःखात्मक अनुभूतिहरू पनि तरङ्गित भएका छन्। यी कवितामा विषय र भावराशि निर्मल एवम् उत्प्रेरक रहेका छन्।

‘फुटकर श्लोक’ शीर्षकअन्तर्गत कवि पन्थीले १९९६ सालमा रानीपोखरी संस्कृत छात्रावासमा अध्ययनका क्रममा आफ्नी जेठी श्रीमतीको सम्झनामा लेखेको एउटा कविता यस प्रकार छ–

बिचरी कुररी चरी सरी म नहू“दा घरमा ति सुन्दरी
मनमा अतिघोर पिर् परी मइलाई समझी घरी-घरी।
रु“दि हुन् बिलना गरी-गरी ति नयन् सुन्दर आ“सुले भरी
घुमछू मनमा नली हरी म निठूरी परदेश मन्परी॥

यसै गरी कविका ज्येष्ठ सुपुत्र लक्ष्मीकान्त पन्थी नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित २०३१ सालको कविता उत्सवमा द्वितीय हु“दा कविले एउटा श्लोक रचना गरेका थिए जुन यस प्रकार छ–

नृपतिले कविताप्रति खूसि भै बकसपत्र गलाबिच सुम्प“दै।
नगद पा“च सये करमा गने भरतलाई ‘त“लाई भयो’ भने॥

त्यस्तै कवि पन्थीको फुटकर श्लोकअन्तर्गत श्रीमद्भागवत, स्कन्ध १२, अध्याय ४, श्लोक ३२ को अनूदित कविता यस प्रकार छ–

जस्तै बादल सूर्यबाट हुन गै सूर्यांश आ“खाकन
ढाकीदिन्छ र अन्ध हुन्छ जगतै आ॰न्त नै दुर्जन।
त्यस्तै यो अहमात्मता पनि बडो ब्र९मांशका क्यै गुण
ल्याई ढाक्छ र आत्म जान्न नसकी छट्पट् भए सब् जन॥

यस प्रकार कवि पन्थीका ॅटकर कविताहरूमा सामाजिकता, ऐतिहासिकता, प्रकृतिचित्रण, राष्ट्रियता र दार्शनिक चिन्तन पाइन्छ। उनका ॅशिÔमहŒव’, ॅहाम्रो देश’, ॅअमरभूमिका प्रति’, ॅपुत्रीको विलाप’, ॅनाबालक योगीका प्रति’, ॅमानवत्व’, ॅवेदान्ततŒव’, ॅसमागम’ र ॅविचित्र गु॰ा’ जस्ता कविता सामाजिकताका राम्रा उदाहरण हुन्। ॅनाबालक योगीका प्रति’ र ॅअमरभूमिका प्रति’ कविता ऐतिहासिक कविताका उदाहरण हुन्। त्यस्तै पन्थीका ॅमानवत्व’ र ॅवेदान्तदर्शन’ कविता दार्शनिक कविताका राम्रा उदाहरण हुन्। ॅसमागम’ र ॅअमरभूमिका प्रति’ कविता प्रकृतिचित्रण गरिएका कविताका उदाहरण हुन् भने ॅहाम्रो देश’, ॅशान्तिÔत्र’, ॅशिÔमहŒव’ जस्ता कविता राष्ट्रियताका उदाहरण हुन्।

४.५.३ संरचना

यस उपशीर्षकमा कवि पन्थीको विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रह भित्रका नेपाली कविताहरूको संरचनाका बारेमा मात्र विवेचना गरिएको छ र यसअन्तर्गत खास गरी प्रस्तुतीकरण र आकारप्रकारका बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

(क) प्रस्तुतीकरण

भीमकान्त पन्थीले नेपाली भाषाका कवितामा आ॰ना भाव वा विचारहरू प्रस्तुत गर्दा आ॰ना कवितामा कविकथन र कविनिबद्ध वक्तृकथनको माध्यम अ“गालेका छन्। कविकथनका रूपमा प्रस्तुत गरिएका कवितामा कविले म र हामीको प्रयोग गरेका छन्। ॅम’ का माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएका कविताको उदाहरणका रूपमा ॅमेरो खेत’, ॅमेरो ॅसन’ जस्ता शीर्षकका कवितालाई लिन सकिन्छ। ॅमेरो खेत’ कवितामा कविले आ॰नो जन्मभूमि बडाचौरको खेतको वर्णन गरेका छन् भने ॅमेरो ॅसन’ कवितामा कविले आ॰ले लगाएका पहिरनहरूको वर्णन गरेका छन्। त्यस्तै कविले ॅयुवा विचार’ कवितामा पनि कविकथनपद्धतिलाई नै अ“गालेका छन् जसको उदाहरण यस प्रकार छ–

मेरो छन्द नबूझ्केकी आमाले पालि“दो छ“दा।
तेसो हैन यसो गर्नु भन्न सक्थे“ र के म ता॥

(ॅयुवा विचार’, श्लोक ५)

कवि पन्थीले आ॰ना कविताहरूमा हामी अर्थात् प्रथम पुरुष बहुवचनको प्रयोग गरेर पनि आ॰ना भावहरू प्रस्तुत गरेका छन्। ॅमानवत्व’ शीर्षक कविताको एउटा पद्यमा कविले प्रथम पुरुष बहुवचनको प्रयोग गरेका छन् जुन यस प्रकार छ–

के हो कर्तव्य हाम्रो अब गरनु छ के-के गरेछौं“ अगाडि
के गर्नाले मिले हो जनम पनि यही के हुने हौं“ पछाडि।
यस्तो दिन्-दिन् बिचारी सब जन चलनू मार्ग कत्ति नछाडी
कुन् होला मार्ग छाडी अलमल नभई दूर जाने सवारी॥

(ॅमानवत्व', श्लोक ३)

यस प्रकार कविले कविकथनका रूपमा रचना गरेका अन्य उदाहरणहरू पनि पाइन्छन्।

यस्तै गरी कवि भीमकान्त पन्थीले कविनिबद्ध वक्तृकथनको प्रयोग गरेर पनि कविता रचना गरेको देखिन्छ। ॅविचित्र गुा', ॅअमरभूमिका प्रति', ॅÔत्रपालपूजा' जस्ता कविताहरूमा कविले कविनिबद्ध वक्तृकथनको प्रयोग गरेका छन्।

यसरी कवि पन्थीले कविकथन र कविनिबद्ध वक्तृकथनजस्ता प्रस्तुतीकरणका दुवै ढा“चा अ“गाली आ□ना नेपाली कविता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। तुलनात्मक रूपमा हेर्दा यस सङ्ग्रहमा कविकथन र कविनिबद्ध वक्तृकथनको माध्यमबाट व्यक्त भएका कविताहरूको सङ्ख्या बराबरजस्तै देखिन्छ।

(ख) आकारप्रकार

कवि भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलि: कवितासङ्ग्रहभित्रका नेपाली कविताहरूको आकारप्रकारतर्‍ दृष्टि लगाउ“दा यसमा घटीमा एक श्लोकदेखि बढीमा अठार श्लोकसम्मका कविताहरू सङ्गृहीत छन्। यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूमध्ये ॅुटकर श्लोक' शीर्षकअन्तर्गत रहेका सबै (बाह्रवटा) कविताहरू एक श्लोकमा मात्र रचित छन् भने ॅमेरो खेत' शीर्षकमा रचित कविता अठार श्लोकमा संरचित सबैभन्दा लामो कविता हो। यसै गरी यस कवितासङ्ग्रहमा परेका अन्य कविताहरूमध्ये ॅमेरो ॅसन' चार श्लोकमा संरचित छ। ॅनाबालक योगीका प्रति' र ॅविचित्र गुा' शीर्षकका कविता पा“च-पा“च श्लोकमा संरचित छन्। ॅशान्तिÔत्र', ॅÔत्रपालपूजा', ॅपुत्रीको विलाप', ॅअमरभूमिका प्रति' र ॅमानवत्व' शीर्षकका कविता आठ-आठ श्लोकमा संरचित छन्। ॅयुवा विचार' र ॅवेदान्ततŒव' शीर्षकको कविता नौ-नौ श्लोकमा संरचित छन्। ॅहाम्रो देश' कविता दस श्लोकमा संरचित छ। ॅशिÔमहŒव' कविता तेह्र श्लोकमा संरचित छ। ॅसमागम' कविता सोह्र श्लोकमा संरचित छ। श्लोकका हिसाबले कवि पन्थीले यस सङ्ग्रहमा आठ श्लोकका कविताहरू तुलनात्मक रूपमा बढी लेखेका छन्। यस प्रकार आकारप्रकारका दृष्टिले कवि पन्थीले नेपालीमा न्यूनतम एक श्लोकदेखि अधिकतम अठार श्लोकसम्म विस्तारित कविताहरू लेखेको देखिन्छ।

४.५.४ छन्द र लय

कवि भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलिः सङ्ग्रहभित्र परेका सम्पूर्ण नेपाली कविताहरू शास्त्रीय छन्दमै संरचित छन्। उनका नेपाली कविताहरूमा वसन्ततिलका, शालिनी, अनुष्टुप्, शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, 1तविलम्बित, स्रग्धरा, वियोगिनी र स्वागता छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ। उनका ँशिÔामहŒव' र ँवेदान्ततŒव' जस्ता कवितामा वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग भएको छ। ँशान्तिÔत्र', ँयुवा विचार' र ँÔत्रपालपूजा' जस्ता कविताहरूमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ। ँमेरो ँसन', ँनाबालक योगीका प्रति' र ँसमागम' जस्ता कविताहरूमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ। ँमानवत्व' र ँविचित्र गु ा' जस्ता कवितामा स्रग्धरा छन्दको प्रयोग भएको छ। ँहाम्रो देश' कवितामा शालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ भने ँपुत्रीको विलाप' जस्ता कवितामा मालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ। ँअमरभूमिका प्रति' कवितामा 1तविलम्बित छन्दको प्रयोग भएको छ। यीबाहेक ँमेरो खेत' जस्ता कवितामा कविले एकभन्दा बढी छन्दको प्रयोग गरेका छन्। यी कवितामा उनले अनुष्टुप् र वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग गरेका छन्।

त्यस्तै उनका ँ ुटकर श्लोक' शीर्षकअन्तर्गत रहेका विभिन्न एकश्लोकी कविताहरूमा पनि उनले माथि उल्लेख गरेका विभिन्न छन्दहरूको नै प्रयोग गरेका छन्। कवि पन्थीले आ ना कविताहरूमा प्रयोग गरेका विभिन्न छन्दका उदाहरणहरू यस प्रकार छन्–

वसन्ततिलका

जो छैन शिÔत उही जन मूर्ख बन्छ
सज्जन् समाज बिच त्यो कसरी रहन्छ।
आ न्त मात्र पनि छन् त्यसका पराई
संसार आ नु छ शिÔत को त भाइ॥

(ँशिÔामहŒव', श्लोक ६)

शालिनी

सेतो पर्वत् त्यो हिमाचल् विशाल
टापू धेरै तेसका छन् कराल।
खोलानाला बग्दछन् काखबाट
सुन्चा“दीका खानि छन् भित्रबाट॥

(ँहाम्रो देश', श्लोक ३)

अनुष्टुप्

सामान्य जन शान्तै छन् वातावरण शान्त छ।
आ नो सौभाग्य सम्झेर सबैको मन शान्त छ॥

(ँशान्तिÔत्र', श्लोक ४)

मालिनी

समय ि रि इ बालक् मस्त होलान् बढेर
क्रमसित चलि बन्लान् तीव्र विद्वान् पढेर।
अलि सुन पनि होला किन्तु सन्तोष होला
यसरि मन बुझाए दुःख पाउन्न चोला॥

(ॅपुत्रीको विलाप’, श्लोक ७)

1ुतविलम्बित

सब मिली अनुमान गरौ“ अब
प्रकृतत॰ विचार गरौ“ तब।
अमरभूमि भनौ“ यहि युक्त छ
मन पनि सबको अति बुझ्दछ॥

(ॅअमरभूमिका प्रति’, श्लोक ८)

स्रग्धरा

के हो कर्तव्य हाम्रो अब गरनु छ के-के गरेछौ“ अगाडि
के गर्नाले मिले हो जनम पनि यही के हुनेछौ“ पछाडि।
यस्तो दिन्-दिन् बिचारी सब जन चलनू मार्ग कत्ति नछाडी
कुन् होला मार्ग छाडी अलमल नभई दूर जाने सवारी॥

(ॅमानवत्व’, श्लोक ३)

शार्दूलविक्रीडित

नारी जात रहेछ कामहरूमा लागी रहेको सदा
देख्छु भार चलाउने हरघडी उत्साह गर्ने सदा।
सम्पत्ती घरको छ जो उनिविना लाग्दैन क्यै काममा
स्वामीको पनि मूल शक्ति त्यहि हो जस्तै हरीकी रमा॥

(ॅसमागम’, श्लोक ९)

यसै गरी कवि पन्थीले ुटकर श्लोकअन्तर्गत पनि वसन्ततिलका, वियोगिनी, स्वागता, 1ुतविलम्बित आदि छन्दहरूको प्रयोग गरेका छन्।

कवि पन्थीका सम्पूर्ण नेपाली कविताहरू वर्णमात्रिक छन्दमा छन्। उनको ॅुटकर श्लोक’ शीर्षकको एउटा श्लोक मात्र (ॅए आइयो कि मधेश’) मात्रिक छन्दमा छ। यसरी पन्थीका सबै नेपाली कविताहरू संस्कृत साहित्यमा प्रचलित संस्कृतका कविहरूद्वारा स्वीकृत पद्धतिमा आधारित छन्। पन्थीका नेपाली कविताहरूमा छन्द मिलाउनका लागि अकारान्त शब्दहरूका खुट्टा काट्ने, खुट्टा काट्नुपर्ने शब्दहरूलाई अकारान्त राख्ने, व्याकरणिक नियमअनुसार ह्रस्व हुनुपर्ने मात्रालाई दीर्घ बनाउने र दीर्घ हुनुपर्ने मात्रालाई

हृस्व बनाउनेजस्ता अनियमित प्रयोगहरू यत्रतत्र पाइन्छन्। यसरी छन्दका दृष्टिले उनका कवितामा हृस्व-दीर्घसम्बन्धी तथा अजन्त र हलन्तसम्बन्धी नियमको पूर्ण पालन भएको छैन। नेपाली कविहरूले छन्द मिलाउनका लागि हृस्व-दीर्घसम्बन्धी नियमका विपरीत प्रयोग गर्ने र हलन्त र अजन्त शब्दलाई विपरीत तुल्याउने परम्परा चलाउ“दै आएका पनि छन्। आदिकवि भानुभक्त र माध्यमिककालीन कविहरूले छन्द मिलाउनका लागि वर्णविन्यासको आ-आ□नै नियम बनाएका छन्। आधुनिक कविहरू लेखनाथ पौडचाल र बालकृष्ण समका छन्दोबद्ध रचनाहरूमा वर्णविन्याससम्बन्धी नियमको पालन भएको छ, तर आधुनिक कविहरूमा पनि केही कविहरूले छन्दोभग्नताबाट बच्नका लागि वा छन्द मिलाउनका लागि वर्णविन्यासको आ-आ□नै नियम बनाएको देखिन्छ।

कवि भीमकान्त पन्थीका नेपाली कविताहरूमा पनि वर्णविन्यासको भानुभक्तीय परम्परा पाइन्छ। अर्थात् छन्द मिलाउनका लागि हृस्व-दीर्घसम्बन्धी हाल प्रचलित नियमको पालन भएको छैन। उनले हलन्त हुनुपर्ने र अजन्त हुनुपर्ने शब्दहरूलाई पनि विपरीत रूपले प्रयोग गरेका छन्। उनका कवितामा संस्कृतका तत्सम शब्दहरूको वर्णविन्यासमा कम मात्रामा अनियमितता वा विरूपता पाइन्छ भने झर्रो वा ठेट नेपाली शब्द, तद्भव शब्द र आगन्तुक शब्दहरूमा पर्याप्त मात्रामा वर्णविन्यासमा विरूपता, अनियमितता र स्वच्छन्दता पाइन्छ। उदाहरणका लागि केही कवितांशहरू यहा“ प्रस्तुत गरिएको छ–

मन्त्री वकिल् जज गभर्नर अञ्चलेश
सुब्बा विचारि सरदार् सुपरिन्टिन्डेन्ट।
हाकीम सेक्रयटरि जन्रल आदि जो छन्
शिÔविना कसरि होस् सब शिÔतै छन्॥

(‘शिÔमहŒव’, श्लोक २)

विरूप शब्दहरू	हुनुपर्ने
वकिल्	वकिल
विचारि	बिचारी
हाकीम	हाकिम
सेक्रयटरि	सेक्रेटरी
कसरि	कसरी

दीर्घ हुनुपर्नेमा छन्द मिलाउनका लागि हृस्व बनाइएका शब्दहरू–

शिÔ समान अरु उत्तम केही छैन
कौनै इलम् त्यसविना स˚लै हु“दैन।
जो व्यक्ति शिÔत छ पण्डित तेहि बन्छ
बाबू कि मास्टर भलादमि मान्य हुन्छ॥

(ॅशिÔामहŒव’, श्लोक १)

भएको	हुनुपर्ने
अरु	अरू
केहि	केही
तेहि	तेही
भलादमि	भलादमी

ह्रस्व हुनुपर्नेमा दीर्घ बनाइएका शब्दहरू–

धेरै पर्वत् छन् हरीया मनोहर्
चूरे महाभारतादी अनेक थर्।
एस्मा खेती धान कोदो मकै छ
ँपर् गेहू“ जौ बहूतै कतै छ॥

(ॅहाम्रो देश’, श्लोक ५)

भएको	हुनुपर्ने
हरीया	हरिया
बहूतै	बहुतै
चूरे	चुरे
गेहू“	गहु“

अजन्त हुनुपर्नेमा हलन्त बनाइएका शब्दहरू–

पढन पनि ति खोज्नन् साथिका सङ्गतैले
न पढनु कसरी लौ यो नया“ जुग् छ ऐले।
कलम मसि र कापी दिन्दिनै ॅर्नुपर्छ
समय समय र्िने धेर् किताब् किन्नुपर्छ॥

भएको	हुनुपर्ने
जुग्	जुग
दिन्दिनै	दिनदिनै
धेर्	धेरै
किताब्	किताब

हलन्त हुनुपर्नेमा अजन्त बनाइएका शब्दहरू–

क्वै सिद्धी वा हरीको पद लिन सकनू एहि हो मानवत्व
अर्काको भेद चुक्ली गरि धन लुटनु त्यो त हो दानवत्व।
आ□नू धर्मै असल् हो यदि विगुणि भए तापनी अन्य धर्म

ठीक्कै हो, आ□नु धर्मै बिच मरनु असल् डर् दिलौ“दो विधर्म॥

भएको	हुनुपर्ने
सकनू	सक्नु
लुटनू	लुट्नु
मरनु	मर्नु

छन्दोबद्धताका लागि संस्कृतका तत्सम शब्दहरूको वर्णविन्यासमा कम मात्रामा अनियमितता र विरूपता पाइन्छ। यसको एउटा उदाहरण यस प्रकार छ–

क्वै सिद्धी वा हरीको पद लिन सकनू एहि हो मानवत्व
अर्काको भेद चुक्ली गरि धन लुटनु त्यो त हो दानवत्व।
आ□नू धर्मै असल् हो यदि विगुणि भए तापनी अन्य धर्म
ठीक्कै हो, आ□नु धर्मै बिच मरनु असल् डर् दिलौ“दो विधर्म॥

(ँमानवत्व’, श्लोक ८)

उपर्युक्त उदाहरणमा छन्द मिलाउनका लागि संस्कृतका तत्सम शब्दहरूका वर्णविन्यासमा अनियमितता भएको पाइन्छ। जस्तै–

भएको	हुनुपर्ने
सिद्धी	सिद्धि
हरी	हरि
विगुणी	विगुणि

४.५.५ अलङ्कार, प्रतीक र विम्बयोजना

वस्तुको सौन्दर्य बढाउने तŒवलाई अलङ्कार भनिन्छ। त्यसैले अलङ्कार चमत्कारविशेषको नाम हो।[५] भीमकान्त पन्थीको विविधपद्यावलिः सङ्ग्रहका नेपाली कविताहरूमा पनि अनेक अलङ्कार र विम्ब-प्रतीकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। कवि पन्थीले नेपाली कवितामा प्रयोग गरेका अलङ्कारहरू यस प्रकार छन्–

(क) शब्दालङ्कार

कवि पन्थीका नेपाली कविताहरूमा अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग पर्याप्त मात्रामा पाइन्छ। उनका सबैजसो नेपाली कविताहरूमा अन्त्यानुप्रासको परिपालन गरिएको पाइन्छ। उनले सबैजसो कविताका दुई-दुई पाउमा अनुप्रासको आयोजना गरेको देखिन्छ भने कही“-कही“ चारवटै पाउमा पनि अनुप्रास मिलाइएको पाइन्छ। जस्तै–

बोरो र थुन्सि थइलाहरूमा वसार

५. हेमाङ्गराज अधिकारी, k"jL{o ;dfnf]rgfl;4fGt (दो. सं.), (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०३५), पृ. ४७।

चीसो भए कहि“ मटानमहा“ ि“जार।
लौ धक्क धार भइ धान पराल् स्यहार
धन्सारमा र डहरीहरूमा थुपार॥

(ॅमेरो खेत’, श्लोक १८)

कवि पन्थीका कतिपय ुटकर श्लोकमा अनुप्रासको अनौठो चमत्कार पाइन्छ। जस्तै–

विचरी कुररी चरी सरी म नहू“दा घरमा ति सुन्दरी
मनमा अतिघोर पिर् परी मइलाई समझी घरी-घरी।
रु“दि हुन् बिलना गरी-गरी ति नयन् सुन्दर आ“सुले भरी
घुमछू मनमा नली हरी म निठूरी परदेश मन्परी॥

(ॅुटकर श्लोक’, श्लोक १)

यस उदाहरणका चार पाउमा चौध ठाउ“मा ॅरी’ वर्णको आनुप्रासिक चमत्कार पाइन्छ।

स्वभावोक्ति

आरामै छ शरीरमा कुशल छन की बालबच्चाहरू
छैनन् नोकर काममा कहि“ गए देख्दीन“ कोही अरू।
धेरै कालपछी म आज घरमा आईपुगेको दिन
भारी हर्ष र हास्यको समयमा रोईरहेकी किन?॥

(ॅसमागम’, श्लोक १५)

(ख) अर्थालङ्कार

कवि पन्थीले आ□ना कविताहरूमा रूपक, उपमा, उत्प्रेÔा आदि विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग गरेको पाइन्छ। उनका नेपाली कवितामा पाइने अर्थालङ्कारको नमुनाका लागि केही पद्यहरूलाई यहा“ उद्धृत गरिएको छ–

रूपक

सारा भार चलाउ“दा जति थियो संवेदना दुःखको
स्वामीका सहवासले सब भुले“ आभासमा सौख्यको।
ऐले यै विरहाग्निका जलनको ोकात्मविन्दु दि“दा
तेही दुःख बढी सहस्र गुण भो लौ प्राण लेउ बिदा॥

(ॅसमागम’, श्लोक १२)

उपमा

यै मौका बिच वृÔमा सिरिसिरी हावा चलेको थियो
मानौ“ सर्प सरी चमक्क बिजुली आकाशमा चम्कियो।

तेही हेर्न भनेर हो कि तिनको चौतँ दृष्टी थियो
भारी शब्द गरी चडङ्ग गरदै चट्क्यो सबै थर्कियो॥

(ँसमागम', श्लोक ५)

उत्प्रेÔा

वाल्मीकीले तपस्या कि यहि" बसि गरे? व्यासले पो गरे की?
अत्रीले नै गरे या पुलह ऋषिले गरे जैमिनीले गरे की?
मार्कण्डेयै बसे की? कि त शुकमुनिले अङ्गिराले गरे की?
भन्दै आ-आ ुमा नै छल ँल गरदा यात्रु अल्मल् परे ती॥

(ँविचित्र गु ा', श्लोक ३)

उपर्युक्त कवितांशमा पुरातन मुनिहरू वाल्मीकि, व्यास, अत्रि, जैमिनि, मार्कण्डेय, शुकदेव, अङ्गिरा आदि ऋषिहरूले तपस्या गरेका थिए कि भन्ने उत्प्रेÔा गरिएको हुनाले यसलाई उत्प्रेÔा अलङ्कारको उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ र यसको अन्तिम पाउले उत्प्रेÔा अलङ्कारका विषयलाई पूर्णता दिएको छ।

कवि पन्थीले विविधपद्यावलिःभित्रका नेपाली कवितामा आ ना भाव र विचारहरू व्यक्त गर्ने क्रममा कतै-कतै प्रतीक र विम्बहरूको प्रयोग पनि गरेका छन्। कवि पन्थीले संस्कृत कविताहरूमा जति धेरै प्रतीक र विम्बहरूको प्रयोग गरेका छन् त्यति नेपाली कवितामा भने देखि"दैन। उनले प्रयोग गरेका केही प्रतीक र विम्बहरूको उदाहरण यस प्रकार छ–

विम्ब

मानिस्को जन्म नै हो अति असल यही धर्मको मूल हेतु
स्वर्गैको भोग गर्ने यहि" गरछ उमेद् मोÔको यै छ सेतू।
यस्ले नै अर्थ साधन् गरदछ यसले भोगने सौख्य सन्च
यै हो ज्ञानी जनम्मा अरू त अबुझ छन ≈वैन यो कौन भन्छ॥

(ँमानवत्व', श्लोक १)

प्रतीक

जानेपछी करणले उपकार गर्छ
जानने ता परशुले सरि चोट गर्छ।
अन्तःकरण् पनि छ नाम कसोरि काम
दि"दैन? लाउन पनि उति छैन धाम॥

(ँवेदान्ततŒव', श्लोक ६)

उपर्युक्त कवितांशमा परशु अर्थात् बन्चराले चलाउन जानेमा अरूलाई मार्छ र चलाउन नजानेमा आँ“लाई मार्छ भन्दै परशुलाई प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४.५.६ भाषाशैली

भीमकान्त पन्थीले विविधपद्यावलिःका नेपाली कविताहरूमा सरल र सुबोध शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्। कवि पन्थीले संस्कृतका तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको सन्तुलित प्रयोग गरेका छन्। उनले शिÔा, अञ्चलेश, पण्डित, शिÔत आदिजस्ता तत्सम शब्दहरू≤ घडी, बिजुली, आमा, भोकजस्ता तद्भव शब्दहरू र हाकिम, वकिल, जनरल, गभर्नरजस्ता आगन्तुक स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्। त्यस्तै कवि पन्थीले बोरा, बिटो, धजो, बरु, रकमी, साहू, ˚टाहा, बदमासजस्ता ठेट नेपाली शब्द या झर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोग पनि आ⊡ना कवितामा यथास्थानमा गरेकै छन्। यसरी प्रस्तुत सङ्ग्रहका कवितामा विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ र भाषाशैली सुन्दर तथा सहज र सम्प्रेष्य बन्न पुगेको छ।

कवि पन्थीले आ⊡ना नेपाली कविताहरूमा समस्त शब्दको प्रयोग पनि गरेको देखिन्छ। समस्त शब्दको प्रयोगका सन्दर्भमा आदिकवि भानुभक्तदेखि आजसम्मका कुनै पनि नेपाली कविले नअ“गालेको रीति यिनले अ“गालेका छन्। कवि पन्थीले अ“गालेको यस नौलो रीतिका केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन्–

१. सत्सङ्ग-पूजन-जप-स्तुति-पाठ-दान-
सन्तोष-शान्ति मनकै वश गर्न जान।
मन् मात्र हो जगत भन्नु मनै न हू“दा
अद्वैत आ˚छ जगत् अरु के छ जूदा॥

(ॅवेदान्ततŒव’, श्लोक ७)

२. साहू-˚टाह-रकमी-बदमास-जाली
बर्ती रहन्छ अनपढ्हरू माथि खाली।
देखे त शिÔत जन यिनि सब् डरौ“छन्
बिनु हिसाब् कसरि धन् त्यसको ति लिन्छन्॥

(ॅशिÔामहŒव’, श्लोक ७)

३. जूवा-जहर्-तरुणि-तास-तमाखु-पान-
रक्सी-शिकारहरुमा कति सक्छ जान।
शिÔातर˚ दिनुभए त दसौ“द तेस्को
उद्योगमा दरद पो हुन जान्छ कस्को॥

(`शिÔमहŒव', श्लोक ११)

यस प्रकारको कविताको पूरा एक पाउमा समस्त शब्दको आयोजना (उदाहरण नं. २) तथा एक पाउले नपुगेर दोस्रो पाउको केही भागसमेतमा समस्त शब्दको आयोजना (उदाहरण नं. १ र ३) गरिएको छ। यो चलन संस्कृत काव्यपरम्परामा जतासतै पाइन्छ। भीमकान्त पन्थीकै संस्कृत काव्य-कवितामा पनि यस्तो प्रयोग पाइन्छ, तर यो शैली नेपाली भाषामा लेखिएका अरू कविका काव्य-कवितामा प्राय: पाइ"दैन। नेपाली कवितामा यस्तो शैली अ"गाल्ने यी एक्ला कवि हुन् भने पनि हुन्छ।

यसबाहेक उनका कवितामा अरू शैलीगत वैशिष्ट्य पनि ॅला पर्दछन्। जस्तै–

व्यङ्ग्यात्मक शैली

आ⎵ना स्वशक्तिअनुसार उपाय गर्नू
शिÔ लिनू र दिनुत॰ अगाडि सर्नू।
के गिद्ध वेगसित उड्छ भनेर सानू
ॅस्टो स्ववेगअनुसार कतै नजानू?॥

(`शिÔमहŒव', श्लोक १२)

स्वाभाविक शैली

क्वै छैनन् घरमा न कान्त स"गमा एक्लै बसेकी थिइन्
का"प्यो थर्र मुटू गरी सुकुसुकू रोई रहेकी थिइन्।
आ"सूका भलले कुचस्थलमहा" धारा लगाई दिइन्
चोली बर्कि र सारिको पनि दशा तेस्ले भिजाई दिइन्॥

(`समागम', श्लोक ७)

वर्णनात्मक शैली

सामान्य जन शान्तै छन् वातावरण शान्त छ।
आ⎵नो सौभाग्य सम्भ्mेर सबैको मन शान्त छ॥

(`शान्तिÔत्र', श्लोक ४)

यस प्रकार कविले आ⎵ना नेपाली कविताहरूमा उपर्युक्त उदाहरणहरूमा झै" विभिन्न अभिव्यक्तिशैलीको प्रयोग गर्दै निजी अनुभूति र चिन्तनलाई कलात्मकताका साथ प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी आ⎵ना अनुभूति र चिन्तनलाई कलात्मक बनाउन सक्नु पनि कविको आ⎵नै प्रकारको भाषाशैलीगत वैशिष्ट्य हो।

४.५.७ निष्कर्ष

विविधपद्यावलिः कवितासङ्ग्रह कवि भीमकान्त पन्थीको तेस्रो कृति हो। यसमा उनका संवत् १९९६ सालदेखि लिएर २०५६ सालसम्म अर्थात् साठी वर्षको उमेरसम्म लेखिएका संस्कृत र नेपाली कविताहरू सङ्कलित छन्। पा“चै वर्षको उमेरमा आ□ना पिता देवीप्रसाद पन्थीबाट विद्यारम्भ गरेका र पछि काठमाडौ“, खिदिम र काशीमा रही विद्यामा पूर्णता प्राप्त गरेका कवि पन्थीले आ□ना सद्गुरु सोमनाथ सिग्द्याल, दधिराम मरासिनी, लोकनाथ ढकाल, टङ्कनाथ पराजुलीजस्ता विद्वान्हरूको सदाचार एवम् शुक्लजीवनपद्धतिलाई अङ्गीकार गरेका थिए। गुरुका रूपमा प्युठानको लुङ, वाग्ला र अजिमिर, काठमाडौ“को वनकाली वेदविद्याश्रम र सोमसरला संस्कृत विद्यालय, गौरीघाट आदि उनका कर्मÔत्र हुन् भने उनको मुख्य कर्मÔत्र चाहि“ उनकै आ□नो जन्मस्थल गुल्मीको बडाचौर नै हो जहा“ रहेर उनले कृषि, पशुपालन, पुराण-प्रवचन, शास्त्रनिर्णय र स्वाध्यायजस्ता क्रियाकलापका अतिरिक्त विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्दै जिन्दगीका महŒवपूर्ण दिनहरू बिताउनुका साथै सृजनधर्म अ“गालेर आ□ना कवितारचनाद्वारा नेपाली साहित्यलाई दुईवटा महाकाव्य र एउटा कवितासङ्ग्रह दिए।

यीमध्ये विविधपद्यावलिःभित्रका अनेक कविताहरूमा व्यक्त वस्तुतथ्यलाई केलाउ“दा कविले शैशव, यौवन र प्रौढ वयका स्वर्णिम दिनहरूमा परिस्थितिस“ग सङ्घर्ष गर्नुका साथै पारिवारिक उत्तरदायित्व, रुग्णता आदिका कारण मानसिक अन्तर्द्वन्द्व झेल्नुपरेको विषय पनि उनका कविताहरूबाट प्रस्ट हुन्छ। वर्णाश्रम संस्कृतिको यथासम्भव परिपालन गर्दै समयानुकूल पुरुषार्थप्राप्तिको दिशामा अग्रसर र आज्ञाकारी पुत्र, सुशील पुत्री र पारिवारिक चित्र पनि उनकै कतिपय संस्कृत कविताहरूबाट प्रस्ट हुन्छ। यसरी जीवनका अनेक मोडमा संस्कृत एवम् नेपाली भाषामा अनेक शीर्षकमा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताहरूको एक स“गालो विविधपद्यावलिः भगवती त्रिशक्ति जगदम्बिकाको महिमालाई प्रस्तुत गरिएको महाकाव्य जगदम्बिकावैभवम् र विश्वव्यापी जगदीश्वर विष्णुको महनीय महिमालाई प्रस्तुत गरिएको महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्का रचयिता कवि पन्थी नेपालका एकाधिक महाकाव्य लेख्ने दोस्रा संस्कृत महाकवि हुन् भने बुद्ध जन्माउने लुम्बिनी अञ्चलका त प्रथम संस्कृत महाकवि नै हुन्।

कवि पन्थीका नेपाली ाँ“टका कविताहरू कुनै मौलिक, कुनै अनूदित, कुनै स्वकेन्Ŀत र कुनै विषयवर्णनमा आधारित छन्। यहा“ राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समाजसुधार, नैतिक कर्तव्य, धार्मिक कर्तव्य र पारमार्थिक कर्तव्यप्रति उद्बोधनका साथै कविका निजी सुख-दुःखात्मक अनुभूतिहरू पनि तरङ्गित भएका छन्। यी कविताहरूका विषय र भावराशि निर्मल एवम् उत्प्रेरक हु“दाहु“दै पनि यहा“ नेपाली भाषाको प्रयोगपÔ भने पुरानै परम्परामा आधारित छ। संस्कृत भाषामा रचित कवि पन्थीका शास्त्रमूलक, निजात्मक,

वर्णनात्मक, साहित्यिक, स्तवात्मक एवम् दार्शनिक कविताहरू र नेपाली भाषामा रचित देशभक्तिपरक नैतिक कर्तव्योपदेशप्रधान, निजात्मक, वर्णनात्मक, साहित्यिक एवम् दार्शनिक कविताहरू मूलतः सनातन संस्कृतिकै उदात्त पÔलाई अग्रसारित गर्ने उद्देश्यले अनुप्राणित छन्। तीमध्ये शास्त्रमूलक, निजात्मक र वर्णनात्मक कविताहरूमा काव्यात्मक लालित्य र सहृदयलाई आ~लादित गराउने कला पÔभन्दा सोझो उपदेशात्मक अभिव्यक्ति पÔकै प्रबलता रहेको पाइन्छ। कविचेतना-निजात्मक कविता र पत्रात्मक कविताहरू अन्तर्द्वन्द्वमय देखिन्छन् भने साहित्यिक स्तवात्मक र दार्शनिक कवितामा भने उनी जीवनका सुख-दुःखभन्दा धेरै माथि उठेको प्रतीत हुन्छ।

कवि पन्थीका संस्कृत कविताहरूमा प्रयोग भएको शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, शालिनी, उपजाति, पृथिवी, हरिणी, वियोगिनी, स्रग्धरा, इन्द्रवज्रा, अनुष्टुप्, वसन्ततिलका, स्वागता आदि छन्दहरूलाई कवि पन्थीले स्वेच्छाअनुसार नचाएका छन्। तर उनका नेपाली कविताहरूमा भने भावना र चिन्तन दुवै दृष्टिबाट उपयुक्त भए पनि छन्दका दृष्टिले भानुभक्तीय परम्परामा रहेका छन्। तिनमा वर्णविन्याससम्बन्धी स्वैरता र अनियमित हलन्त पदविन्यासले गर्दा धेरैजसो कविता सहजोच्चार्य र आकर्षक हुन सकेका छैनन्। यस्ता कतिपय कमजोरीहरू हु“दाहु“दै पनि कवि पन्थीको यो सृजनात्मक योगदान स्तुत्य र अनुकरणीय भने पक्कै छ।

४.६ भीमकान्त पन्थीका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख-रचनाहरूको अध्ययन

कवि भीमकान्त पन्थीका पुस्तकाकार कृतिहरूको चर्चा गरिसकिएको छ। उनका पुस्तकाकार कृतिबाहेक विभिन्न पत्रपत्रिकामा पनि केही लेख-रचनाहरू प्रकाशित छन्। ती लेख-रचनाहरूको विवरण यस प्रकार छ–

४.६.१ सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य (कथा)

भीमकान्त पन्थीले आ□नो साठी वर्षको साहित्यसाधनाका क्रममा ˘सुखमा भन्दा दुःखमा वैराग्य’ शीर्षकको एउटा मात्र कथा लेखेका छन्। उनको यो कथा हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष २६, अङ्क २, २०५६ वैशाख, पृ. १२६) मा प्रकाशित छ। पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित उक्त कथाको कथावस्तु यस प्रकार छ–

श्रीमद्भागवतमा उल्लेख भएअनुसार अङ्ग नाम गरेका राजाले मृत्युकी छोरी सुनीथालाई विवाह गरेका थिए। धेरै समयसम्म उनीबाट पुत्र पैदा नभएकाले राजा अङ्ग दिक्क भए र आ□ना गुरुजनहरूको सल्लाहअनुसार पुत्रेष्टि यज्ञ गरेर यज्ञपुरुष भगवान् विष्णुलाई खुसी पारे। त्यसै अग्निशालाबाट सुनको थालीमा सिद्ध पायस लिएका यज्ञपुरुष भगवान् विष्णु प्रकट भएर उक्त पायस राजाको हातमा दिए। राजाले सो पायस आ̊ूले

सु“घेर रानीलाई दिए। रानीले उक्त पायस खुसीसाथ भोजन गरिन्। त्यो पुंसवन पायसको प्रभावले यथासमयमै यिनीहरूको पुत्र पैदा भयो। दरबारमा ठूलो हर्षोल्लास भयो। बालक पनि शुक्लपÔको चन्nमाझैं“ हुर्कंदै गए।

कथामा उल्लेख भएअनुसार यहा“ एउटा स्मरणीय कुरा के छ भने हरेक मानिसमा तीन किसिमको स्वभावको विकास भएको हुन्छ। पहिलो मानिसमा आ□ना पितृ-पितामह र प्रपितामहको गुण र स्वभावको उदय र विकास हुन्छ। यी दुईका अतिरिक्त तेस्रो उसलाई अध्यापन गराउने गुरुहरूको गुण र स्वभावको पनि उदय र विकास हुन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार उक्त बालकमा उनका मावली बाजे मृत्युको गुण र स्वभाव विकसित भएको थियो। त्यसले गर्दा यिनी बाल्यावस्थादेखि नै धनुर्बाण भिरी हि“ड्ने, सिकार खेल्ने, चराचुरुङ्गी मार्ने, पशुहरूलाई मार्ने, दुःखी-गरिबहरूलाई पीडा दिने, बालकहरूलाई पनि मारिदिनेजस्ता ज्यादै क्रूर स्वभावका देखा परे। ज्यादै आततायी र हिंसा गर्ने स्वभावका हुनाले यिनलाई सबैले वेन भन्ने नाम राखेका थिए। यिनै वेनको अपराधले गर्दा प्रजाजनहरू आएर अङ्ग राजालाई उनका छोराले गरेको अपराधको गुनासो गर्न थाले। जतिसुकै शिÔा दि“दा पनि राजाको केही लागेन। त्यसैले राजाको मनमा वैराग्य उत्पन्न भयो र मनमनै विचार गर्न थाले– ˘असल गुणी पुत्र जन्मनुभन्दा यस्तै दुर्जन पुत्र जन्मनु बेस छ, किनभने सत्पुत्र जन्मेको भए मेरो पुत्र असल छ र सबै राज्यसम्पत्ति पनि मेरै छ भनेर गृहस्थीमा भुल्ने थिए“। त्यसबाट मेरो दुर्गति हुने थियो। यो दुष्पुत्र जन्मनाले म अब गृहस्थीबाट निर्विघ्न भए“। मलाई वैराग्य आयो। अब यो सर्वस्व राज्य, पत्नी र पुत्र सबै छाडी वनमा बसी ईश्वरको स्मरण गरेर परलोकको राम्रो साधना गर्न पाउने भए“।’ यस्तो विचार गरेर आधारातको समयमा निदाएकी पत्नीलाई छोडी अङ्ग राजा वनमा गए। यस प्रकार विरक्त भएका अङ्ग राजाले आ□नो परलोक सुधारे।

उक्त कथाको सारांश के हो भने मानिस सुखमा रह“दासम्म ईश्वरलाई बिर्सन्छ। ईश्वरलाई नसम्झेसम्म उसको परलोक सुध्रि“दैन र सद्गति पनि हु“दैन। त्यसैले कतिपय व्यक्तिहरू कुनै विशेष घटनाकै कारणले (कसैकी पत्नी मार्नाले, कसैको पुत्र मर्नाले, कसैको झगडा भई सम्पत्ति सकिनाले अथवा प्राकृतिक प्रकोप वा अन्य कारणले) मनमा वैराग्य आएर पारमार्थिक बाटो अथवा ईश्वरभजन-चिन्तनपट्टि लागेका देखिएका छन्। त्यसैले सुखमा भन्दा दुःखमा छिटो वैराग्य आउने हुनाले यस अर्थमा कथाको शीर्षक सार्थक देखिन्छ। यसका साथसाथै कथाको भाषाशैली अत्यन्त सुन्दर, सरल एवम् मिठासपूर्ण रहेको छ।

४.६.२ आ ूले जानेको काम गर्नुपर्ने रहेछ (अन्तर्वार्ता)

भीमकान्त पन्थीको उक्त शीर्षकको अन्तर्वार्ता हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष २८, अङ्क १, २०५७ कार्तिक, पृ. १) मा प्रकाशित छ। उक्त अन्तर्वार्ता डा. दुर्गाप्रसाद अर्याल र मधुसूदन पाण्डेयद्वारा हाम्रो पुरुषार्थका निम्ति लिइएको थियो।

यस अन्तर्वार्तामा सोधिएका विभिन्न दसवटा प्रश्नहरूको लिखित उत्तर भीमकान्त पन्थीले दिएका छन्। ती प्रश्नहरूमा उनका शैÔक गतिविधि, माध्यमिक शिÔा, उच्च शिÔा एवम् स्वाध्ययनका विषयहरू परेका छन्। यसका साथै पन्थीले कहा“-कहा“ बसेर कति समयसम्म विद्यादान गरे, कविता लेख्न कहिलदेखि लागे र प्रेरणा कसबाट पाए, महाकाव्यहरू कहिले र कसरी लेखेजस्ता प्रश्नहरूको उत्तर दिएका छन्। अन्तर्वार्तामा उनले प्राप्त सम्मान, अभिनन्दन, पुरस्कार एवम् जीवनमा प्राप्त भएको सन्तोष र पहिले र अहिले देखा परेका परिस्थितिका बारेमा आ□ना अनुभव पनि सङ्Ôपमा बताएका छन्।

४.६.३ आत्मजीवनी (कविता)

ॅआत्मजीवनी’ भीमकान्त पन्थीद्वारा संस्कृतमा लेखिएको कविता हो। उक्त कविताका २५ श्लोकहरूमध्ये १ देखि १२ सम्मका श्लोक र २५ औं“ श्लोक कवि पन्थीले धेरै वर्षपहिले नै लेखेका थिए। ती श्लोकहरूमा पन्थीको जीवनका उत्तरार्द्धका कुराहरू नपरेका हु“दा उनले १२ औं“ र १३ औं“ श्लोकका बीचमा अरू १२ श्लोक २०५७ सालमा थप गरेका थिए जो उनी परलोक भएकै वर्ष ऋतम्भरा (महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र, वर्ष ५, अङ्क ८, २०५८ वसन्तपञ्चमी, पृ. ११२) मा प्रकाशित भएको छ र ॅरि हाम्रो पुरुषार्थ (वर्ष ३०, अङ्क १, २०५९ कार्तिक, पृ. २४) मा प्रकाशित भएको देखिन्छ।

प्रस्तुत ॅआत्मजीवनी’ कवितामा कवि पन्थीले आ□नै जीवनीका ऊहापोहका बारेमा अति सङ्Ôप्त चर्चा गरेका छन्। आ□नो बाल्यावस्था उनकै जन्मस्थलमा अवस्थित पन्नगा नदीको जलका तरङ्गहरूको हलचललाई हेर्दै बितेको र हरियालीपूर्ण सम्म परेको पीपलको रूखमुनि रहेको चौरमा खेल्दै गाई चराउ“दै गर्ने गोठालाको जस्तै गरी बितेको भन्दै गाउ“मा रह“दा-बस्दा खेतीपातीमा लाग्नुपरेको जस्ता आ□ना अवस्था-दुरवस्थाको उल्लेख गरेका छन्। यसका साथै उक्त कवितामा कवि पन्थीले यो सब गराउनमा भाग्य नै मुख्य कारण बनेको र उसैले जस्तो चाहन्छ उस्तै गराउ“छ, त्यसलाई कसैले पनि यताउता गराउन सक्दैन भन्ने कुरा पनि व्यक्त गरेका छन्। पछि थप गरिएको आत्मजीवनीको उत्तरार्द्धमा भने आ□ना छोराहरूले काठमाडौ“मा बोलाएका हुनाले सत्सङ्गतले गर्दा केही तŒवचिन्तन पनि हुन सक्ला भन्ने विचारले (५५ वर्षपछि) काठमाडौ“मा आएका र वनकाली वेदविद्याश्रममा रहेर बाह्र वर्षसम्म अध्यापन गराएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यसै कवितामा ॅत कविले दुईवटा महाकाव्यको रचना गर्न स ॅल हुनुमा विभिन्न कारणहरू रहेको कुराको खुलासा पनि गरेका छन्।

यस प्रकार कवि पन्थीद्वारा संस्कृतमा लेखिएको उक्त कवितालाई पछि नेपालीमा अनुवाद पनि कवि स्वयम्ले नै गरेका छन्। आ नो जीवनको उत्तरार्द्धमा राजधानीमा बस्न पाएको हु“दा इष्टमित्रहरू, भाइहरू, छोराहरू र अरू जिज्ञासु छात्रगणहरूका साथमा रह“दा अत्यन्त सन्तुष्ट भएको र सन्तुष्ट रहन सक्नुमा आ नो मन नै मुख्य कारण रहेको कुरा बताउ“दै अन्तिममा भगवान् हरिलाई सम्झ“दै प्रस्तुत ‘आत्मजीवनी’ कविताको उपसंहार गरिएको छ।

४.६.४ योगसाधक प्रकाण्ड विद्वान् दधिराम मरासिनी (संस्मरण)

कवि भीमकान्त पन्थीद्वारा आ ना गुरु पण्डित दधिराम मरासिनीका बारेमा लेखिएको संस्मरणात्मक लेख हो। यो लेख दधिराम मरासिनी स्मृतिग्रन्थ (रातोपुल, काठमाडौ“, २०६०, पृ. ५४६) मा प्रकाशित छ। यो लेख पनि कवि पन्थीको मरणोपरान्त प्रकाशित लेख हो। यस लेखमा कवि भीमकान्त पन्थीले आ ना गुरु पण्डित दधिराम मरासिनीको विद्वत्ताको गम्भीरता एवम् वैदुष्य र विशेषतालाई सप्रमाण स्मरण गरेका छन्। कवि भीमकान्त पन्थी भन्छन्– “स्वर्गीय पं. दधिराम मरासिनीका विषयमा हामीजस्ताले जति लेखे पनि थोरै नै ठहर्छ, किनभने उहा“को गुण र विद्वत्ताको इयत्ता बुझ्न सक्ने कमै होलान् जस्तो लाग्दछ। जस्तो कि हनुमान्ले सागर त तरे तर उनलाई सागर यति गहिरो छ भन्ने ज्ञान भएन। मन्दराचल पर्वतलाई भने सागरको गम्भीरताको ज्ञान भयो, तर उनले पनि सागर तर्न त सकेनन्। त्यस्तै उहा“को गम्भीरताको ज्ञान गर्न सक्ने कुनै विद्वान् होलान्, तिनको सामीप्यमा म नहुनाले मलाई थाहा भएन।”

यस्तै किसिमले आ ू छात्रावस्थामा दधिराम गुरुको सामीप्यमा रहेका बेला सं. १९९८–२००१ सम्मको समयावधिका आधारमा गुरुको सदाचार परिपालन, कर्तव्यनिष्ठ, उनको धार्मिक आचारविचार, पठनपाठनसम्बन्धी विशेषता एवम् धार्मिक ज्ञानको गहिराइ तथा संस्कृत भाषामा उनले लेख्ने गरेका अत्यन्त सुन्दर एवम् प्रौढोक्तिले भरिपूर्ण रचना तथा उनका नेपाली कविताहरूको पनि चर्चा गरेका छन्। साथै गुरुको सान्निध्यमा रह“दा आ ूले पनि संस्कृतमा केही कविता लेख्ने र देखाउने गरेको प्रसङ्गसहित एउटा समस्यापूर्ति (सूच्यग्रे कूपषटकं तदुपरि नगरी तब गङ्गाप्रवाहः) लेखेको थिए“ र सो समस्यापूर्ति उनलाई देखाएको थिए“ भन्ने कुरा पनि यस संस्मरणात्मक लेखमा उल्लेख छ। सो समस्यापूर्ति यस प्रकार छ–

आरभ्याधारमूलादुपरिगतमुपभ्रन्तरं चक्रं चक्रं
पधिन्येकासहस्रच्छदकुसुमवती शोभतेद्रधोमुखी च।
विभ्राट् सच्चित्स्वरूपोद्रमृतरस इव यद्देहगेनात्मनात्मा-
सूच्यग्रे कूपषटकं तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाहः॥

यस्ता विद्वान् गुरु दधिराम मरासिनी २०२० सालको चैत्र महिनामा काशीवास गर्न बनारस गएका बेला दिवङ्गत भएका र यो खबर सुनेपछि उनको सम्झनामा लेखेको एउटा शोकोद्गार कवितासमेत यसमा समावेश गरेका छन् जुन यस प्रकार छ–

विद्वद्वरेण्यगणमस्तकरत्नपुष्प-
मालाललामपरिपूजितपादपद्म⁄
लोकान्तरं त्वयि गत सत हा⁄ समस्त-
शास्त्रार्थमर्मविदिति प्रथितो भवेत् कः?

यसको सङ्क्षिप्त अर्थ– रत्नहरू र ूलका माला शिरमा लगाएका श्रेष्ठ विद्वान्हरूको समुदायले पाउको पूजा गरिएका हे गुरु⁄ हजुर आज यो लोक छाडी परलोक गएपछि सम्पूर्ण शास्त्रका अर्थहरूको मर्म जान्ने अब को होला र? (कोही पनि हुन्न कि?) खेद छ।

यस प्रकार कवि पन्थीका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित उपर्युक्त लेख-रचनाहरूमध्ये ‘आत्मजीवनी’ र ‘योगसाधक प्रकाण्ड विद्वान् दधिराम मरासिनी’ भन्ने लेख उनको देहावसानपश्चात् छापिएका हुन्।

पा“चौ“ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

कवि भीमकान्त पन्थीका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा प्रस्तुत शोधपत्रका परिच्छेद दुई, तीन र चारमा विवेचना गरिसकिएको छ। अब यस परिच्छेदमा उपर्युक्त परिच्छेदहरूमा गरिएको विवेचनाको उपसंहार तथा निष्कर्ष दिने प्रयास गरिएको छ।

वि. सं. १९७८ वैशाख १४ गते बुधबारका दिन धुरकोटको वाग्ला-बडाचौर भन्ने गाउ“मा जन्मिएका भीमकान्त पन्थीको बाल्यकाल उनकै जन्मस्थल बडाचौरमा पारिवारिक स्नेह र ममतापूर्ण वातावरणमा बितेको पाइन्छ। पं. देवीप्रसाद पन्थी र नन्दकुमारीदेवीका कोखमा जन्मका दृष्टिले द्वितीय तथा जीवित सन्ततिका दृष्टिले प्रथम पुत्र भीमकान्त पन्थीले पा“चै वर्षको उमेरमा आ□ना पिता देवीप्रसाद पन्थीबाट विद्यारम्भ गरेका थिए। पन्ध्र वर्षको उमेरसम्म मातापिताका साथ आ□नै गाउ“मा बाल्यकाल बिताउ“दै प्रारम्भिक अध्ययन गरेका पन्थी सोह्र वर्षको उमेरमा पढ्नका लागि तौलिहवा गए। त्यहा“ तौलेश्वर संस्कृत प्रधानपाठशालाका अध्यापक पण्डित रश्मिराज अर्ज्यालको सल्लाह र प्रेरणामा उनी त्यतैबाट काठमाडौ“ आए।

काठमाडौ“को रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा भर्ना भई १९९३ सालदेखि पं. हेमनाथ घिमिरेस“ग सिद्धान्तकौमुदी र कोश-काव्यादि पढेर १९९६ सालमा प्रथमा परीÔा दिएका पन्थी सर्वप्रथम स्थान प्राप्त गरी प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भए। यसपछि पण्डित लोकनाथ ढकालस“ग न्याय-मध्यमा प्रथम खण्डसम्मको अध्ययन पूरा गरी केही घरायसी कारणले गर्दा काठमाडौ“ छाडी आ□नै घर बडाचौर ̊र्किए। आ□ना अझ बढी पढ्ने इच्छा भएकाले उनी घर छोडी पुनः अर्घाखा“ची जिल्लाको खिदिमस्थित हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढ्न गए। त्यहा“ १९९७ सालदेखि २००० सालसम्म पण्डित दधिराम मरासिनीको निर्देशनमा पण्डित टङ्कनाथ पराजुलीस“ग सिद्धान्तकौमुदी र काव्यग्रन्थको अध्ययन गरी २००१ सालमा बनारसको क्विन्स कलेजबाट मध्यमा परीÔा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे। यसपछि लगभग दस वर्षसम्म गाउ“Ôत्रमै स्वाध्ययन र अध्यापनकार्यमा बिताए। यसबीचमा उनको पढाइ-लेखाइमा अवरोध सिर्जना भए पनि उनको अध्ययनपिपासा शान्त नभएको हु“दा उनी दस वर्षपछि पुनः शास्त्री परीÔा दिन काशी गए र २०११ सालमा उनले द्वितीय श्रेणीमा शास्त्री परीÔा पनि उत्तीर्ण गरे।

गार्हस्थ्य जीवनमा सानै उमेरदेखि पितालाई सहयोग पुर्‍याउन थालेका भीमकान्त पन्थीको जीवनको तेत्तीस वर्ष अनेकौ“ सङ्घर्ष र समस्यास“ग भिड्दै बडाचौरमै बितेको

देखिन्छ। गार्हस्थ्य जीवनमा आ ूलाई समर्पित गरे पनि अध्यापनका लागि आग्रह र अनुरोध गरेमा उनी यदाकदा अन्यत्र पनि गएका उदाहरणहरू पाइन्छन्। त्यस बेला प्युठान जिल्लाको लुङ भन्ने गाउ“मा पं. शशिधर रिजालको आग्रहमा उनले केही वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरेका थिए। प्युठानबाट आ नो घर बडाचौर र्केपछि पनि उनले छिमेकी गाउ“ वाग्ला र अजिमिरका विद्यार्थीहरूलाई एक ठाउ“मा जम्मा गरी अनौपचारिक र निःशुल्क रूपमा केही वर्ष अध्यापनकार्य गरेका थिए। त्यहा“ २०१६ सालमा आधुनिक सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत व्यवस्था भएपछि यसरी पढाउने र पढ्ने चलन हराउ“दै जान थाल्यो र उनले पनि त्यसरी पढाउन छोडे। भीमकान्तले यसरी पढाउन सुरु गरेका ठाउ“मा सरकारी विद्यालय खुलेर संस्थागत रूपमा विकसित हु“दै आएपछि अहिलेसम्म ती सबै माध्यमिक विद्यालयमा परिणत भइसकेका छन्।

गाउ“घरमा संस्कृत पढेका मानिसले यजमानी गर्ने प्रचलन पुरानै हो। स-साना कार्यमा मानिसहरू पण्डित भीमकान्तलाई बोलाउन हिचकिचाउ“थे तर श्रीमद्भागवत, देवीभागवत आदि पुराणहरूको वाचन गर्न व्याकरण र धर्मशास्त्र पढेका पण्डितहरू नै आवश्यक पर्ने हु“दा उनलाई नै बोलाउ“थे। यसरी भीमकान्त अध्ययन-अध्यापनकार्यलगायत श्रीमद्भागवत र श्रीमद्देवीभागवतजस्ता पुराणवाचनकार्यमा पनि स्थानीय धार्मिक समाजमा आमन्त्रित भइरहन्थे र पुराणवाचन गर्ने गर्थे। यसका साथै त्यस Ôत्रमा बेला-बखत आयोजना हुने धान्याचल, लक्ष्यहोम आदि विशिष्ट यज्ञयाग आदिमा पनि उनले धेरै ठाउ“मा प्रमुख आचार्य भएर कार्यसम्पादन गराएका थिए। धेरै वर्षसम्म यसरी विद्यार्थीहरूलाई विद्यादान गर्नु र धर्मशास्त्र एवम् ज्योतिष आदि विषयमा सोध्न आउने जिज्ञासुहरूलाई शास्त्रअनुसार उत्तर दिएर शङ्का समाधान गरिदिनु उनको दिनचर्या अथवा कर्तव्य नै थियो। त्यसैले गाउ“घरमा धेरैले उनलाई भीमकान्त पन्थीभन्दा पनि माहिला पण्डितका नामले चिन्दथे।

२०३३ सालमा तत्कालीन नायव बडागुरुज्यू जूननाथ पण्डितको आग्रहमा भीमकान्त पन्थी काठमाडौ“ आए र पाशुपत Ôत्रअन्तर्गत वनकाली वेदविद्याश्रममा २०३३ सालदेखि सुपरीÔक पदमा नियुक्त भई दुई वर्षसम्म बसेर विद्यार्थीहरूलाई संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति, कोश, काव्य, नीतिशास्त्र आदिको अध्यापन गराउन थाले। यसरी त्यहा“ केही समयसम्म अध्यापनकार्य गरिसकेपछि उनी पुनः आ नो घर बडाचौरमै र्किए। यस प्रकार काठमाडौ“मा आ नो व्यक्तित्व र प्रतिष्ठा बनाएर घर र्केका भीमकान्तलाई २०४० सालमा उनका गुणग्राहीहरूले गौरीघाटमा सरदार सोमप्रसाद बा“सकोटाको स्मृतिमा नवस्थापित संस्कृत विद्यालयमा प्रधानाचार्यका रूपमा बसिदिनका लागि आमन्त्रण गरेकाले उनी पुनः काठमाडौ“ आए र उक्त विद्यालयमा बाह्र वर्षसम्म अध्यापनकार्य गरे। त्यसपछि

केही शारीरिक अस्वस्थताका कारण २०५६ साल वैशाखदेखि त्यहा“ अध्यापनकार्य गर्न छोडी उनी पुनः आ नो घर बडाचौर नै ˚र्किए।

कवि भीमकान्त पन्थीको सृजनायात्रा अध्ययनार्थ काठमाडौ“मा बसेको अवधि (वि. सं. १९९३–१९९६) देखि नै प्रारम्भ भएको थियो। यस अवधिमा भएका रोचक समस्यापूर्तिहरूबाटै उनको सृजनायात्राको आरम्भिक जग बसेको थियो। यसै गरी वि. सं. १९९७ देखि २००० सालको अवधिमा हरिहर संस्कृत पाठशालाका हेड गुरु पण्डित दधिराम मरासिनीको सान्निध्यमा रही उनीबाट प्रोत्साहित भएर भीमकान्तले केही कविता रचना गरेका छन्। यिनमा ˘काशीवर्णनम्’ जस्ता कविता पर्दछन्। त्यस्तै प्युठानको लुङ गाउ“मा बसेका बेला त्यहा“को माडी नदीको देवीस्थानमा पुल हाल्ने प्रसङ्गमा रचना गरिएको ˘अभिनन्दनपत्रम्’ शीर्षक कविताले पन्थीको काव्यप्रतिभा क्रमिक रूपमा अघि बढ्दै गरेको देखाउ“छ। यस क्रममा वि. सं. २००० देखि २००९ सम्मको अन्तरालमा पनि उनले केही कविता लेखे। तीमध्ये ˘शालग्रामशिलाष्टकम्’ उनको त्यस बेलाको प्रमुख रचना हो जो पछि त्रि. वि. संस्कृत अध्ययन संस्थानबाट प्रकाशित हैमवती पत्रिकाको दोस्रो अङ्कमा छापिएको छ। यसै गरी २०११ सालमा रचना गरिएको ˘सरस्वतीस्तोत्रम्’ कविता पनि अत्यन्त सुन्दर छ। उक्त दुवै स्तुतिकविताको परिशीलनबाट उनको कवितारचनाशिल्प र देवी-देवताप्रतिको भक्तिभाव प्रकट हुन्छ। यसका साथै उनका संस्कृत र नेपालीमा रचित ˚टकर कविताहरूको परिशीलनबाट उनमा देवी-देवताप्रति भक्ति, धार्मिकता, सदाचार, सांस्कृतिक मान्यताप्रति श्रद्धा, मानवचार, जीवनशैलीप्रतिको चिन्ता, शिÔाप्रेम, देशप्रेम, निर्लोभ, निःस्वार्थ भाव, लोकहितको कामना, अद्वैतवेदान्तको ज्ञान, योगशास्त्रको ज्ञान, ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान, धर्मशास्त्रको ज्ञान, व्याकरणशास्त्रको ज्ञान, छन्दशास्त्रको ज्ञान, कवितात्मक संरचनाकौशल आदि गुण र ज्ञान भएको बुझ्न सकिन्छ तापनि उनका नेपाली भाषामा रचित कविताहरूभन्दा संस्कृतमा रचित कविताहरू नै धेरै उच्च स्तरका रहेका छन्। उनले रचना गरेको अन्तिम कविता ˘आत्मजीवनी’ हो जुन ऋतम्भरा र हाम्रो पुरुषार्थमा प्रकाशित छ। यसलाई पनि कवि पन्थी स्वयम्ले नेपालीमा समेत अनुवाद गरेका छन्।

यसरी संस्कृत र नेपालीका ˚टकर कविताहरूबाट मात्र परिचित कवि पन्थीले २०४७ सालमा आएर पौराणिक कथामा आधारित जगदम्बिकावैभवम् नामक संस्कृत महाकाव्य लेखे। उनको यो महाकाव्य २०५५ सालमा प्रकाशित भयो र २०५६ सालमा यसको द्वितीय संस्करण पनि प्रकाशित भयो। यसो हुनुमा खास कारण के छ भने यो महाकाव्य लुम्बिनी अञ्चल Ôत्रमा विशेष लोकप्रिय भयो । लुम्बिनी अञ्चलकै प्रथम महाकवि भएकाले उनको यो पहिलो महाकाव्य धेरै मानिसहरूले रुचाए र ग्रहण पनि गरे । यसका धेरै प्रतिहरू त उपहारका रूपमा वितरण गरेर पनि सकिए । लुम्बिनी अञ्चल शक्तिपीठहरू (कोटहरू) धेरै

भएको Ôत्र पनि हो । त्यस कारणले पनि हुन सक्छ, कति मानिसहरूले त यो महाकाव्य सम्पूर्ण रूपमा नवरात्रको समयमा शक्तिपीठहरूमा पाठ गर्ने गरेको पनि थाहा भएको छ । केही प्रतिहरू बिक्री पनि भएकाले र उपहार प्रदान पनि गरिएकाले दस महिनामै यसको प्रथम संस्करणमा प्रकाशित एक हजार प्रति समाप्त भए । अतएव २०५६ मा यसको द्वितीय संस्करण प्रकाशित भयो भन्ने कुरामा हर्ष प्रकट गर्दै यस महाकाव्यका भूमिकालेखक डा. टीकाराम पन्थीले द्वितीय संस्करणमा हर्षोद्गार प्रकट गरेको देखिन्छ । यसरी–

उपचर्चितवाक्यविस्तरः प्रथमावृत्तिगतोद्रवगम्यताम् ।
इदमन्यप्रकाशनं पुनर्विदतो मे प्रभवेन्न मुद् हृदि ॥
क्रयिकैर्ग्रहणादवक्रयैरुपहारादपि चाद्यवत्सरे ।
अवसायमितान्यहो ⁄ दशशतसङ्ख्यप्रतिरूपकाणि हि ॥
कविकर्मकियन्महŒववज् जगदम्बामहिमा च कीदृशी ।
इति चाद्य प्रकाशनान्तकृद् दशमासावधिना निवेदितम् ॥

(जगदम्बिकावैभवम्को द्वितीय संस्करणको ‘भूमिका’ बाट)

यस महाकाव्यमा बाहृ सर्ग र ५६८ श्लोकहरू छन्। यस महाकाव्यमा वंशस्थ, अनुष्टुप्, उपजाति, वसन्ततिलका, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, पृथिवी, 1तविलम्बित आदि छन्दहरूको प्रयोग भएको छ। महाकाव्यमा अलङ्कार, लोकोक्ति तथा सूक्तिहरू पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएका छन्। यसका प्रत्येक श्लोकमा अनुप्रास अलङ्कारको आयोजना गरिएको छ। यस महाकाव्यमा उपमा, दृष्टान्त र उत्प्रेÔा अलङ्कारको प्रयोग पनि यथेष्ट मात्रामा पाइन्छ। यहा“ लोकोक्तिलाई पनि अलङ्कारकै रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यस महाकाव्यमा शान्तरस अङ्गी रस छ भने शृङ्गार, करुण र वीर यी तीनवटा रस अङ्गका रूपमा रहेका छन्। यहा“ शान्तरस सर्वत्र प्रवाहित छ भने अन्य तीनवटा रस कतै-कतै पाइन्छन्। यस महाकाव्यले मानवसमुदायलाई जीवनमार्गमा सधै“ धर्मको पालन गर्नुपर्ने सन्देश मात्र होइन, अन्यायपूर्वक अर्काको धन-सम्पत्ति वा राज्य अपहरण गर्ने दानवीय स्वभाव भएका मानवहरूलाई धर्मको मूल मार्गमा हि“ड्ने प्रेरणा र सन्देश दिएको छ।

जगदम्बिकावैभवम् महाकाव्यको लेखनपछि २०४८ सालमा भीमकान्त पन्थीले ँरि अर्को महाकाव्य जगदीश्वरवैभवम्को रचना गरे। यो महाकाव्य पनि २०५५ सालमै प्रकाशित भएको हो। श्रीमद्भागवतीय कथाका आधारमा ध्रुवचरितलाई केन्1 बनाई रचना गरिएको यस महाकाव्यको कलेवर आठ सर्गको छ। यसमा जम्मा ३१० श्लोकहरू छन्। यी आठवटा सर्गमा निबद्ध ३१० श्लोकहरूमा मुख्यतः अनुष्टुप्, वंशस्थ, इन्1वंशा, 1तविलम्बित, वसन्ततिलका, स्वागता र रथोद्धता छन्दहरू प्रयुक्त छन्। सर्गान्तमा छन्दपरिवर्तन र भावी सर्गको कथासङ्केतका शास्त्रीय मर्यादाहरू पनि निर्वाहित छन्। यस महाकाव्यमा

अलङ्कारप्रयोगका लागि कविले विशेष प्रयास गरेको पाइ“दैन तापनि ठाउ“-ठाउ“मा उपमा, रूपक, उत्प्रेÔा, विरोधाभास, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यास, स्वभावोक्ति इत्यादि अलङ्कारहरूको प्रयोग देखिन्छ। यस महाकाव्यमा पनि सुरुदेखि समाप्तिपर्यन्त शान्तरसको प्रवाह छ। तसर्थ शान्तरस नै यसको अङ्गी रस हो र अङ्गरसका रूपमा वीररस रहेको छ। यस महाकाव्यमा आजको दिग्भ्रान्त पुस्तालाई आ□नो गन्तव्यतिर लागिरहन र सच्चा लक्ष्यप्राप्तिका निम्ति विभिन्न दुःख-कष्ट झेलेर अकुण्ठित रूपमा अगाडि बढ्ने सन्देश प्रदान गरेको छ।

भीमकान्त पन्थीले आ□नो छ दशक लामो साहित्यसाधनाका क्रममा विविध विषयवस्तुमा आधारित विविध विधाका कृतिहरूको रचना गरेका छन्। यसरी विविध विधामा कलम चलाएर उनले आ ॅलाई दार्शनिक, कथाकार तथा कविका रूपमा परिचित तुल्याएका छन् तापनि तुलनात्मक रूपमा उनलाई अन्य विधामा भन्दा कविता विधामा बढी स ॅलता प्राप्त भएको देखिन्छ। उनी सृजनात्मक सक्रियताका दृष्टिले पनि अरूका तुलनामा कविता विधामा बढी सक्रिय देखिन्छन्। उनका जगदम्बिकावैभवम् र जगदीश्वरवैभवम् महाकाव्य एवम् विभिन्न ुँटकर कविताहरूको सङ्ग्रह विविधपद्यावलिः प्रकाशित भएबाट पनि उपर्युक्त निष्कर्षको पुष्टि हुन्छ।

आयामका दृष्टिले हेर्दा उनले कविताका लघु र बृहत् दुवै रूपको सृजना गरेका छन्। उनले धेरैजसो ुँटकर कविता लेखेका छन् भने एउटा आत्मजीवनी र दुईवटा महाकाव्य सृजना गरेका छन्। यसरी आयामका दृष्टिले उनी मूलतः ुँटकर कविता एवम् महाकाव्यसृजनामा प्रवृत्त रहेको देखिन्छ।

विषयवस्तुका दृष्टिले हेर्दा भीमकान्तले आ□ना कवितामा भक्तिभावलाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ। यसबाहेक उनले दार्शनिक विषयवस्तुका साथै विश्वशान्ति, समानता, भ्रातृत्व, मानवता र देशभक्तिको भावनालाई पनि समेटेका छन्। यसै गरी नेपाली समाज, संस्कृति र परम्पराका आदर्शहरूलाई पनि उनका कवितामा समेटिएको हुन्छ। कतै-कतै उनले समसामयिक सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य पनि गरेका छन्। यसरी उपर्युक्त विविध विषयवस्तुलाई अ“गालेर त्यसलाई कलात्मक पाराले प्रस्तुत गर्न सक्नु उनको कवित्वको वैशिष्ट्य हो।

भाषाशैलीका दृष्टिले हेर्दा भीमकान्त पन्थीका कविता-काव्यमा प्रयुक्त भाषाशैली सरल, सहज र सम्प्रेष्य हु“दाहु“दै पनि व्याकरणिक नियमअनुसार ह्रस्व हुनुपर्ने वर्णलाई दीर्घ बनाउने र दीर्घ हुनुपर्ने वर्णलाई ह्रस्व बनाउनेजस्ता अनियमित प्रयोगहरू खास गरी उनका नेपाली कविताहरूमा यत्रतत्र पाइन्छन्। यसो गर्नुको कारण छन्द मिलाउनका लागि हो। अर्को कुरा उनका नेपाली कविताहरूमा खास गरी भानुभक्तीय परम्पराको प्रभाव

पाइन्छ, अर्थात् छन्द मिलाउनका लागि उनले ह्रस्व-दीर्घसम्बन्धी प्रचलित नियमको पालन गरेका छैनन्। उनले हलन्त हुनुपर्ने र अजन्त हुनुपर्ने शब्दहरूलाई पनि कतै-कतै विपरीत रूपले प्रयोग गरेका छन्। उनका कविताहरूमा संस्कृतका तत्सम शब्दहरूको वर्णविन्यासमा कम मात्रामा अनियमितता वा विरूपता पाइन्छ भने झर्रो वा ठेट नेपाली शब्द, तद्भव शब्द र आगन्तुक शब्दहरूमा पर्याप्त मात्रामा छन्द मिलाउनका लागि वर्णविन्यासगत विरूपता र अनियमितता पाइन्छ। यस्ता कतिपय भाषिक कमजोरीहरू भए पनि उनी एक असल र योग्य अध्यापक भएका हुनाले उनका कवितामा सरलता एवम् उपदेशात्मकता पाइन्छन्। उनको ‘विधिसङ्Ôप’ शीर्षकको कविता यसको अत्यन्त राम्रो प्रमाण र उदाहरण हो। अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने भीमकान्त एक प्रतिभाशाली बहुआयामिक साहित्यसाधक हुन् र उनले नेपाली साहित्यको संवर्द्धनमा महŒवपूर्ण योगदान दिएका छन्। भीमकान्त मूलतः कवि हुन् र स्वतन्त्रता, धार्मिकता, विश्वशान्ति र भ्रातृत्वमा आधारित मानवतावादी भावना, प्रकृतिप्रेम, सुधारात्मक भावना, आस्तिक भावना र युगीन चेतना उनका काव्यगत विशेषता हुन्। त्यस्तै प्राकृतिक, दार्शनिक, पौराणिक, ऐतिहासिक सन्दर्भहरू र समसामयिक समाज भीमकान्तका कवितासृजनाका विषयवस्तु हुन् भने व्याख्यात्मक-वर्णनात्मक-उपदेशात्मक शैली तथा सरल-सुबोध शब्दयोजना उनका शैलीगत वैशिष्टच हुन्।

भीमकान्त पन्थीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा आधारित यस शोधपत्रमा उनको कृतित्वका बारेमा सामान्य अध्ययन मात्र गरिएको छ। त्यसैले भीमकान्तको कृतित्वका बारेमा भविष्यमा अरू पनि शोधकार्य हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ र भविष्यमा हुन सक्ने त्यस्ता सम्भाव्य शोधशीर्षकहरू चाहि“ यस प्रकार छन्–

१. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने सामाजिक चेतना
२. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने दार्शनिक चेतना
३. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने भाषाशैली र शिल्पसंयोजन
४. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने धार्मिक एवम् कर्मकाण्डीय तथा ज्योतिषसम्बन्धी शास्त्रीय विषय
५. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने देवी-देवतापरक भक्तिभाव एवम् धार्मिक आचारविचार
६. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने विषयवस्तु
७. भीमकान्त पन्थीका कृतिहरूमा पाइने रस, गुण, अलङ्कार, रीति, वृत्ति, ध्वनि एवम् लोकोक्तिहरू
८. महाकाव्यकार भीमकान्त पन्थी
९. नेपाली संस्कृत साहित्यमा भीमकान्त पन्थीको योगदान

१०. भीमकान्त पन्थीका कविता-काव्यको अध्ययन

परिशिष्ट १

भीमकान्त पन्थीका अप्रकाशित सामग्रीहरुको विवरण

(क) भीमकान्त पन्थीको अप्रकाशित कविता

यो कविता विविधपद्यावलिः (२०५७) को पृ. ४४ मा प्रकाशित ेसोमभक्तिकुसुमाञ्जलि' अन्तर्गत पा“चौ“ र छैटौ“ श्लोकको बीचमा हुनुपर्नेजस्तो लाग्दछ। त्यहा“ छुटेको र पछि प्राप्त भएको हु“दा यहा“ उल्लेख गरिएको छ।

जन्मैवाश्रयतामपत्यजनिता मूर्खत्वशङ्का क्वचित्
बाल्ये पालनपाठनश्रमयुता दायांशचिन्तापि च⁄
विद्यासन्ततिसम्भवे गुणितया दूरे गता मूर्खता
दायार्थे कलहः कुतः प्रभवितो प्रेमस्मृतिः सर्वतः॥

(ख) भीमकान्त पन्थीद्वारा लिखित उनकै पिता पण्डित देवीप्रसाद पन्थीको जीवनी

पितामह दत्तात्रेयको सङ्क्षिप्त परिचय

हाम्रा पितामहको जन्म १८८३ सालमा भएको हो। उहा“लाई कर्मनिष्ठ ब्राﾍमणहरूमा एक नम्बरमा गणना गर्दथे जसमा पाठ, होम, देवपूजा, तर्पण, बलिवैश्वदेव इत्यादि दैनिक चर्या थियो। भान्सामा जा“दा दुवै गोडा उ ारी जा“दा शिरमा दलिनको ठक्कर परी अनेक खत थिए। ज्योतिषशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्थ्यो। कुम ठोकेर लादेश गर्नुहुन्थ्यो। एक दिन उहा“का साढुभाइ छोरी दिन भनी एउटा वरो नाम ल्याई खायजो हेराउन भनी आएछन्। कुण्डली हेर्दा यो वरलाई दिन हु“दैन, आठ वर्षमा विधवा हुन्छे भन्नुभयो। साढुले राम्रो हुन्छ, दिनुपर्छ, यो भन्नुपर्छ र तेसो भन्ने इत्यादि कुरा गरेर कल-झगडा गरेछन्, छोरी तेसै वरलाई दिइछाडेछन्। पछि दत्तजी सालीको घर नजिकैबाट बाटो काटेर हि“ड्नुपर्दा पनि त्यो घर नपस्ने, सालीले ेए भिनाजु, मेरो घर किन पस्नुहुन्न, किन बाटो काटेर जानुहुन्छ' भन्दा ेतेरो घर म पस्दिन“' भन्दै हि“ड्ने गर्नुहुन्थ्यो। हठी स्वभाव थियो। ठीक आठ वर्ष पुग्दा सालीकी छोरी विधवा भइछ, अनि पछि ेहेर्, अब मैले भनेको पुग्यो, अब तेरो घर आउ“छु' भन्नुहुन्थ्यो। तेस्तो हठ गर्नुहुन्थ्यो। उमेर ८६ वर्षको हु“दा देहान्त भयो।

पितामह दत्तज्यू आफ्नो १९ वर्षको उमेर पुग्दासम्म मांसाशन पनि गर्नुहुन्थ्यो अरे, छालाका जुत्ता पनि लगाउनुहुन्थ्यो अरे। १९ वर्षमा कुनै पुराणको कथा सुन्नुभएछ। त्यस मौकामा भर्खर किनेका नया“ जुत्ता मिल्काइदिनुभएछ, मांस पनि छाड्नुभएछ। पितामहीलाई

मांस भन्ने कुरा जन्मैदेखि देख्न नहुन अरे। अतः बाबु-आमा दुवैले नखाने हु“दा पिताजीको जिन्दगीमा आमाको दूधबाट पनि तेसको रस परेन।

पितामहले १९ वर्षदेखि आमरणान्त जुत्तासमेत लगाउनुभएन। उहा“को ँसन धोती र मयलपोस, टोपी, पटुका, यसमाथि कोराको खास्टो यति थियो रे। यही कुरा भनेको सुनेर सम्झेर मैले लेखेको पनि छु– ॅअयन्नु वेषः पितुराद्यभूषणं पितामहाद्यैरपि धारितः पुरा’ इत्यादि।

अर्को कुरा तम्बाखु, चुरोट इत्यादिका परमद्वेषी, कसैले तम्बाखु पिन्छ भने तेसलाई त मुसलमान होस् भनिहाल्ने गर्नुहुन्थ्यो। अतः दुई भाइ छोरा छुट्टि“दा पनि पितामही कान्छा केशवस“ग बस्नुभयो रे। पितामह त्यो मुसलस“ग म बस्दिन“ भनी जेठा पुत्रस“ग बस्नुभयो भन्ने कुरा मैले आमाबाट पनि सुनेको हु“। उहा“ले प्रत्यÔ बेहोर्नुभएको रे।

पितामह दत्तात्रेयको श्वशुरालय धुरकोट डा“डा (कोरपानी) हो। खास मावली (पितृमातुल) रघुपति हवलदार हुन्, उनी स्वर्गे भएपछि इतिश्री भयो।

उक्त परिचय मैले बेहोरेको केही पनि छैन। पिताजीको मुखबाट सुनेको कुरा यथार्थ लेखेको छु।

पूज्य पिताज्यू पं. श्रीदेवीप्रसाद पन्थीको जीवनी

१. प्रारम्भ

आजभन्दा २०/२२ पुस्ताअघिको कुरा छ, पश्चिम गङ्गोल भन्ने देशबाट एक जना गौतम उपाध्याय भन्ने ब्राम्हण हालको गुल्मी जिल्लामा पर्ने धुरकोट मण्डलको वाग्ला भन्ने गाउ“मा आई बसेछन्। उनका तीन भाइ छोरा भएका रहेछन्। तिनमध्ये सदु र शम्भु भन्ने दुई भाइ पूर्वत ँ गएछन्। कान्छा पुत्र तही“ वाग्लामा बसेछन्। तिनका सन्तानमा गौतम उपाध्यायको अठारौ“ पुस्तामा दत्तात्रेय भन्ने स्वधर्मनिष्ठ, षट्कर्मी, ज्योतिर्विद् ब्राम्हण भएछन्। निजकी पत्नी खगेश्वरीबाट देवीप्रसाद, शोभाकर र केशवराज तीन भाइ पुत्र जन्मेछन्। दोस्रा, तेस्रा पुत्र नजन्म“दै दत्तात्रेयले चार वर्षका देवीप्रसादलाई ल्याई आ नो ब्या“सी बडाचौर भन्ने जग्गामा हिउ“दे कटेरामा बसेछन्। उक्त हिउ“दे गोठ हाल चिउरीको रूख भएको पाटामा थियो रे।

उसै साल हिउ“ परेछ। छानामा भारी पर्दा कटेराको खा“बाको चोक भा“चिएर बडो आपत् पनि परेछ। पछि द्वितीय, तृतीय पुत्र जन्मे। देवीप्रसादको ऐ. अजमिर-ँबरेटा बस्ने जयमङ्गल घिमिरेकी पुत्री म1शीलाका साथ विवाह भयो। शोभाकरको प्यु. बादिकोट-बिमिरे टा“डीघरे पोखरेलकी पुत्री घर्मी भन्ने कन्याका साथ विवाह भयो। केशवको पूजा बस्ने रघुपति न्यौपानेकी छोरी रुक्मिणीका साथ विवाह भयो। शोभाकरको बीसै वर्षको उमेरमा

देहान्त भयो, सन्तान छैनन्। केशवका तीन भाइ छोरामध्ये दुई भाइका मात्र सन्तान छन्। जेठाका छोरी तीन मात्र भए, पुत्र छैनन्।

२. पिताजीको अध्ययन

अब देवीप्रसादको परिचय बताइन्छ। उक्त परिचय पनि आ ूले नभोगेको र केवल सुनेको भरमा सङ्Ôप्त छ। देवीप्रसादको जन्म १९२१ साल ज्येष्ठ महिनामा भएको हो। निजको अध्ययन पहिले आ ना बाबु दत्तस“ग कर्मकाण्ड, ज्योतिष-करणग्रन्थ र ूलादेशग्रन्थ भएको रहेछ, पछि २१ वर्षको उमेरमा व्याकरण पढ्नुपर्ने रहेछ भन्ने ज्ञान भएर बादीकोट-ओखरबोट बस्ने पं. विश्वनाथ (खेमकृष्ण) का घरमा गएर लघुकौमुदी प्रारम्भ गरी केही दिन पढेपछि घर आउ“दा बाटामा मरभूमि-रयालेका पं. जगन्नाथ आ नो पाठच सकेर घर आउन लागेकास“ग कुन्नि कहा“ हो, भेट भएछ र निजले विद्यार्थीको परीÔणका लागि केही सोधपुछ गरेछन्। उत्तर दि“दा साधनी केही गल्ती ठहराएर आ“ले नवीन तरिका सिकाइदिएछन्। अनि उहा“ले यिनै जगन्नाथस“ग पढेमा राम्रो होला भन्ने र नगिच पनि पर्ने हुनाले रयाले गई पढ्न थाल्नुभएछ। एवंरीत्या केही महिना बितेपछि राजधानीबाट प्युठान जिल्लामा बडाहाकिम बनाई खटाइएका भैरवनरसिंह राणा जनरलले प्युठान-खलङ्गामा पढाउने पण्डित राख्ने विचार गरेछन्। पं. को सोध गर्दा उक्त जगन्नाथ पं. बोलाइएछन्। निजले मेरा घरमा विद्यार्थीहरू छन्, तिनलाई छोडेर कसरी आऊ“ भनी बिन्ती गर्दा ‘सबै विद्यार्थीलाई पनि लिई आउनू≤ गा“स-वास म मिलाइदिन्छु’ भनेछन् र सबै विद्यार्थी गएछन्। पिताज्यूले खलङ्गामा आठ वर्षजछि बसेर मध्यकौमुदी समग्र र (गुरु पण्डित भागवती वृन्दावनी हु“दा) कतिसम्म हो भागवत पनि पढ्नुभएछ।

मध्यकौमुदी समाप्त गरेको मानिसलाई राणा राजाले डिट्ठा पदवी स्वतः दिन्छन् अरे भन्ने सुनेर राजधानीमा गई डिट्ठा हुनुपऱ्यो भन्ने विचार गर्दागर्दै एक जना यजमानले पुराण भन्न भनी बोलाएछन्। अनि अर्काले, पछि अर्काले बोलाउ“दा जिन्दगीभर पौराणिकै भएर दिन बिते। प्रसङ्गमा यो कुरा पनि लेखौं“, उहा“को भनाइ लालित्य र शब्दमाधुरी, रोचक ढङ्ग अरू कुनै विद्वान्को पनि मैले जानेको छैन र जान्ने व्यक्तिहरूले भन्दै पनि छन्। हाम्रो भनाइ सुन्दा खोइ पिताको जस्तो बोली, हिस्सी केही पनि रहेनछ भन्ने आवाज म आ“ सुन्दछु।

३. श्री पिताज्यूको द्वितीय, तृतीय विवाह

पूज्य पिताज्यू ३० वर्ष पुगेपछि मात्र उक्त भा्शीलाबाट एक पुत्र एकराज र एक पुत्री भूमि जन्मे। पछि अरू पनि नजन्मेका र पुत्र पनि सानो जीउका, सोझा खुट्टाले नटेक्ने, बडो सन्तोषजनक नठहरेकाले प्युठान-लुङ गाउ“ बस्ने मच्छेश्वर रिजालकी छोरी गन्धर्वीलाई विवाह गर्नुभएछ। विवाहपछि जेठी स्वर्गे हुनुभएछ र उनबाट नटी भन्ने र ूपी भन्ने दुई

पुत्री जन्मे। तर अघिल्लीका पुत्र र पुत्री (टुहुरा-टुहुरी) लाई राम्रो रÔा नगर्नेजस्तो ठानेर ४३ वर्षको उमेरमा घैरेनी बस्ने नामदेव उपाध्याय पौडेलकी कान्छी छोरी नन्दकुमारीदेवीका साथ श्री पिताज्यूको तृतीय विवाह भयो। तृतीय विवाह भएको लगत्तै दोस्रो महिनामा कान्छी श्रीमती घरमा दिरागमन गरी आउ“दा द्वितीया गन्धर्वी छुटीभिन्न भइसकिछन्। तृतीया नन्दकुमारीबाट टुहुरा पुत्र-पुत्रीको हेरविचार भयो। निजहरूले पनि द्वितीयाभन्दा तृतीयामा नै रुचि गरे। करिब १५/१६ वर्षसम्म स“गै बसी पछि मात्र एकराज छुटीभिन्न हुनुभएको हो। तिनैताक लिली भन्ने दासीलाई लम्सालले लगिदिएछ र सरकारले पनि धन नदिने हु“दा टन्टा पर्न गएछ। येनकेन थोरै मोल उपर पनि गरेको कुरा गर्नुहुन्थ्यो।

४. श्री पिताज्यूको सङ्कट-दुःख

यसै बखतमा पुरकोट-न्वारदेखि दÔिण-पश्चिम पाखो ठु“गाखोरका तिलकराम सरदारका छोरा सुब्बा नवनिधि उपाध्यायले उहा“स“ग भेट गरी ‘पण्डितजी, तपाईंलाई अर्थको आवश्यकै होला, हाल म बस्ने मलङ्गवा तराईमा जाऊ“, चतुर्मासभरमा श्रीमद्भागवत पुराण सुनाउनुहोस्, तपाईंलाई रु. ५००/– दÔिणा दिई पठाउनेछु’ भनी लगेछन् र कान्छी गृहिणीका भर श्री-सम्पत्ति र ती पूर्वोक्त पुत्र-पुत्री छाडी जानुभएछ।

पुराण सुरु भयो। कतिपय दिन बितेपछि अकस्मात् नवनिधि सुब्बालाई पक्री ल्याउनू, निजको श्री-सम्पत्ति सर्वस्व तायदात गरी ल्याउनू भन्ने सरकारबाट पक्राउ पुर्जी गएछ। यसको कारण यो रहेछ कि तेसभन्दा अघि सुब्बा नवनिधि तराई माल अड्डाको हाकिम भई बसेका रहेछन्, निजले कतिपय रुपैया“का तोडा मासी आ˚ले खर्च गरी पैसाका तोडा सदरमा पठाएका रहेछन्। तेस अपराधमा निजलाई पक्रन परेको र तायदात गर्नुपर्ने सरकारको कर्तव्य रहेछ। उनी सुब्बा निःशङ्क भई पुराण सुन्न लागेको मौकामा पक्राउ आएको रहेछ। पक्राउ नहु“दै निजले थाहा पाई भाग्ने सुर गरेछन्। उनी भाग्ने मौकामा ‘म कसो गरू“ त?’ भनी पिताजीले निजस“ग सोध्दा निरपराध मानिसलाई ‘तपाईं पनि भाग्नुपर्छ’ भन्ने बुद्धि लगाइदिएछन्। अनि पिताजी पनि भाग्नुभएछ र तत्कालमा नै नवनिधिको मुद्दती भई रहेका पण्डित देवीप्रसादलाई पक्री ल्याउनू र निजको श्री-सम्पत्ति सर्वस्व गरी ल्याउनू भन्ने पक्राउ घरमा आइपुगेछ। पिताजी वर्ष दिनसम्म गुप्तवास बस्नुभएछ।

सुब्बाले ‘तपाईं यही“ बस्नुहोस्, पुराण भन्दै रहनुहोस्’ भन्ने बुद्धि दिएको भए केही पनि नहुनेमा उल्टो निरपराध मानिसलाई भाग्नुहोस् भन्ने बुद्धि दिनाले व्यर्थै दुःख पाउनुपर्‍यो। सरकारले सर्वस्व गर्‍यो। वर्ष दिनपछि सरकारको Ôतिपूर्ति भएकाले मुद्दा किनारा लाग्यो। त्यो बखत ‘नवनिधि पर्व’ भन्ने ठूलो नाम चलेको पर्व ठहरियो। दÔिणाको आशाले जा“दा उल्टो आ□नो ठूलो Ôति भयो।

अजमिरको चतुरे भन्नेले १०/१२ पुस्ताकी ुपू पर्नेलाई बिगारेको बापतमा निजको भात बन्द भएकोमा गाउ“का जि. मु. ठालूहरूले धन खाई भात चलाउने विचारले निजका पुत्रको व्रतबन्ध गराउन लगाएछन्। ब्रा×मणले भात खाएनन्, तर खाए-खाए भनौ“ र यसको भात चल्छ भनी हाहा हल्ला गरेछन् र तेसबाट पनि वर्ष दिनसम्म कसैले नबोलाउने अवस्था भोग्नुपर्‍यो। अतः पिता भन्नुहुन्थ्यो कि घिमिरे दुईजिब्रे हुन्छन्, यिनको विश्वास छैन।

उक्त पर्व घटना हुनुभन्दा पहिले माहिली गन्धर्वीबाट डोरनाथ भन्ने एक पुत्र जन्मेका रहेछन्। पर्वपछि रुके भन्ने दोस्रो पुत्र पनि जन्मेछन्। पछिल्लो छोराको ४/५ वर्षको उमेरमा नै मृत्यु भएछ। पर्व केही शान्त भएपछि कान्छी गृहिणीबाट यज्ञमूर्ति भन्ने पुत्र जन्मेछन्, दुई वर्षपछि डिला नामकी छोरी पनि जन्मिछन्। त्यसपछि क्रमशः २/२ वर्षको अन्तरमा तीन जना पुत्र र पुत्री जन्मे, तर तिनी बच्चा दुई वर्षभन्दा बढी जिएनन्। यज्ञमूर्ति र डिला भने २०/२० वर्षसम्म बा“चे। यज्ञमूर्ति विलÔण, प्रतिभाशाली, व्यावहारिक, चतुर, प्रत्युत्पन्नमति र निर्भीक थिए।

५. खेतीपाती

मध्यउमेरमा पिताज्यूले घर-खेतीपाती निमेकी खेताराद्वारा गराउने गर्नुहुन्थ्यो। मेहेरसिंह कामी भन्ने आ␣नो हली बनाउनुभएको थियो र निजले सब खेतीपातीको बन्दोबस्त मिलाइदिने गर्दथ्यो जसले लगाइदिएका दबदबे र बा“स अद्यावधि छन्, जसले ३६ वर्षसम्म अविच्छिन्न हलीको कामसमेत गरेको हो, पछि वृद्ध भएर मात्र गर्न छाडेको थियो। निजले पनि खेतीपातीमा धेरै मदत गर्दथ्यो।

पिताजी नवनिधि पर्वले घर बस्न नपाएको मौकामा काका केशव र गैराखर्के पतरे साहू भई मिलिमतो गरी काकाको खेत बुबाको हक मारी पतरेले खाएछन्, पछिसम्म यो कुराको खेद गर्नुहुन्थ्यो। कुनै जग्गा काकाले बिक्री गरेको बुबाले खानुभएको र उही जग्गा छोरालाई अंश दिनुभयो, अनि छोराले बिक्री गर्दा बुबाले नै खानुपर्दा मैले अनेक पटक एउटै जग्गा किनिरहनुपर्‍यो, यो पनि भन्नुहुन्थ्यो। उस्तै परेको थियो।

पतरे साहूले आ ूले राम्रो खेत खाएपछि ुसिले भन्ने खेत आ␣नो हकको बुबालाई दिएछन् र तेही खेत भोग गर्नुभएको थियो। ॅनया“ घर’ भन्ने बारी एउटा ुल्देल भन्ने खनाल बाहुनको थियो, निजले बिक्री निज साहूलाई गरेको थियो, सो जग्गा पनि बुबालाई दिएर भोग गरेका हौ“। ॅचौराखर्क’ भन्ने बा“भ्रो जग्गा वाग्ला बस्ने भीमलाल उपाध्यायको थियो, निजले बिक्री गर्दा बुबाले लिनुभएको हो।

६.१ पुत्रपुत्रीको विवाह

जेठा पुत्र एकराजको अजमिर-काभ्राबोट बस्ने हिमलाल घिमिरेकी कान्छी पुत्री लोककुमारीका साथ विवाह भएको रहेछ। छोरी भूमिको मरुभूमि बस्ने पुरोहित घरानाका बलभ1 अर्ज्यालका कान्छा छोरासित विवाह गरिदिनुभएको रहेछ। तर उनको असामयिक मृत्युले बालविधवा भएर माइतै बसेकी रहिछन्। पूजा भन्ने ठाउ“मा आ नी सानीआमा भेट्न गएकीलाई सानीआमाले उतै पुनभू बनाइदिइछन्। माहिलीत ँकी नटी भन्ने मरुभूमि लाम्पाटामा पिताको सल्लाहबेगर विवाह आमाले गरिदिएकी रहिछन्, तिनी पनि बाल्यावस्थामै आ ँ“ मरिछन्, सन्तान छैनन्। ुपी भन्ने अर्की छोरी मरुभूमि-असुनकोट बस्ने नरेश्वर घिमिरेका तृतीय पुत्रस“ग पिताको सल्लाहबेगर आमाले विवाह गरिदिइछन्। तेसको केही कालपछि यी गन्धर्वी पनि स्वर्गे भइछन्, छोरी ुपी पनि बालविधवा भई छ“दै छन्।

माहिलीका छोरा डोरनाथ आमाको वार्षिकपछि १२/१४ वर्षमा नै आ नो सम्पत्ति बालविधवा भएकी दिदीको जिम्मा छाडी तौलिहवा हु“दै विराटनगरमा गई बस्नुभएछ। उही“ बजार अड्डाको सुबेदार हुनुभएछ। घरमा विवाह गर्न आइज भन्ने पत्र लेख्दा पनि आउनुभएनछ। केही काल बितेछ। पछि डोरनाथले विराटनगरका पं. टेकनाथ पौडेलकी पुत्री सन्तकुमारीलाई विवाह गरी ल्याई आउनुभएको हो। पछि ससुरालीसित झगडा पर्दा विष खुवाइछन् र तिनलाई त्यागी लाम्पाटा-अर्घाली लालमणि पौडेलकी पुत्री चूर्णकलासित विवाह गर्नुभयो।

६.२ कान्छीपट्टिका पुत्रपुत्रीको विवाह

यत्तिकैमा गुल्मी-पराल्मी बस्ने गुणनिधि पोखरेलले एउटा पत्र लेखी मानिस पठाएछन्। पत्रमा लेखिएको कुरा खबर यो रहेछ कि तपाईंका छोरा यज्ञमूर्तिको मेरी छोरी यामकुमारीका साथ विवाह गरौ“, छिटो लगनको खटन गरी आउनुहोस् इत्यादि।

उता डोरनाथको विवाह भएको छैन, यता सम्पन्न घरानाका मानिस अर्को छोरालाई विवाह गर्न बोलाउ“छन्, के गर्नु भन्ने सङ्कट पर्दा निर्णयसिन्धुप्रभृति धर्मशास्त्रमा ‘एकोदर प्रसूतानाम्’ इत्यादि पङ्क्तिबाट ‘भिन्नोदर’ भएकालाई दोष रहेनछ भन्ने हेतुले उक्त कन्याका साथ विवाह गरिदिनुभएछ।

त्यसपछि डिला छोरीको प्युठान-लुङ घर भई बर्दिया तराईमा बस्ने जमिनदार नित्यानन्दका भाइ जमिनदार जागेश्वर रिजाललाई दिई विवाह गरिदिनुभयो। निज जागेश्वरको यो दोस्रो विवाह थियो, किनकि उनकी अघिल्ली पत्नीबाट ६/७ बहिनी छोरी मात्र भएका थिए, छोरा थिएनन्। दोस्रो विवाह भएको १/२ वर्षपछि अघिल्ली पत्नीबाट पुत्र जन्मे जसको नाम बिीनाथ जमिनदार भन्ने बर्दिया-मनाउमा प्रसिद्धि छ। नित्यानन्दलाई पनि वृद्धावस्थामा एक पुत्र जन्मे जसको नाम शेखर रिजाल भन्ने हो। उनको महाराजगन्ज नवीन अस्पतालमा बहाली छ।

पिताजीका अरू पनि पुत्रपुत्री वृद्धावस्थामा जन्मे जसबाट उहा“को नाम र वंशसमेत धान्न सहयोग गरेको छ। निजहरूको नाम यस प्रकार छ– भीमकान्त, ˚णाधर, देवकीनन्दन, नीलाम्बर, भीमकुमारी पुत्री र शेखरनाथ। यी पुत्रपुत्री प्रायः २/२ वर्षको ˚रकमा जन्मेका हुन्।

नीलाम्बर जन्मेपछि भीमकुमारी जन्मनुभन्दा पहिले छोरा यज्ञमूर्तिले यहा“ मात्रै बसेर हामीलाई सा“घुरो हुन्छ, तल खेतमा घर बनाऊ“ भनी बाबुलाई मच्चाई खेतमा घर बनाउनुभयो। ˚राक समस्थान हु“दा सबैले राम्रो पनि मानेका थिए। त्यसपछि पिताजी नैमिषारण्य तीर्थ गर्न भनी जानुभयो, ˚र्की आउ“दा माघे झरी लागेछ र बाटामा रुझेको हुनाले ठाडा आउ“दा बिरामी पर्नुभएछ र घरमा खबर आइपुग्यो र बोकाई ल्याउनुपर्‍यो भनी मानिस पठाइयो। मानिसका साथ आ“ै“ हि“डेरै आउनुभयो, सन्च लाग्यो।

६.३ अवशिष्ट पुत्रपुत्रीको विवाह

मरुभूमि बस्ने चन्द्रकान्त उपाध्याय अर्ज्यालकी छोरी स्थानेश्वरीका साथ भीमकान्तको १९८८ साल ˚ागुनमा विवाह गरिदिनुभयो। अजमिर बस्ने मित्रलाल उपाध्याय घिमिरेकी छोरी धनकुमारीका साथ ˚णाधरको विवाह, इस्मा-धुरकोट-खाक्सीपाटा बस्ने विष्णुभक्त उपाध्याय भट्टराईकी छोरी हरिकलाका साथ देवकीनन्दनको विवाह, मरुभूमि बस्ने पं. दुर्गादत्तकी पुत्री खिमकुमारीका साथ नीलाम्बरको विवाह गरिदिनुभयो।

उक्त स्थानेश्वरी द्विरागमन गरेको दोस्रो वर्षमा मरेकी हु“दा धुरकोट-अरौ“दी बस्ने गौरीशङ्करकी छोरी गङ्गादेवीका साथ भीमकान्तको पुनर्विवाह र निजबाट पनि सन्ततितन्तु तोडिन्छ कि भन्ने भयले मरुभूमि बस्ने पं. खेमराजकी छोरी नीलमायादेवीका साथ पुनस्तृतीय विवाह, तेस्तै मरुभूमि-अर्खाबाङ बस्ने पद्मपाणिका छोरो धनेश्वर अर्ज्यालका साथ भीमकुमारी छोरीको विवाह, यी सब विवाह पिताजीकै हातबाट भएका हुन्। पिताजी स्वर्गे भएपछि कान्छा शेखरनाथको विवाह मुसीकोट-भरवा बस्ने पं. ज्ञानेश्वर घिमिरेकी छोरी भोजकुमारीका साथ हामीहरूले गरिदियौ“। नीलाम्बरकी पत्नी उत्तौल बेहोराकी हु“दा पतिले मन नपारी धुरकोट-लुङखर्क बस्ने पं. विश्वनाथ घिमिरेकी छोरी तारादेवीका साथ विवाह पनि हामीहरूले गरिदियौ“।

पिताजी स्वर्गे भएपछि पं. एकराजजीले मरुभूमि बस्ने पुरोहित हिमलालकी कान्छी छोरी, दुवै गोडा लुला भएकी, घसारिएर हि“ड्नेलाई ६० वर्ष नाघेका बूढाले हामीले सग्ली केटी खोजेर विवाह गरिदिन्छौ“ भन्दा पनि नमानेर विवाह गर्नुभयो। उहा“का सन्तान छैनन्, तिनै लुली नै प्राणतन्तुको आश्रय भएकी छन्।

७. पुत्रशोक, दुःख

केही दिनअघि नै यज्ञमूर्ति प्युठानमा पढ्न जाने गर्नुभएको थियो, १९८८ साल वैशाखमा घर आउनुभएको थियो र यो वर्षको खेतीपाती लगाएर जानुपर्ला भनी घरै बस्नुभएको थियो। आठ दिनको ज्वराले आषाढ २२ गते उहा“को २० वर्षमा असामयिक मृत्यु भयो। यसबाट पितामातालाई ठूलो पुत्रशोकरूप चोट पऱ्यो। गाउ“-छिमेकलाइ बडो आघात पर्न गयो।

तेस बखतमा ठूलो भनेको १० वर्षको र अरू भाइ २/२ वर्षले घटी साना थिए। शुद्धशान्तिपछि श्रावणमा आमा त्यो घर चटक्क छाडी माथि पुरानो घर भएको ठाउ“मा एउटा स्याउले गोठ-कटेरो थियो, तेसैमा जानुभयो। हामीहरू पनि कुखुराका साना चल्लाजस्तै माउ पोथीका पछि लाग्छन् तेस्तै पछि लागेर तही“ गयौ“। पिताजी आउ“छे कि भन्ने आशाले त्यहा“को श्री-सम्पत्ति, गाई-भै“सी रु“गेर घरैमा बस्नुभयो, पा“च रातपछि भा“डाकु“डा, अन्न, पानी यत्रतत्र थन्क्याई तही“ जानुभयो।

भा1 महिना लागेपछि एउटा गोठ थारो बनाई मार्गको धानखेती तेसैमा थन्क्याइयो। तल जानलाई आमालाई कति नै प्रेरणा गर्दा पनि जानुभएन। माघ महिना लागेपछि तलको घर भत्काई दारपात ल्याई माथि घर बनाइयो र तही“ बसियो। तलको घरको आयु केवल ढाई वर्ष मात्रै रहेछ।

यज्ञमूर्ति गएको ठीक तीन वर्षमा डिला भन्ने छोरी पनि उही“ बर्दियामा स्वर्गे हुनुभएछ। अब पितामातालाई अर्को पुत्रशोक पऱ्यो। पूर्वोक्त पुत्रपुत्री स्वर्गे हु“दा हामीलाई यिनी पनि छोराछोरी हुन्, यिनकै मुख हेर्नुपऱ्यो भन्ने ठान्नुहुन्नथ्यो। हामीलाई तृण बराबर देख्नुहुन्नथ्यो, कारण बढी शोकले हुनुपर्छ।

यज्ञमूर्ति स्वर्गे भएपछि भनिरहनुहुन्थ्यो कि मेरा यिनी छोराले पढ्दैनन्, यिनी सबै पुस्तक पानागाडमा सेलाउनुपर्ने भयो इत्यादि।

क्रमशः म तेह्र वर्षको थिए“। पिताजीलाई माडी खोला जाने काम परिआएछ र म पनि साथ लागी गए“। त्यहा“बाट स्वर्गद्वारी नगिचै पर्दथ्यो। महाप्रभु जीवित हुनुहुन्थ्यो। त्यहा“ पनि पिता-पुत्र गयौ“। प्रभुले परिचय गर्नुभयो। बुबाले मेरा बारेमा सोध्नुभयो। प्रभुले ॅपढ्दछन्, पण्डित हुन्छन्’ भन्नुभयो। अघि पिताजीले प्रभुकहा“ तही“ स्वर्गद्वारीमा चतुर्मासमा योगवासिष्ठ कथा सुनाउनुभएको रहेछ। प्रभुले वरणी गर्दा आ ँलाई बलरामपुर रानीले दिएको पहे“लो अति राम्रो दोसल्ला ओढाउनुभएको थियो, ३० वर्षभन्दा बढी ओढ्दा ँटेन।

प्रभुले तेति कुरा भनेपछि मलाई हौसला मिल्यो। ॅपुस्तक सेलाउन किन पर्ला र मैले अवश्य पढु“ला’ भन्ने मनमा लाग्दथ्यो। पिताजीले ठान्नुहुन्थ्यो– ॅमस“गै अलिकति लघुकौमुदी द ँराउने र अलिकति भागवत पढ्ने गरे ता पण्डित भइहालिन्छ, कहा“ कसका छोराले सुवन्त मात्रै पढेर पनि सप्ताह भन्यो, मैले पनि त“लाई सुवन्त पढाइदिन्छु अनि

भागवत पढाउ“छु’ इत्यादि। मेरो मनले भन्थ्यो– तेस्तो पण्डित भएर के काम? पढ्न पठाए त जाने थिए“ भन्ने कुरा भित्तामा मैले लेखेको हुन्थ्यो, देख्नुहुन्थ्यो तर खर्च लैजा, यो ठाउ“मा जा र पढ् भन्नुहुन्नथ्यो, पढ्दापढ्दै दाजी मरेको हुनाले मायाले छोड्न नसकेको हुनुपर्छ।

८. पिताजीको स्वभाव

उहा“ सरल साŒिवक स्वभावका हुनुहुन्थ्यो। एकोहोरो आ ̊ढिपी भन्ने कुरा केही थिएन। कसैले यसो होइन, यसो पो गर्नुपर्छ भन्यो भने उहा“को बुद्धि मोड्न सहजै सक्दथ्यो। आहारविहारमा साŒिवक भोजन मन पराउनुहुन्थ्यो नकि कटु र अमिलोप्रभृति। उहा“का पितृमातृ दुवैले मांस भोजन नगर्ने हुनाले जिन्दगीभर मांस खानुपरेन। बाल्यावस्थामा पनि आमाको दूधबाट पनि नपरेको भनी मैले पहिले नै उल्लेख गरिसकेको छ। गिलो भात मन पर्दैनथ्यो। जिन्दगीभर (बुढेसमा पनि) सारो भात चाहिन्थ्यो। तरकारीमा थोरै चर्कोपना चाहिन्थ्यो। रोग भन्ने कुरा कुनै पनि थिएन। विशेष गरेर उदररोग छ“दै थिएन। वात, पित्त, क ̊ केही पनि हामीले जानिएन।

विशेष गरेर दन्तहरू अत्यन्तै मिलेका र बिछट्टै राम्रा थिए। ८७ वर्ष पूर्ण हु“दा पनि मकै-खट्टे खान सक्ने हुनुहुन्थ्यो। जीवनभर ३२ दन्त निश्छिा थिए।

९. पिताजीको नित्यकर्म

प्रातःस्नान, विधिसहितको जप, पाञ्चायन पूजा, तर्पण, वैश्वदेव, पाठ यिनी कर्म नित्यै गर्ने र आस्तिकता बहुतै राख्नुहुन्थ्यो। उमेर ५० वर्षको हु“दासम्म उहा“का पितामाता जीवित हुनुहुन्थ्यो। चार महिनाको ̊रक गरी पहिले पिता र पछि माता स्वर्गे हुनुभएछ। त्यहा“पछि भरजीवन यिनी कर्म र त्रिकाल सन्ध्यासमेत गर्नुहुन्थ्यो।

उहा“का पितामाताको मृत्यु समय १९६९ सालको भाı शुक्ल द्वितीया पिताको र पौष शुक्ल दशमी माताको हो। पिताको त्यही सन्देह छैन, माताको शुक्ल र कृष्णमा कुन हो, दशमी ता निश्चय हो, यादै छ। काका शोभाकर कुन सालमा स्वर्गे हुनुभयो, उहा“को जन्ममिति कुन हो, पत्ता लागेको छैन। मृततिथि भने पिताजीबाटै सुनेको थिए“ अघि नै, ज्येष्ठ शुक्ल एकादशी हो। काकी भने पुनभू बनेकी हु“दा निजको मृततिथिको यादै छैन।

कान्छा काका केशवको जन्ममिति १९२९ साल हो। १९७५ सालको महामारीमा परेर पौष षष्ठीका दिन उहा“को देहान्त भएको हो अरे। काकी भने २००९ साल भाı कृष्ण नवमीमा परलोक जानुभएको हो।

पिताजीका पितृव्य तीन जना थिए भन्ने अनुमान छ। ती पितृव्यहरू पनि दत्तात्रेयका दाजु हुन् कि भन्ने अनुमान छ। निजहरूको नाम भवानीशङ्कर, माधव र गोर्खु हो, किनकि पिताजीले नित्य तर्पण गर्दा यिनीहरूलाई पितृव्य भनेर तर्पण गर्नुहुन्थ्यो। जेठा र कान्छा

भन्ने प्रश्न मैले गरिन“। निजहरूका सन्तान नदेखिएकाले व्रतबन्ध गरेपछि सायद विवाह नगर्दै मरेका हुन् कि भनेजस्तो लाग्छ।

पण्डित एकराजकी आमाको देहान्त साल थाहा छैन, श्रावण कृष्ण पञ्चमी श्राद्धदिन हो। भीमकान्तकी ज्येष्ठा पत्नी स्थानेश्वरीको पनि १९९६ साल श्रावण कृष्ण पञ्चमी नै हो। डोरनाथकी आमा गन्धर्वीको पनि साल थाहा छैन, श्रावण शुक्ल तृतीया मृततिथि हो।

१०. पिताजीको प्रभाव

यत्रतत्रबाट धर्मशास्त्रसम्बन्धी कुरा र मुहूर्तसम्बन्धी कुरा सोध्न मानिस आइरहन्थे। कसैको घरमा सुन्तला पाकेको छ अथवा नासपाती, मेवा, केरा जे छ, उहा“लाई चखाएर मात्रै आ ॅले खाने गर्ने अथवा बाटा हि“ड्दा २०० गज पर रहनुभएकालाई पनि दर्शन गरेर मात्र जाने गर्थे। हाल तेस्तो कसैलाई देखिन्न। एक बार हिउ“दमा बिरामी हुनुभएको उहा“लाई भेट्न आउनेले ल्याएको रायोको शाक हामीहरूले पनि खाएर नसकी सुकाएर राखेका हौ“।

हाम्रा घरमुनि आ“पको वृÔ थियो। तेसलाई यो विद्यार्थीहरूले खाई ॅलेर उम्रेको हो भनी पिताले भन्नुहुन्थ्यो। अघि बाजेस“ग हो वा पिताजीस“ग हो, पढ्न भनी प्युठान-उदयपुरका बलभ1 काजी आएका रहेछन्। निजले यज्ञमूर्तिस“ग भेट भएमा हाम्रो घरको वरिपरि रिठाबोट, मानेचौर बाने मेला इत्यादि सकल कुरा गरे, म दङ्ग परे“ भन्नुहुन्थ्यो।

अर्जेका नया“ जैसी भन्ने बूढालाई मैले जानेको हु“। निजले पिताजीस“ग ज्योतिष पढेका र उनको मुले भनेको कुरा यो हो– “मेरा तीन मुरी धान हुन्थे। गुरुका कृपाले र आशीर्वादले आज ९० मुरी धान गराउ“छु” इत्यादि। मलाई श्रीमद्भागवतको पुस्तक ॅइदिने उनै हुन्, उनका छोराले अझै देवताझै“ मान्दछन्।

अर्को कुरा वस्तुका लीलाधरले बुबाबाटै ६० अध्याय भागवत पढेका भन्ने सुनेको हु“। निजले पनि मस“ग कृतज्ञता प्रकट हुन्। मलाई घर कुचाउने कुरा पनि गरेका थिए, कालधर्मले उनलाई उछिन्यो।

पौ“दी-अरेवाका शिवलाल र ग्वालीचौरका पण्डित रुक्माङ्गद भागवतको अवतर्णिका पढ्न आएको मलाई पनि थाहा छ। पुरकोटको वली ज्योतिषी समय-समयमा आई ग्रन्थहरूको अर्थ सोधेर केही पिताले, केही मैले उत्तर गरेको म आ ँ“ अनुभवी छु।

दोस्रो प्रवृत्ति पिताजीको पौराणिकता पनि थियो जसमा उहा“को शब्दमाधुरी र रोचकता अलौकिक नै थियो भन्ने कुरा पहिले पनि उल्लेख गरिसकिएको छ। तेसैका प्रभावले गाउ“-छिमेकको त के कुरा, टाढा-टाढा दाङ, मलङ्गवा, सर्लाही, परासी, कपिलवस्तु, बर्दिया इत्यादि तराईमा समेत झिकाइनुहुन्थ्यो र जानुहुन्थ्यो पनि बर्दिया गई सप्ताह भनेर आएको म पनि सम्झन्छु।

हामी काठमाडौ“मा पढ्ने समयमा दङाली छात्र यस्ता छन् भन्ने कुरा गर्दा दङ्ग परी भन्नुहुन्थ्यो जुन पिताजीकै मुखबाट मैले सुनेको कुरा हो– “म अघि दाङमा पुराण भन्दा तहा“का मानिसले भन्दथे कि यिनी बाहुन गर्भैबाट पढेर आएका रहेछन् क्यारे, आजभोलि त्यस्ता विद्यार्थी त्यहा“ निस्केछन्” इत्यादि।

पुराण भनाइको प्रसङ्गले दाङ बस्ने शिवप्रसाद लप्टन र निजका छोरा कुलराज पण्डित भीमकान्तहरूस“ग परिचय राम्रो भएको र निजहरूले ‘पण्डितजी, तपाईं यही“ बस्नुहुन्छ भने दुई बिघा जमिन हामी सित्तै“मा दिन्छौ“ र घरबाट ५०० रुपिया“सम्म ल्याउनुहुन्छ भने जमिनदारी किनिदिन्छौ“’ इत्यादि कुरा भनेको सम्भmी पछि पछितो पनि गर्नुहुन्थ्यो। संवत् २०१० सालमा बनारस शास्त्री परीÔा दिन गएको मौकामा मैले स्वयम् अनुभव गरेको कुरा यो छ– दाङका हाल कान्छा भुरुखे भनिने पूर्वोक्त कुलराज घिमिरेका कान्छा पुत्र भागवत शर्मासित मेरो भेट भयो र कुराको प्रसङ्गमा पिताजीलाई चिन्नुहु“दो होला, मलाई कसरी चिन्ने र भनेर मैले भन्दा ‘अः, पुराण भन्दाखेरि’ भन्ने उत्तर गरेका थिए र निजलाई पनि पौराणिकताको याद स्पष्ट रहेछ।

अर्को कुरा पौदी भीमसेन गिरिकहा“ सप्ताह भन्न पिताजी जानुभएको थियो। नौ वर्षको मलाई साथैमा लानुभएको थियो। वाचक-उपवाचकका माझमा म बस्दथे“। बुबाको पुस्तक एकोहोरो हेरिरहन्थे“, बुबालाई बिराउन दिन्नथे“। जति पक्रचो बुबा उति खुसी हुनुहुन्थ्यो। लप्टन पण्डित खडानन्द उप. थिए। गणेशले उप.लाई क्या हो ज्वाइ“, तपाईंले नसक्ने, तेत्रा बालकले पक्रने भन्दा ‘म सिपाहीको छोरो हु“, यिनी पण्डितका छोरा हुन्, ठीकै छ’ भन्दथे।

पिताजीको सम्पर्कमा धेरै मानिसले इष्ट काम गर्दथे। विशेष रयाले पं. जगन्नाथ र हुलाली पं. लक्ष्मीनारायणले गर्ने हरेक कर्ममा पिताजी अनिवार्य जानैपर्ने हुन्थ्यो अरे। पं. जगन्नाथजीका ज्येष्ठ पुत्र पं. रश्मिराजको व्रतबन्ध गायत्री मन्त्रदान पिताज्यूबाट भएको रहेछ। पुनः साहि“ला छोरा पं. चेतनाथको व्रतबन्ध र हुलाली पं. लक्ष्मीनारायणका साहि“ला छोरा पं. लोकनाथको व्रतबन्ध एकै दिन पर्न गएछ। निजहरूको जन्म पनि अश्विनी र भरणी आजभोलिजस्तो रहेछ। दुवै ठाउ“बाट व्रतबन्ध गराउने, मन्त्रदान दिने निमन्त्रणा पिताजीस“ग आए। एक ठाउ“ स्वीकार गर्ने र एक ठाउ“ छाड्नुपर्ने समस्या पर्दा यस पालि गाउ“ पं. लक्ष्मीनारायणको पालो भनेर गाउ“ जानुभएछ। लोकनाथको व्रतबन्ध, मन्त्रदान सबै गर्नुभएछ। पछि लोकनाथका भाइ दामोदरको व्रतबन्धमा बुबा कतै जानुभएकाले पितामह दत्तात्रेयबाट उक्त व्रतबन्ध, मन्त्रदान भएको रहेछ। उनका भाइ डिल्लीराजको पनि व्रतबन्ध, मन्त्रदान पिताजीबाटै भएको रहेछ। यी सबै कुरा बुबाले गर्नुहुन्थ्यो र उहा“हरूले गुरु मानेको मलाई स्पष्टै थाहा छ।

पं. लोकनाथका छोरा जेठा पुण्यप्रसादलाई पिताजीले र माहिला-साहि“लालाई मैले समेत व्रतबन्ध, मन्त्रदान गरेका हौ“। पं. रश्मिराज तौलिहवाबाट रयाले आउ“दा पिताजीस“ग भेट गर्ने र दुःख-सुखका कुरा गर्ने गर्नुहुन्थ्यो। एक दिनको कुरा हो, पं. रश्मिराजजी हाम्रो घरमा आउनुभयो। पिताजीस“ग बातचित गर्दै हुनुहुन्थ्यो। उस मौकामा हाम्रा घर केही विद्यार्थी बसेका थिए, कौमुदी र संस्कृत पढ्ने गर्दथे। भाइ नीलाम्बरले मध्यकौमुदी र माघ काव्य पढ्दथे। निजलाई पाठ पढाउ“दै थिए“। उहा“ले चित्त दिएर सुनिरहनुभयो र पछाडि भन्नुभयो पिताजीको उद्देश्य गरेर– “हजुरको ठूलो भाग्य हो जसका घरमा व्याकरण कौमुदी पढाउने, साहित्य माघकाव्य पढाउने र व्याकरण, साहित्य पढ्ने छोराहरू छन्, धन्य हो” इत्यादि।

अर्को कुरा प्यु. लुङ गाउ“का पं. नित्यानन्दको घरमा लक्ष्यहोम यज्ञ गराउन आउनुभएका रश्मिराजका भाइ पं. चेतोनाथजी आ□नो जन्मभूमि रयाले आउनुभएछ र हाम्रा पिताजीलाई भेट्न हाम्रा घर आउनुभयो। कुराका प्रसङ्गमा लक्ष्यहोममा जम्मा भएका पं. हरूको सत्सङ्गको कुरा भयो (उक्त यज्ञमा म पनि निमन्त्रित भएको र होता भएको थिए“)। पं. चेतोनाथसित मेरो प्रथम भेट तही“ भएको हो। मेरो उद्देश्य गरेर केही कुरा गर्नुभयो र हाम्रो भन्दा बढ्ता व्युत्पत्ति रहेछ यहा“को इत्यादि कुरा पिताजीस“ग गर्नुभएको हो। तेसपछि दाङ जानुभयो, एक वर्षभित्रै उहा“को देहान्त भयो, पुनः भेट हुन पाएन।

तेस्तै कान्छा पं. विष्णुदत्त (जगन्नाथका भाइ) ले पनि पिताजीस“ग प्रेम राख्ने र हरेक काममा निमन्त्रणा दिने गर्नुहुन्थ्यो। उहा“का छोरा दुई भाइ पं. हरिप्रसाद र पं. गोपीराज पनि पिताजीका चेला खास गायत्री सुनाइएका हुनुहुन्छ र निजका छोरा पं. ईश्वरीप्रसाद पनि पिताजीका शिष्य हुनुहुन्छ।

पं. गोपीराजका पुत्र पं. पुण्यप्रसादको व्रतबन्धमा पिताजी बोलाएर तौलिहवा गई होम गराउनुभएको हो। मन्त्रदान कसले गरेको भन्ने निश्चय मलाई भएन। तेस्तै जगन्नाथका माहिला भाइ देवीरामका जेठा पुत्र भूमिदत्तको व्रतबन्ध मन्त्रदान पनि पिताजीले नै गर्नुभएको रहेछ। पं. जगन्नाथका साहि“ला भाइ शोभीरामका माहिला छोरा पं. खगेश्वरको व्रतबन्ध मन्त्रदान पनि पिताजीबाटै भएको रहेछ र निजहरूले पिताजीलाई गुरु मानेको मलाई पनि स्पष्टै थाहा छ। हरेक काममा निमन्त्रित हामीसमेत हु“दै छौ“, सम्बन्ध त्यही हो।

प्रसङ्गमा अर्को कुरा पनि लेखौ“ कि अरू-अरू पनि पिताजीका चेलाहरूको त गणना गरिसकि“दैन। हर्रेका केशव भन्ने ब्रा≈मणलाई पनि शिष्य बनाउनुभएको रहेछ। उनी बर्मा देशमा गई बसेका, धनी, सम्पन्न र गाउ“को तजी (मुखिया) पनि भएका रहेछन्। निजको एउटा छोरो लाटोजस्तो नबोल्ने रहेछ र गुरुलाई झिकाउन पाए यो छोरो बोल्दो हो

कि भनेर पिताजीलाई बर्मामा बोलाएछन्। ६५ वर्ष पुग्नुभएका पिताजी जान बडो मन्जुर गर्नुभएन। यो कुरा थाहा पाएर सेताभीरे पं. यदुनाथ गएर निजस“गबाट ती हजार भारु आर्जन गरी घर ल्याई घरको राम्रो प्रवृत्ति गरेका हुन्। उति बेलाको गुरुशिष्यपरम्परा थियो र सो कुरा हुन्थ्यो, हाल भने नपढेको मूर्ख भए पनि बाबुले नै कान ुक्ने चलन प्रायः आइरहेको छ। त्यो पनि ३०/३२ वर्षमा विवाह गर्ने र तेसै दिन कान ुकी चोखा गराउने चलन हुन्छ कि जस्तो लाग्न थाल्यो।

११. श्री पिताजीको कविता

पहिले कुनै प्रसङ्गमा हाम्रो वाग्ला गाउ“को टाकुरामा श्री ईश्वरीदेवीको स्थापना गरिएको रहेछ र सानो मन्दिर पनि बनाइएको रहेछ। बाल्यावस्थामा मैले ईश्वरीका थान धूप-ध्वजाहरू लिई जानुपर्‍यो भन्ने आमाको कुरा सुनेर ईश्वरीको मन्दिर कहा“ हो भनी पिताजीलाई सोधे“ र उत्तरमा

श्री ईश्वरी भगवती सब जन्कि माई
वाग्ला छ मन्दिर पनि जसको बनाई।
रÔा गरून् भगवती दिनदिन् मलाई
हे देवि माई मनले म भजू“ कलाई॥
यो श्लोक भन्नुभयो।

एक दिन एउटा सानो भाइ रोइरहेको थियो। उसलाई ुल्याउन भनी एउटा पित्ले थाल ठटाई भन्नुहुन्थ्यो–

धालन्च वटुकं चैव दुना पत्री थैव च।
दालभात अघी खानु दूधभात पुनः पुनः॥

कसले बनाएको हो भनी दाजु यज्ञमूर्तिले सोध्दा मैले पनि भन्नुभएथ्यो।

अलि पछि मलाई ज्योतिष सिकाउ“दै हुनुहुन्थ्यो। त्रिभागी ग्रहहरूको भोगवर्ष आ̐लाई कण्ठ हु“दा मलाई मुखले पटपट भन्नुभयो र मैले कसरी सम्भने भनेर सोध्दा ‘पख्, म श्लोक रचना गर्दछु’ भनी कलम समातेर पा“च-सात मिनेट घोरिएर छ पाउको श्लोक भनौ“ वा सार्धश्लोक भनौ“ लेखी देखाउनुभयो। तेसै श्लोकबाट मेरो निर्वाह चलेकै छ।

चतुःशून्यः सूर्यः शशी षड्वसुश्च।
चतुरष्ट भौमो रविशून्य राहुः॥
दशाष्टौ गुरुः स्याच्छनिर्द्वादशाष्टौ।
बुधो रुद्रवेदाः शिखी वेदमष्टौ॥
भृगुर्विश्ववेदास्त्रिभागी दशानाम्।
वदन्तीह ज्योतिर्विदः कालज्ञानम्॥

पछि मलाई केही अशुद्धि ज्ञान भएपछि किन यहा“-यहा“ सङ्गति मिलेन भन्दा ˘ज्योतिषीका श्लोक यस्तै हुन्छन्। एउटा पण्डितले एउटा राजालाई आशीर्वाद दि“दा भनेछन्–

कचिच्छिन्नाः किच्चद्भिन्नाः क्वकिच्च पादवर्जिताः।

गणकानां यथा श्लोका भवन्तु नव शत्रवः॥" भनेर हा“स्नुहुन्थ्यो। हुन पनि ज्योतिषीहरूका परम्परा चलित श्लोकहरू तेस्तै नै सुनिन्छन्।

अरू बुबाका कविता के छन् भनेर मैले पनि सोधिन“, उहा“ले पनि मेरो यस्तो कविता छ भनेर बताउनुभएन। उति बेलाको युगमा पहाड वर्षको वास, गृहव्यवहारमा व्यग्रता, पौराणिकता इत्यादिबाट कविता गर्नुभएको थिएन कि भन्ने शङ्का लाग्छ।

मैले कुछ-कुछ कविता लेख्ने गरेको थिए“ तर बुबालाई देखाउनेजस्तो नहुनाले देखाएको थिइन“। उहा“ २००८ सालमा स्वर्गे हुनुभयो। २००९ सालदेखि बल्ल ˘शालग्रामशिलाष्टक’ लेखेको हु“। २०१० सालमा ˘सरस्वतीस्तोत्र’ लेखेको हु“। तेसो हु“दा उहा“लाई देखाउन पाइन“, देखाउन पाएको भए कति खुसी मान्नुहु“दो हो।

१२. पिताज्यूको उद्देश्य

हामीहरू बुढेसपनाका छोरा हु“दा धेरै मायाले हो अथवा पुत्रशोक परेको हुनाले यिनीहरूको पनि मृत्यु हुन्छ कि भन्ने डरले हो, तिमीहरू परदेशमा जाओ, इलम गर, अर्थ कमाऊ, व्यापार गर इत्यादि कहिल्यै पनि भन्नुभएन। किन्तु घरै बस, यिनै जग्गाजमिन कोरेपछि तिमीहरूलाई खानपिन प्रशस्त हुन्छ इत्यादि मात्र भन्नुहुन्थ्यो।

म काठमाडौ“मा तीन वर्ष रु“गेर मात्र छात्रावासमा प्रवेश पाएको हु“। सो प्रवेश पाउने दिन पनि पिताजी शतबीज छर्न भनी आउनुभएको, यहीं“ हुनुहुन्थ्यो। तीन छाक मात्र छात्रावासमा मैले खाए“। बुबाले मेरो गुन्टासमेत बोकाएर ˘घर जाऊ’ भनी छोडाई लैजानुभयो। जा“दा तौलिहवा पं. रश्मिराजको घरमा दुई-तीन दिन बस्नुभएको थियो। त्यस बखतमा पं. हरिप्रसाद भण्डारी अध्यापक (सम्पूर्ण मध्यमामा स्वर्णपदक पाएका) तही“ तौलिहवामा थिए। निजले परीÔाका बारेमा सोधे“। मैले लेखेको कुरा र दुई-चार पत्रिकामा पाएको नम्बर गुप्त चालले थाहा पाएको बताए“। निजले तेसो हो भने तिमी पहिला हुन्छौ पनि भने। पं. रश्मिराजले ˘तीन वर्षसम्म तपः-क्लेश सही दान्त भएर तेही छात्रावासमा मरणा भए, तपाईंले छोडाउनुभयो, ठीक गर्नुभएन’ भनी बुबालाई भने। ˘राजीनामा गऱ्यौ-गरेनौ’ मलाई भने। पछि एक वर्ष जनतन छोडिदिनुभयो र दर्शन प्रथम खण्ड पढे“, अर्को वर्ष ˚रि छोडिदिनुभएन। अतएव म पनि पिताजीको उद्देश्यअनुसार राजधानीमा आउन बिर्सेर घरै बसे“, पिताजीको उद्देश्य पूर्ति गरे“।

१३. अति वृद्धावस्था

पिताजीको वृद्ध अवस्था भएको थियो। उसै मौकामा मलाई प्युठान-लुङ कौमुदीप्रभृति पढाउन भनी त्यहा“का प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले झिकाएर म पढाउन भनी एक वर्ष दिनसम्म बसे“। तेस मौकाको वर्षामा चतुर्मास पद्मपुराण भन्न लगाए। उक्त पुराणमा पितृसेवाको महŒव २५ अध्यायले गरिएको, गुरुसेवाको महŒव ४० अध्यायले बताइएको पुराण मैले भने“। सो पुराण प्रतिष्ठा हुनासाथ घर पितृ (गुरु) सेवामा आउन मलाई हतार भयो। मार्ग महिनामा घर आए“, पितृसेवा ४/५ महिना गर्न पाए“। सो मौकामा पिताजीस“ग सोध्ने सम्झना होस आयो र वाग्लाका ज्ञाति बूढाहरूको नाम, अजमिरे पनि बूढाहरूको नाम उहा“ले सम्झेसम्मको पुस्तावली पनि सोधे“, कपीमा टिपेको पनि छ। यसै कारण मलाई यिनले पुस्तावली जानेका छन् भनी कही“ सङ्कट परेमा, जुठो-सूतक छुट्टयाउनुपरेमा सोध्छन्।

१४. पिताजीको साहस

संवत् २००७ साल चैत्रको कुरा हो, अजमिरका टीकाराम जैसीले चैत्र दुर्गामा देवीभागवत सुन्ने इच्छाले मलाई वरणी गरेका थिए। तेसपछि घमिरका जगत्‌बहादुर कार्कीले पनि वरणी पठाए। दुवै ठाउ“ काम चलाउन नसकिने हु“दा र पहिलो निमन्त्रणा नछोड्ने हु“दा घमिरको निमन्त्रणा इन्कार गर्दै थिए। बुबाले भन्नुभएको कि त“ घमिर जा, मैले अजमिर भन्दछु इत्यादि तर मैले बुबालाई तकलि° होला, बिरामी हुनुहोला भन्ने डरले अजमिर पठाउन मन्जुर गरिन“, घमिरको काम इन्कार गरे“, म अजमिर गए“। चैत्र शुक्ल नवमीको कुरा हो यो। वैशाख कृष्ण नवमीका दिन ठीक १५ दिनमा स्वर्गे हुनुभयो। आ°ले अघि गरिरहेको काम गर्न सक्छु भन्ने साहस अन्तिम अवस्थामा पनि थियो।

१५. श्री पिताजीको अन्तिम समय

पिताजीको ८७ वर्षको उमेर पुगेको थियो। २००८ साल वैशाखको महिना छ। आकस्मिक ज्वरो आयो। वृद्ध मानिसका नाडी ज्यादै छिटा र मोटा पनि छन्। छिमेकी पाका भनेजस्ता मानिसले भनेका थिए कि नाडी बिग्रनु भनेको यही हो, छाड्न Ôणभर पनि हुनेछैन। उता नाक छाम्दा चिसो छ, अन्यत्र शरीर ज्वरित छ। ज्वरो आउनुभन्दा पहिले एक जना मानिसले मलाई नआई हुनेछैन भनी निमन्त्रणा गरेका थिए। °णाधर गोरु किन्न भनी उत्तरत° हि“डेका थिए, उनलाई बुबा बिरामी भएको खबरै थिएन। डोरनाथ पनि गाउ“को नेतृत्व गर्न गावै“मा हुनुहुन्थ्यो। यस्तैमा दुई-तीन रातपछि सन्चोजस्तो र ज्वरो शान्त भयो। मलाई भन्नुभयो– “निमन्त्रणामा जा, मलाई केही हुन्न।” तर म जान सकिन“, भाइलाई पठाऊ“ कि भन्दा हुन्छ पठा भन्नुभयो र भाइ कान्छालाई पठाए“। चार घडीपछि रात पऱ्यो, व्यथाले अलि सङ्कटजस्तो गऱ्यो, बोलाउ“दा बोल्नुहुन्छ तर दोहोरो कुरा गर्नुहुन्न।

यस्तैमा राति साढे नौ बजे जङ्गी गोरु लिएर लाम्पाटा रात परेको हो भन्दै ँणाधर आइपुगे। बुबालाई बोलाउ“दा ॅह“’ भन्नुभयो। “चिन्नुभयो?” “चिने“।” “म को हु“?” “छोरो होस्।” सा“च्चै अन्तिम कुरा यति भने पनि हुन्छ। पछि राति हामीहरूले बोलाउ“दा ॅह“’ मात्रै भन्नुहुन्थ्यो। एवंरीत्या रात्रि अवसन्न भयो। तीन घडी मात्र बा“की थियो, तुलसी मन्दिरको निकटमा मौन हुनुभयो।

उज्यालो भएपछि इष्टमित्रहरूलाई समेत लिई वंशखट्वामा चढाई रुरु Ôत्रतिर प्रस्थान गऱ्यौ“। तिरतिरे पानीभन्दा पर पुगेका थियौ“। डोरनाथ वाग्लाबाट तही“ गई भेट्टाउनुभयो। राङ्दालको पुच्छ्र हाल जहा“ पुल छ तही“ शेखर आइपुगे। तम्घास पुग्दा केही दिन ता बा“की थियो, ठूलो पानी परेकाले तही“ पौवामा बसियो। भोलिपल्ट तीन बजे नै रुरु Ôत्र पुऱ्याइयो र दाह पनि गरियो। अस्थि सञ्चयन गरी बनारस लाने कुरा उठ्यो। डोरनाथले ॅमैले अरू सेवा गर्न सकेको थिइन“, अस्थि लैजान पाऊ“’ भन्नुभयो र काशीमा अस्थिÔपण गरी एघार दिनको बिहान आइपुग्नुभयो। निर्हरण गरिसकेपछि क्रमशः एकराजले पिण्डपात गर्नुभयो। क्रमशः मासिक, वार्षिक शक्ति-समयोचित गरियो।

१६. श्री आमाको अन्तिम अवस्था

आमाको जन्मसमय १९५० साल श्रावण महिना हो। जीवनी भन्ने कुरा पिताको जीवनीका साथसाथै उक्त प्रायः भएको छ। पिताज्यू स्वर्गे भएको ठीक २५ वर्षमा पौष कृष्ण अमावसीको दिन स्वर्गे हुनुभएको हो। चार वर्षअघिबाटै वातको रोगले पक्रेको थियो।

आमाको शरीर यही“ पन्नगा नदीमा जलाएका हौ“, कारण पिताजीको शरीर बोकी रिडी जा“दा बाटामा शवको कोखामा बसेर खानुपर्ने नखाई पुऱ्याउन नसकिने, ँरि बासी शवदाह गर्दा प्रायश्चित्ती हुनुपर्ने यस्तै असजिलो देखेर यही“ जलाएका हौ“। आमाको शरीर दाह गर्दा एउटा विचित्र कुरा सबै शवदाहकहरूले अनुभव गरेका छौ“ कि उहा“को शरीर कपूर जलेझैं“ भएर जल्यो। तेसलाई सबैले ॅकुनै शवदाहमा यस्तो अनुभव भएन’ भन्दथे।

क्रिया गर्दा देवकीनन्दन र नीलाम्बर सामेल हुन सकेनन्, परदेशमै गरे। घरमा म, ँणाधर र शेखर तीन जनाले गऱ्यौ“। आमाको अस्थि पनि काशी लान भनी ँणाधरले गोरखपुरसम्म लगेका, त्यहा“बाट नीलाम्बरले बनारस लगेका हुन्। अरू क्रियाकर्म पनि शक्ति-समयोचित सबै गरियो।

२०४३ ँागुन

गौरीघाट, काठमाडौ“

सन्दर्भस्रोत

(क) पुस्तक

अधिकारी, हेमाङ्गराज, पूर्वीय समालोचनासिद्धान्त (दो. सं.), काठमाडौ“ : साझा प्रकाशन, २०३५ ।

पन्थी, भीमकान्त, जगदम्बिकावैभवम्, काठमाडौ“ : डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५ ।

----------, जगदीश्वरवैभवम्, काठमाडौ“ : डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी, २०५५ ।

----------, विविधपद्यावलि:, काठमाडौ“ : लेखकका छोराहरू, २०५७ ।

मार्कण्डेयपुराणअन्तर्गत दुर्गासप्तशती, अध्याय ११, श्लोक ६ ।

(ख) पत्रपत्रिका

कट्टेल, नवराज, ‘कवि पं. भीमकान्त : एक परिचय’, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २९, अङ्क १, २०५८ कार्तिक, पृ. ३९ ।

ज्ञवाली, हेमराज, “‘जगदीश्वरवैभवम्’ महाकाव्य : एक चिनारी”, कान्तिपुर कोसेली, वर्ष ७, अङ्क १२७, २०५६ असार १२ शनिबार ।

----------, “महाकाव्य ‘जगदम्बिकावैभवम्’ एक दृष्टि”, कान्तिपुर, वर्ष ६, अङ्क २७४, २०५५ मङ्सिर १२ शनिबार ।

पन्थी, नीलाम्बर, ‘दाजी भीमकान्त : मेरो सम्झनामा’, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २९, अङ्क २, २०५९ वैशाख, पृ. ३९ ।

पन्थी, शशि, “नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : ‘जगदीश्वरवैभवम्’”, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २५, अङ्क २, २०५६ वैशाख, पृ. १६० ।

पन्थी, शेखरनाथ, ‘दाजी पं. भीमकान्त पन्थी : एक संस्मरण’, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष ३२, अङ्क १, २०६१ कार्तिक, पृ. १०२ ।

पाण्डे, हेमराज, ‘संस्कृत वाङ्मयका साधक प्रतिभा : पं. भीमकान्त पन्थी’, कान्तिपुर कोसेली, २०५४ माघ ११ ।

भारद्वाज, “नौलो सृष्टि सानो दृष्टि : ‘जगदीश्वरवैभवम्’”, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २६, अङ्क २, २०५६ वैशाख, पृ. १६० ।

मरासिनी, भानुभक्त, “‘जगदम्बिकावैभवम्’ : एक परिचय”, कान्तिपुर कोसेली, २०५६ चैत्र २६ शनिबार ।

शर्मा, ठाकुर, "जगदम्बिकावैभवम्' महाकाव्यमा विहङ्गम दृष्टि", हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष ३१, अङ्क २, २०६० वैशाख, पृ. ३६ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, शोधविधि (ते. सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६२ ।

(ग) अप्रकाशित शोधपत्र

शर्मा, इन्दिरा, नीलाम्बर पन्थी : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६० ।

(घ) सन्दर्भ व्यक्तिहरू

टीकाराम पन्थी

भेषराज पन्थी

मायादेवी पन्थी

लक्ष्मीकान्त पन्थी

सूर्यकान्त पन्थी